

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Боряк,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яко,

О. О. Маврин,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острячко,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,

П. В. Грищенко,

Т. П. Демченко,

О. К. Дубина,

А. Л. Курданов,

В. В. Мельничук,

П. М. Мовчан,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Реєнт,

П. С. Сохань,

В. М. Тканко,

В. Ф. Чепурний,

В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –

Чернігівський національний

педагогічний університет

імені Т. Г. Шевченка,

Всеукраїнське товариство

«Прогрес» ім. Тараса

Шевченка,

Інститут української

археології та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН

України.

Рекомендовано до друку

Вченою радою Чернігівського

національного педагогічного

університету імені

Т. Г. Шевченка (протокол

№ 3 від 31 жовтня 2012 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Кулаковський П. Ланові козацькі хоругви на Чернігово-Сіверщині у XVII столітті. 3

Ситий Ю., Кондратьєв І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рібакова) 12

Адрюг А. Перша друкована книга в Чернігові та Лівобережній Україні 22

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Нестеренко Л. Іванківці в XVII – поч. XX ст. 28

Пригоровська Л. Змітнівське училище в Сосниці 36

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Тарасенко О. Девіантна поведінка парафіяльного духовенства (за матеріалами Чернігівської єпархії кінця XVIII – першої половини XIX ст.) 42

Полієнко Г. Огляд джерельної бази до вивчення благодійництва та доброчинства Православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) 50

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З переказів про Івана Мазепу та Семена Палія. 56

Морозова А. Документи Держархіву Чернігівської області про військовополонених Великої армії в Чернігівській губернії 59

Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального архіву м. Лунд (Швеція). Частина II 71

Демченко Т. Документ часів боротьби за скасування утисків української мови 81

РОЗВІДКИ

Дубина О. Геополітичні підвалини утворення шведсько-українського союзу в середині XVII ст. 96

Прокаєва В. Діяльність зі збереження пам'яток культури в системі функцій сучасної Української держави 116

Кір'янова О. Проблема професійної діяльності українського учительства (1920-30-х рр.) в освітніх та культурних процесах УСРР в історіографії другої половини 50-80-х рр. XX ст.: аналітичні узагальнення. 123

Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. 131

Дедович Д. Фінансова криза загалноосвітньої школи та спроби її подолання на Чернігівщині у 20-і рр. XX ст. 139

Половець В. Михайло Васильович Красовський (1851 – 1911). . 147

Ємельянов В., Коновальчук В. Розвиток агрономії на Ніжинщині на початку XX століття 153

Шевченко В. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: міщани 156

Подвербний А. Громадське життя Чернігова на початку I світової війни (за матеріалами преси) 164

Ващенко О. Інвестиційна політика США як важлива складова співробітництва із Україною у 1992-2011 рр. 173

Хімей В. УРСР у міжнародних відносинах періоду блокового протистояння 184

ЮВІЛІЇ

Самардак М. Жанна д'Арк на тлі християнсько-католицьких та масово-психологічних реалій XV століття 191

Савенок В. Михасю Ткачу – 75! 196

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Киричок Б. Що в імені твоїм? 198

Саверська-Лихошва В. Топоніми Варви 207

Орешко А. Особливості діалекту с. Роїще Чернігівського району в історико-лінгвістичному контексті 210

ПАМ'ЯТАЄМО. Відійшов у вічність Станіслав Реп'ях 214

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна парламентська бібліотека України
Державна науково-технічна бібліотека України
Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51).

Петро Кулаковський

ЛАНОВІ КОЗАЦЬКІ ХОРУГВИ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ У XVII СТОЛІТТІ

У статті аналізується процес виникнення козацьких хоругв на Чернігово-Сіверщині внаслідок осадження їх товаришів на землю поблизу основних замків регіону – Чернігова, Новгород-Сіверського та Ніжина.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, ланові козаки, хоругви, волоки, осадження, Річ Посполита.

З 1618 р., коли Чернігово-Сіверщина разом зі Смоленщиною в результаті воєн початку XVII ст. увійшла до складу Речі Посполитої, тут розпочався процес формування ленної системи оборони, яка опиралася на несення військової служби з землі. Основним елементом цієї системи було шляхетське ленне землеволодіння, обтяжене виконанням різних обов'язків, насамперед військових, на користь верховного сюзерена – короля. Разом з цим ленну систему доповнювали інші складові, менш важливі з погляду на оборонне значення, але більш цікаві з точки зору механізму свого функціонування. Так, на Чернігово-Сіверщині досліджуваного періоду існували осаджені на землю пушкарі, а на Смоленщині – осаджені на землю підрозділи ланової піхоти. Однак найбільший інтерес викликають ланові козаки з огляду на те, що певна їх частина після 1648 р. опинилася в лавах повсталого люду, формуючи часто середню керівну верству.

Ланові козаки в історіографії удостоїлися лише принагідної уваги. Так, про існування козацької хоругви, осадженої на землю біля Почепа на тодішній Смоленщині, знав Олександр Лазаревський¹. Про заснування козацької хоругви Сигізмундом III у Чернігові згадував у своїй монографії, присвяченій антифеодальному руху в Україні, Василь Марочкін². Як елемент ленної системи у Смоленському воєводстві аналізував обов'язки окремих козацьких хоругв польський дослідник Бернард Островський³. Декілька зауваг досліджуваній проблематиці присвятив і автор цих рядків у статті, присвяченій земельній політиці Ваза до початку Смоленської війни⁴, та в монографії про Чернігово-Сіверщину польської доби⁵.

Метою даної статті є простеження процесу зародження, еволюції та значення інституту козацьких хоругв на Чернігово-Сіверщині.

Входження цього регіону до складу Речі Посполитої, що відбулося внаслідок укладення у 1618 р. Деулінського перемир'я з Московською державою, ставило перед її керівництвом завдання першочергової ваги – створення ефективної системи оборони. Обмежені можливості державного бюджету не давали шансів на фінансування перебування в регіоні постійних військових підрозділів, чисельно достатніх для здійснення опору у випадку виникнення нової війни між східноєвропейськими сусідами. Вихід зі складної ситуації підказував історичний досвід західноєвропейських країн, які в часи розвинутого середньовіччя вдавалися до розширеного застосування

© Кулаковський Петро Михайлович – доктор історичних наук, завідувач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія».

ленного права на завойованих територіях. Такий досвід мала і польсько-литовська держава, зокрема у воєводствах, що були на передньому фронті татарських нападів – Руському, Подільському, Брацлавському. І хоча більшість колишніх ленів на початок XVII ст. вже еволюціонували у повноцінні феоди, сам інститут ленного землеволодіння вважався таким, що себе виправдав. Як наслідок, ленне право на Чернігово-Сіверщині та Смоленщині пережило друге відродження, а масштаби його поширення тут практично не мали у першій половині XVII ст. європейських аналогів.

Однією з форм ленного землеволодіння в регіоні було землеволодіння товаришів козацьких хоругв, осаджених на землю біля Чернігова, Новгород-Сіверського та Ніжина. Осадження таких хоругв на Сіверщині розпочалося у березні-квітні 1625 р. З 3 по 8 квітня були видані привілеї на осадження козацьких хоругв у Смоленському воєводстві – біля Мглина, Стародуба, Трубчевська і Почепа. Найбільше землі – 400 волок на 100 коней – виділялося для козацьких хоругв Мглина й Стародуба. 200 волок на 50 коней передбачалося надати для почепської козацької хоругви й 120 волок на 30 коней – для трубчевської козацької хоругви⁶. 6 березня король Сигізмунд III видав привілеї на осадження козацької хоругви на Великовеських ґрунтах біля Чернігова; 26 березня того ж року королівська канцелярія видала привілеї для осадження новгород-сіверської хоругви⁷. Козацька хоругва на Крупичпольських та Лосиногловських ґрунтах біля Ніжина була осаджена дещо пізніше. Підтвердження їй привілею королівська канцелярія видала 25 травня 1633 р.⁸, але згадки про наділення землею її товаришів датуються раніше – вереснем 1627 р.⁹

На відміну від сіверських міст, що входили до складу Смоленського воєводства, – Мглина, Стародуба, Трубчевська і Почепа, де кожен козак мав отримати по 4 волоки на коня, чернігівські та новгород-сіверські козаки отримували по 6 волок, а ніжинські – навіть 8 волок на коня. Пояснюється це, ймовірно, наявністю значнішого вільного земельного фонду в околицях оборонних замків Чернігово-Сіверщини. Крім волок, козаки, так само, як і шляхтичі-ленники, отримували плаці у замку та городи на посаді визначених для них міст. Вони на шість років звільнялися від виконання повинностей і лише після завершення цього терміну зобов'язувалися відбувати козацьку та колійну сторожу в місцях, визначених капітанами. У випадку довгої облоги замку козакам виплачувалася платня зі скарбу – за кожен чверть року по 8 злотих на коня. Виконання цього пункту підтверджує лист Владислава IV від 18 жовтня 1634 р. до коронного підскарбія Яна Даниловича, де останньому доручалося виплатити річну плату (жолд) товаришам козацької хоругви у Ніжині за час Смоленської війни¹⁰. Козаки були певною мірою обмежені у пересуванні – могли залишити місце служби лише з дозволу свого старшого. Товаришам козацьких хоругв надавалося право заготівлі матеріалу в пушах і лісах для зведення будинків, дозволялося засновувати фільварки. Козаки підлягали юрисдикції капітанів, пізніше старост, мали судитися за II Литовським статутом. Їх справи вносилися до замкових книг. Оскільки в 1633 р. гродові староства були засновані лише у Чернігові та Новгороді-Сіверському, то ніжинські козаки підпали під юрисдикцію гродського суду у Чернігові. Хорунжові козаки отримали право розпоряджатися своїми волоками за дозволом короля чи його представника у замку за умови збереження військової та колійної сторожової повинностей. Привілеї, видані для згаданих козацьких хоругв, унеможливлювали примушення їх товаришів до доставки королівських листів. Хоругви отримували свої атрибути – прапори, що мали перебувати під опікою адміністратора Чернігово-Сіверщини – королевича Владислава – або його заступників, якими вважалися місцеві капітани. Чернігівській хоругві надавався блакитний прапор із червоним хрестом у центрі, новгород-сіверській – червоний прапор з білим хрестом у центрі. Який прапор отримала ніжинська хоругва, невідомо, але, напевно, подібний, лише інших кольорів. Подібні прапори слід вважати варіаціями прапорів хрестоносців, які вдавалися до подібної символіки різних барв. Символічна аналогія з хрестоносцями мала підкреслити особливе значення козацьких хоругв в обороні християнського світу. Щоправда, виникала певна колізія. Основним противником у регіоні була й мала залишатися Московська держава, що належала до християнського світу, хоч і

православного напрямку. Але тут слід мати на увазі контрреформаційну реакцію в Речі Посполитій, провідниками якої були Сигізмунд III і його найближче оточення, а завданням – повернути всіх православних і протестантів у лоно католицької церкви.

Не лише зовнішні взірці використовувалися ініціаторами створення козацьких хоругв, що виконували службу з землі. Можна відзначити їх певну генетичну спорідненість із панцирними боярами Великого князівства Литовського. Останні перебували під юрисдикцією старости, були зобов'язані відбувати військову службу. Інші їх повинності залежали часто від регіону країни та конкретного часу. На пору осадження козацьких хоругв на Чернігово-Сіверщині у найближчих до неї замках, зокрема в Острі, колишні панцирні бояри домоглися скорочення своїх повинностей лише до відбування військової служби. Як свідчить люстрація Остерського староства 1616 р., бояри, підпорядковані старості, у 1580-х рр. добилися звільнення від відбуття колійної повинності та обов'язку доставки листів¹¹. Останнім у замках Великого князівства Литовського займалися путні бояри, що мали найнижче становище серед залежних зем'ян¹². Привілеї ж для козацьких хоругв, забороняючи примушувати їх товаришів розвозити листи, чітко відмежовували їх статус від становища путних бояр.

Заповнення вакансій у козацьких хоругвах, напевно, здійснювалося королевичем Владиславом або капітаном відповідного замку за його дорученням. Ймовірно, членство в хоругвах було добровільним, а зголошувалися стати товаришами хоругв переважно бояри, підлеглі юрисдикції замків Великого князівства Литовського. Цілком правдоподібно, що до складу хоругв вступали учасники московських експедицій, що не належали до шляхти, або безземельні шляхтичі, повернення яких у рідні місця було для них безперспективним. Принагідно слід зазначити, що ціла низка привілеїв на маєтності Новгород-Сіверського повіту початку 1621 р., виданих для учасників московських експедицій – нешляхтичів чи іноземців, передбачали ними відбуття саме рицарської козацької служби на користь замку¹³. Зважаючи на ці факти, слід гадати, що ідея козацьких хоругв формувалася еволюційним шляхом, а остаточно кристалізувалася на початку 1625 р., коли стало остаточно зрозуміло, що утримання численних постійних залог з жовнів на сіверських замках є неможливим.

Процес формування хоругв, як передбачалося привілеями, мав завершитися протягом шести років, враховуючи заповнення вакансій та облаштування їх товаришів на відведеному місці. Насправді ж він розтягнувся на довший період. Новгород-сіверська хоругва на початок Смоленської війни у 1632 р. налічувала близько 60 осіб¹⁴, що слід вважати високим ступенем комплектності. Принагідно слід відзначити, що внаслідок Смоленської війни козацька хоругва під Новгородом-Сіверським як військова одиниця перестала існувати. Місцевий староста Олександр Пісочинський здійснив спробу повторного осадження хоругви. У зв'язку з цими заходами старости король Владислав IV 17 березня 1637 р. видав привілеї для цієї хоругви, який в основному повторював привілеї первинний. Передбачалося осадження «рицарських людей на 100 коней»; на кожного коня мало виділятися шість волок. Так само надавалися плаці для побудови будинків у Новгороді-Сіверському та городи у його передмісті. Товариші хоругви могли відчужувати свої волоки, були зобов'язані протягом чотирьох років виконувати службу на користь замку, а далі вони отримували такий статус, який мала ланова шляхта у Чернігові, Ніжині, Смоленську¹⁵.

На час Смоленської війни у Великій та Малій Вєсях під Черніговом для хоругви було виділено лише 138 волок з 600, передбачених привілеєм 1625 р. З них наділи отримали лише вісім осіб, які мали служити на 2–5 конях. Причиною наповненості хоругви лише на чверть був брак виділеної для неї землі¹⁶. Біля основних замків Чернігово-Сіверщини спостерігався земельний голод – тут намагалися закріпитися шляхтичі, що здійснювали адміністративні функції, на цю землю претендували католицька й уніатська церкви; важливе економічне значення мала ця земля для міщан. Протистояти цим лобістським намірам товариші козацьких хоругв ефективно не могли. До цього додавалося майнове розшарування у самих хоругвах, що лише посилювалося з часом. Розшарування у хоругві виникало не лише внаслідок можливості певного кандидата забезпечити службу з більше, ніж шести волок, але й надання переваги при наділенні волоками посадовим особам хоругви.

Нам достеменно не відомо, наскільки більшими мали бути наділи ротмістра чи поручників. Однак можна ризикнути спрогнозувати, що співвідношення було подібним до того, яке пропонувалося при осадженні ґрунтової піхоти біля Смоленська у 1645 р. В останньому випадку передбачалося, щоб поручники отримали вдвічі, а ротмістр у п'ять разів більше землі, ніж рядові гайдуки¹⁷. Таким чином, ротмістр козацької хоругви мав отримати щонайменше 30 волок на п'ять коней, а поручник – 12 волок на двох коней. Відомо з джерел про ротмістрів над чернігівськими козаками. Так, у березні 1637 р. ротмістр хоругви Стефан Дунаєвський поступився своїми 23 волоками під Черніговом братам Левові, Самуелові та Семенові Козляковським¹⁸. Невідомо, чи його наділ обмежувався цими волоками, чи був більшим. У 1644 р. ротмістром чернігівської хоругви був призначений Самуель Залеський¹⁹. Однак розмір його наділу нам не відомий. Зі згаданих восьми осіб, які на 1633 р. мали волочні наділи під Черніговом, найбільше – 30 волок, мав Миколай Носачевич. Кінну службу з цього наділу продовжували виконувати і його нащадки. Зокрема, Лукаш Носачевич у кінці червня 1657 р. отримав від Богдана Хмельницького підтвердження на отчинний ґрунт²⁰. Цей документ, правдоподібно, проливає світло на долю козацьких наділів під Черніговом. Як зазначається у ньому, на ґрунті Носачевича вже «сиділи» роїцькі слобожани. Здається, що колонізація околиці Чернігова просто поглинула волочні наділи, відведені для козацької хоругви. Як видно з наведеного прикладу щодо С. Дунаєвського, навіть керівний склад хоругви намагався позбавитися обтяженої службою землі. До подібного кроку вдався і Миколай Бялт, який у січні 1648 р. отримав королівський дозвіл на поступку права на шість волок на урочищі Поступиці під Черніговом Янові Борковському і Магдалені Стеткевич²¹. Лише Криштофу Криницькому, мірничому Чернігівського воєводства, який володів 18 рицарськими волоками, вдалося на них осадити село Осники²².

Дещо інакшою була ситуація з козаками, осадженими на волоках (ланах) під Ніжином. 30 листопада 1627 р. королівський ревізор і смоленський земський підсудок Ієронім Цеханович провів наділення 16 товаришів хоругви вісьма волоками кожного у Дівичьких ґрунтах²³. Смоленська війна підкреслила надзвичайну важливість Ніжинського замку як стратегічного пункту регіону й одночасно його відкритість для можливого московського наступу через відсутність значних природних перешкод на шляху до нього. У зв'язку з цим роль козацької хоругви продовжувала зростати. Особливе значення ніжинської козацької хоругви підкреслюється досить високим статусом її ротмістра. Ним був новгород-сіверський підчашій, ніжинський підстароста і королівський секретар Ян Пянчинський²⁴. Утім, у бурхливі часи козацької революції статус значив менше, ніж особиста відданість королю. Тому після смерті Я. Пянчинського у січні 1649 р. король Ян Казимир призначив ротмістром над крупичпольськими козаками вихідця з коронного війська Яна Лубковського²⁵.

Подимний реєстр 1638 р. засвідчує факт сплати осадженими козаками, які починають називатися лановою шляхтою, подимного податку з належних їм будинків²⁶. Як впливає з цього документа, ланова шляхта пішла шляхом проведення спільними зусиллями колонізаційної політики. Ними були засновані ряд сіл – Піші Хоросли, Крупичполе, Максимівка. Вони відігравали роль центрів для ланових наділів. Засади володіння заснованими населеними пунктами є не до кінця зрозумілі. Деякі ланові шляхтичі сплачували зі своїх димів податок окремо, інші ж – спільно. Останнє дозволяє припустити, що шляхетські корпорації володіли цими селами спільно, але доля кожного ланового шляхтича була визначеною.

У середині 1640-х рр. розпочалося підтвердження на володіння рицарськими волоками під Ніжином. З цих підтверджень впливає, що право наділення вільних волок належало ніжинському старості, а за його відсутності – підстарості²⁷. Так, у липні 1639 р. місцевий староста Миколай Потоцький надав 16 волок на пару коней старому жовніру, учаснику московських експедицій початку XVII ст. та Смоленської війни Павлові Шматовичу²⁸. Надання було підтвержене королем аж через сім років, що свідчить про поступове «перепливання» основоположних засад функціонування хоругви від центру до місцевого старости.

Це підтверджується і фактом активізації товаришів хоругви під час зміни старости у Ніжині. У грудні 1643 р. Миколай Погоцький отримав королівський дозвіл на поступку Ніжинського староства своєму синові Якубові, й цілий ряд ланових козаків звертаються за підтвердженням своїх прав до короля. 30 грудня Владислав IV підтверджує право володіння восьми волоками кожному Романові Погожельському, Мацеєві Жеребилу та Миколаєві Малаховському²⁹.

Як і у випадку зі шляхетськими ленними володіннями, рицарські ланові наділи можна було відчужувати за умови виконання набувачем військової служби на користь замку. Так, у березні 1645 р. ленні володільці волок на Круничполі товариші місцевої козацької хоругви Олександр Кутиський, брати Мацей і Павло Жеребили та Роман Погожельський уступили свої лани (по 8 волок; брати Жеребили володіли ланом спільно) Миколаєві Своротовському (8 волок) та Бальцеру Каліцькому (16 волок)³⁰. У червні 1646 р. до подібної трансакції вдався володілець 16 волок на круничпольських полях Габріель Орловський, що отримав дозвіл від короля поступитися своїм правом Петру Маньковському³¹. Рицарські ланові наділи можна було також і заставляти. Зокрема, у вересні 1641 р. на час отримання королівського дозволу Яном Сухорабським на поступку своїх 32 волок на Круничполі Станіславу Рикальському чотири його волоки виявилися заставленими³².

Рицарськими волоками володіли переважно жовніри, але траплялися й достатньо авторитетні та впливові у Чернігівському воєводстві особи. Так, лановий наділ в урочищі Постубиці (на північ від Чернігова) належав Стефанові Речинському³³, який займав ряд земських посад, у тому числі й новгород-сіверського земського судді. Там само мав лановий наділ Миколай Бялт³⁴, який у 1649 р. став чернігівським ловчим.

Надзвичайно актуальним збереження боєздатності козацьких хоругв стало після спалаху повстання Б. Хмельницького. Саме після цього активізується діяльність як уряду Речі Посполитої, так і старост Чернігівського воєводства щодо реформування козацьких хоругв. Особливо це стосувалося ланової шляхти, яка мала рицарські наділи біля Ніжина. З початку 1649 р. королівська канцелярія заповнила ряд вакансій серед цієї ланової шляхти у зв'язку із загибеллю частини її представників. Поряд з цим виразно спостерігається тенденція до концентрації ланових наділів у руках шляхтичів, здатних виставити до війська значну кількість озброєних по-козацьки товаришів. Так, жовнір Єжи Годлевський отримав 4 лютого 1649 р. на Круничполі 48 волок на 6 коней, а жовніри Маліцький та Порадовський – по 32 волоки на чотирьох коней³⁵.

В умовах перманентного відновлення військових дій Варшава вдалася до різних засобів, які б забезпечили хоча б формальне збереження козацьких хоругв. Останні несли істотні втрати. Зокрема, лише у ніжинській хоругві на початок 1649 р. вакантними були щонайменше 112 волок. Ця хоругва не дорахувалася Станіслава Рикальського, Станіслава Лайщевського, Гоголя, Лещинського, Петра Маньковського, Романа Погожельського, двох Скоропінських, Миколая Сваритовського, Габріеля Сцибора, Миколая Свідерського³⁶. Чергова спроба відродження хоругви мала місце вже після укладення Гадяцького пакту. Так, 20 жовтня 1659 р. рицарські волоки на Круничполі були надані жовніру Станіславу Папроцькому по смерті його тестя Станіслава Рикальського. Натомість, 31 грудня того ж року урочище Гутка на Круничполі по смерті жовніра Валентина Дмуховського дісталася іншому жовнірові Анджейові Губчевському, що родичем померлому не доводився³⁷.

Доволі несподівано тема ланової шляхти, що мала наділи на Круничполі, виникла у червні 1668 р., ймовірно, у зв'язку з розподілом коштів, які надійшли з Москви для сплати шляхті-вигнанцям із Смоленського, Чернігівського та Київського воєводств згідно з умовами Андрусівського мирного договору 1667 р.³⁸ 22 червня 1668 р. королівська канцелярія на прохання senatorів видала потвердний привілей для ніжинської козацької хоругви. Повторюючи в основному положення первісного привілею, підтвердження зобов'язує виставляти кінного жовніра не з восьми волок, як це було раніше, а з 24-х, обґрунтовуючи цю зміну втратами, які зазнала ланова шляхта. Цей документ також закріплює права на рицарські волоки шляхтичів, які на той час перебували у Варшаві. Зокрема, новгород-сіверський мечник Єжи Год-

лєвський з племінником Станіславом отримали підтвердження на 104 волоки, а перший – окремо ще й на 190, надані йому окремим привілеєм у 1664 р. Інші ланові шляхтичі отримали підтвердження на тепер уже ординарні володіння – 24 волоки: чернігівський скарбник Криштоф Колчицький, Маріанна з Годлева Олешковська, Корчевський, Ян і Петро Шматовичі. Миколаєві Малаховському закріплювалося право на 16 волок, а Янові Скорупському – на 8³⁹. З останніх двох прикладів випливає, що практика функціонування козацьких хоругв, осаджених на землю, відтепер передбачала можливість виставлення кіннотника від двох або й трьох землеволодільців. Утім, зрозуміло, що цей документ лише засвідчив бажання ланової шляхти зберегти за собою старі права; практичного значення у зв'язку із закріпленням Лівобережної України у складі Російської держави він не мав.

Таким чином, поява козацьких хоругв на Чернігово-Сіверщині зумовлювалася необхідністю налагодження ефективної оборони регіону. Вони мали відігравати роль найбільш боєздатного й оперативно-мобілізаційного елемента ленної системи, що формувалася в провінції, безпосередньо підпорядкованій королевицу Владиславу як її адміністратору. Зі своїми завданнями козацькі хоругви під час Смоленської війни 1632–1634 рр. частково справилися. Але хоругви, так само як і ленна система у другій чверті XVII ст., виглядали анахронізмом. Звідси включення ланових наділів у поземельний обіг, що призводив, з одного боку, до концентрації їх у небагатих руках, а з іншого, – до часткої зміни їх титулярів. До цього додавалося традиційне протистояння зі старостами, які намагалися законсервувати і навіть посилити свою юрисдикцію над лановими козаками. У таких умовах інститут козацьких хоругв був приречений на зникнення. Як довго відбувався б цей процес, встановити неможливо, оскільки він був радикально пришвидшений козацькою революцією, яка розвела ланових козаків по різні боки барикад.

Додаток. 1625.III.26. Варшава – Королівський привілей на осадження козацької хоругви під Новгородом-Сіверським

Włok 600 na 100 kozaków do zamku Nowogrodzkiego naznaczonych.

Zygmunt Trzeci etc.

Oznaymujemy tem listem naszym wszem wobec y kozdemu zosobna terazniejszego i napotem będącego ludziom. Iz za osobliwą łaską y opatrznoscją Bożą pod szczęśliwym panowaniem naszym za expeditią y odwagą naszą sumptem niemałem Rzeczy[ospoli]tei zamek Smolensk, a potem za expeditią y odwagą nainiejszego kr[o][ewi]ca jego msci Władysława, syna naszego, pod stolicę Moskiewską inne zamki rozne, które przed tym za przodkow naszych dziedziczny nieprzyjaciel Moskwin pod czas pokoju poprzysięzonego fortelnie posiadł y oderwał był, znowu do Panstw naszych, między ktorými y zamek Nowogrodka Siewierskiego recuperowany y przywrócony jest. A na czas przyszły zabiegając fortelom nieprzyjacielskim, aby zamek nasz Nowogrodka Siewierskiego, na ktorým nam y Rzeczy[ospoli]tei siła należy, tem pewniejszą y doskonalszą od incursy y nawalności nieprzyjacielskich] obronę miec mógł, wysłaliśmy commisarzow naszych urodzonych Alexandra Koruina Gąsiewskiego, referendarza y pisarza Wielkiego X[ięs]twa Litewskiego, wieliskiego, pinskiego, kupiszskiego starostę, xiędza Andrzeja Szoldrskiego, proboszcza gnieznienskigo y kruszwickiego, canonika krakowskiego, Baltazara Strawinskigo, mozyrskiego y rohaczewskiego starostę, ciwuna trockiego, y collegow ich, aby przy innym obmysliwaniu o bezpieczeństwie tamtych miejsc ludźmi słuzałemi y ten zamek Nowogrodzki, jako najwięcej bydz może, opatrzyl y osadzili. Poniewaz naimiując zohnierza s poborow, które pewności nie mają, gdysz az za zgodą wszytkich stanow sejmowych bywają pozwalane, a zohnierz bez zapłaty zoldu do zatrzymania trudny jest. Za czem wążpliwosc w bezpieczeństwie miejsca tamtego zawsze by musiała bydz. Przeto upatrując z gruntow y osiadłości tamecznich pewne p[rae]sidia zamkowi tamecznemu postanowic roskazalismy. Jakosz czyniąc dosyc roskazaniu naszemu niemałą część dobr tamtych między ludzie zasłużone s pewnemi condytiami do obrony naznaczywszy, z osobna gruntu na osiadłości pod zamkiem Nowogrodka Siewierskiego włok szescseth na koni sto rycerskiej kozackiej służby po szesciu włok na kon

ieden naznaczając ukazali. Ktore przełożony nasz zamku tamecznego y z mierniczym przysięgłym pomiara swą veroficowac y kozdemu z osobna wymierzycz y listem swym specificowac powinni będą. Za ktoremi [kozaki] y niasniejszy kr[olewi]c je[go] m[iłos]c Władysław, syn nasz, administrator tamtej prowinciej przyczynę swą do nas wnosieł. Co my bacząc rzecz bydz słuszną y bezpieczenstwo zamku tamecznego, tem więcej pomnazając y fundując, czyniąc to na przyczynę kr[o][ewi]ca je[go] m[ił]o]sci, naprzod pozwalamy miec chorągiew osobną czerwoną z białym krzyżem, ktora ma bydz w dozorze y we władzy przełożonego zamku tamejszego. Te grunty osiadłości ich przywileiem naszym na wieczne czasy utwierdzamy. Takze place w zamku na pobudowanie domow y ogrody za tym ze zamkiem Nowogrodzkim przerzeczonemu rycerstwu naszemu na służbie zamkowej rycerskiej kozackiej do obrony zamku tamejszego im samym, zonom, dzieciom y potomkom ich na wieczne czasy dawamy y tem listem przywileiem naszym utwierdzamy. Ma kozdy, który te włoki na kon jeden lubo na koni dwa obiął abo na potem przymie sam, zona, dzieci y potomkowie jego z lasy, z sianozęciami, rzekami, z wrębem do puszczy na pobudowanie y ze wszystkimi przynależnosciami innemi y pożytkami, ktore wynalezione bydz mogą, trzymac y uzywac. Które to dobra wolno będzie kozdemu z nich za wiadomością naszą albo przełożonego naszego na Nowogrodzku będącego dac, darowac, przedacz, frymarczyć, zapisać takiemu jednak, który by mógł powinności te, na dobra włożone, statecznie y sposobnie odprawowac. A zeby tem prędzej na placach sobie ukazanych domy pobudowac, folwarki sporządzić y gospodarstwa swoje tam zawiesc mogli, tedy dawamy im na szesc lath wolności, w których zadnei powinności pełnic nie mają. A po expirowaniu tych szesciu lath służbę rycerską kozacką y straż kolejną, gdzie im ukazana będzie według czasu y potrzeby od przełożonego zamkowego odprawowac y obecnie tam residowac mają. A gdy któremu potrzeba ukaze indziej na czas odiechac, tedy powinien będzie przełożonemu zamkowemu opowiedzic y od niego pozwolenie na to wziąć. Którego on kazdemu bronieć nie ma, uwazywszy jednak czas bezpieczenstwa zamkowego. Sprawy y sądy tym ze prawem y statutem, ktorym się obywatele tamtego powiatu sądzą przez starostę a w niebytności przez kapitana odprawowane bydz mają y sprawy ich do xiąg zamkowych wpisowane będą. Krzywdy y ubliżenia ni od kogo ponosic nie będą, sami tez przystojnie y spokojnie zachowac się mają, oddawając we wszystkim posłuszenstwo przełożonemu na zamku Nowogrodzkim będącemu y przestrzegając jako najpilniej bezpieczenstwa zamku Nowogrodzkiego, do sedity y buntow najmniej podobienstwem nie skłaniając się. Obiecując przy tym pomienionym ludziom imieniem naszym y potomkow naszych, ze ich na inne posługi, ktorekolwiek listowne odprawowac zwykli, to jest do noszenia listow naszych y przełożonych naszych przymuszac nie będziemy, zachowując ich przy wolnościach wcale w tym liscie naszym opisanych. Nadto dla tym większego ugruntowania y bezpieczenstwa zamku tamiejszego im samym y potomkom ich z łaski naszej, której pozwalamy. Iz gdzie by z odpuszczenia Bozego, czego nie zyczymy y za pomocą Bożą my y potomkowie nasi zabiegac w czas temu będziemy, do oblężenia od nieprzyjaciela zamku Nowogrodzkiego przyszło y przez czas długi one broniąc miejsca tamtego perserwowac by musieli, tedy zoldu po złotych polskich osmiu na kon z skarbu naszego koronnego na kazdą czwierc, w długim oblężeniu wysłużoną, zapłacono im bydz ma. Ktorą wyzej opisaną daninę naszą im samym y potomkom ich na wieczne czasy utwierdzając dajemy im ten list nasz s podpisem ręki naszej, do ktorego pieczęć naszą koronną przycisnąc roskazalismy. Pisan w Warszawie dnia 26 marca roku tysiiąc sześćset dwudziestego piątego.

Sigismundus rex. Andreas Szoldrsky

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Metryka Koronna. – Sygn. 172. – K. 174 v. – 176 v.

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1888. – Т. 1: Полк Стародубский. – С. 274.

2. Марочкін В.П. Антифеодальний визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К.: Вища школа, 1989. – С. 35.

3. Ostrowski B. Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej w XVII w. // Acta Baltico-Slavica. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – Т. XII. – S. 154–155.

4. Кулаковський П. Земельна політика Вазів щодо Чернігово-Сіверщини (1618–1632 роки) // Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – С. 192–193.
5. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – С. 88–93.
6. Російський державний архів древніх актів в Москві (далі – РГАДА). – Ф. 389: Литовська метрика. – Оп. 1. – Д. 101: Metrika ziemi Siewierskiej (1623–1626). – Л. 215–217, 219–221, 237об. – 240, 242об. – 245.
7. Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Metryka koronna. – Sygn. 172: Privilegia et inscriptiones veriae sub eodem Sigismundo III, cancellariatu mag-ci Venceslai Leszczyński, annorum 1624 et 25. – К. 174v. – 176v.; Sygn. 173: Księga wpisów za podkanclerstwa Stanisława Łubieńskiego, 1625–1627. – К. 16–18.
8. Ibid. – Sygn. 180: Księga wpisów za kanclerstwa Jakuba Zadzika, 1633–1635. – К. 222v. – 223.
9. Ibid. – Sygn. 176: Księga wpisów za kanclerstwa Wacława Leszczyńskiego, 1627–1628. – К. 116–116v.
10. Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Oddz. Rękopisów. – Rkps 94: Akta kancelarii królewskiej Władysława IV (1634–1636). – S. 29–30.
11. *Źródła dziejowe*. – Warszawa: Druk. E. Skińskiego, 1877. – Т.V: Lustracje królewszczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wyd. A. Jabłonowski. – S. 97.
12. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 72.
13. AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 165: Księga wpisów za podkanclerstwa Wacława Leszczyńskiego, 1620–1621. – К. 276–277, 281–283, 294 – 295, 297v. – 301.
14. РГАДА. – Ф. 210: Разрядный приказ. – Новгородский стол. – Стб. 27: 1632–1633. – Л. 165.
15. AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 181: Księga wpisów za podkanclerstwa i kanclerstwa Tomasza Zamoyskiego, 1629, 1631, 1634, 1636, 1637. – К. 207v. – 209.
16. Ibid. – Sygn. 180. – К. 145–145v.
17. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Oddz. rękopisów. – Rkps 2102: Kopiausz akt, dotyczących stosunków dyplomatycznych Polski z Moskwą 1634–1647. – К. 108–108v.
18. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 219: Xięgy spraw, zapisow, dekretow u przywileiow woiewodztw kiiowskiego, wołynskiego, braclawskiego u czernihowskiego... (1635–1641). – Л. 43–43об.
19. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Oddz. rękopisów. – Rkps 139: Teka Naruszewicza. Т. 139 (1644–1645). – S. 163–164.
20. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1961. – С. 600–601; Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии (1630 – 1690) // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К.: Университетская типография, 1890. – Кн. IV. – Отд. 3. – С. 98–99; Генеральное следствие о маентностях Черниговского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н.П.Василенко. – Чернигов: Типография губернского земства, 1909. – Вып. III. – С. 342.
21. AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 189: Księga wpisów za kanclerstwa Jerzego Ossolińskiego, 1643, 1645, 1646, 1648. – К. 748v. – 749.
22. AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 180. – К. 245–245v.; Львівська Національна Бібліотека ім. В. Стефаніка (далі – ЛНБ). – Від. рукописів. – Спр. 4064: Виписи з гродських, земських, підкоморських, трибунальських книг Волинського, Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств (1642–1643). – Арк. 29.
23. AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 176. – К. 116–116v.
24. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 214: Akta metriki ruskiey... (1633–1635, 1643, 1645, 1647). – Л. 331–332; Kułakowski P. Urzędnicy ziemscy Czernihowszczyzny i Siewierszczyzny (do 1648 r.) // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa: DIG, 2000. – Т. XXXVIII. – S. 71.

25. AGAD. – Метрыка koronna. – Sygn. 191: Księga wpisów za kanclerstwa Jerzego Osolińskiego, 1649–1650. – К. 3–4.
26. ЛНБ. – Від. рукописів. – Ф. 5. – Стр. 4064. – Арк. 29.
27. AGAD. – Метрыка koronna. – Sygn. 189. – К. 462–463; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 331–332.
28. AGAD. – Метрыка koronna. – Sygn. 189. – К. 462–463.
29. Ibid. – К. 21v. – 24.
30. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 331–332 зв.
31. AGAD. – Метрыка koronna. – Sygn. 189. – К. 463–464.
32. Ibid. – Sygn. 185. – К. 381–381 v.
33. Ibid. – Sygn. 191. – К. 24v. – 25.
34. Ibid. – Sygn. 189. – К. 748v. – 749.
35. Ibid. – Sygn. 192. – К. 16–18.
36. Ibid. – Sygn. 191. – К. 23–23 v., 53 v. – 54; sygn. 192. – К. 16–18, 284 v. – 286 v.
37. Ibid. – Sygillata. – Sygn. 3: Księga sygillat (czystopisowa, w której znajdują się wpisy z księgi poprzedniej S. 2) za kanclerstwa Mikołaja Prażmowskiego, 1659–1662. – К. 17 v., 20; Sygillata. – Sygn. 2: Księga sygillat za kanclerstwa Mikołaja Prażmowskiego, 1659–1660. – К. 25 v., 29 v.
38. Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanци w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. – Warszawa: DIG, 1997. – S. 62–66.
39. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Острог; Варшава; Москва: Print House, 1999. – Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Підгот. П. Кулаковський. – С. 425–427; AGAD. – Sigillata. – Sygn. 10: Księga sigillat za kanclerstwa Jana Leszczyńskiego, 1663– 668. – К. 202.

В статтє проанализировано процесс возникновения казацких хоругвей на Чернигово-Северщине вследствие осаждения их товарищей на землю вблизи главных замков региона – Чернигова, Новгород-Северского и Нежина.

Ключевые слова: Чернигово-Северщина, лановые казаки, хоругвы, волоки, осаждение, Речь Посполитая.

In the article process of origin of cossack detachments in the Chernihiv-Siversk land as result of besieging of their comrades on earth near-by the main locks of region – Chernigiv, Novgorod-Siversky and Nizhyn – is being analyzed.

Keywords: Chernihiv-Siversk land, field cossacks, detachments, voloki, besieging, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Юрій Ситий, Ігор Кондратьєв

ЕТАПИ ІСНУВАННЯ ЛЮБЕЦЬКОГО ЗАМКУ В XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківа)

*На основі результатів робіт експедиції 1957 – 1960 рр. під керівництвом академіка Б. О. Рибаківа простежуються етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст.
Ключові слова: Любеч, археологічні дослідження, етапи існування.*

Майже повністю досліджена на сьогодні площа Любецького замку (площею близько 3 000 м²) є унікальною археологічною пам'яткою, яка зберігала різноманітні відкладення – від епохи бронзи до XVIII ст. Результати робіт експедиції 1957 – 1960 рр. на Любецькому замку під керівництвом академіка Б.О. Рибаківа надають можливість реконструкції етапів його існування. Нині чи не найкраще опрацьовані матеріали давньоруського періоду існування Любецького замку, і лише у останні роки почалося дослідження матеріалів литовського-польського періоду та часів існування козацької держави.

Значна частина так званої «любецької колекції» (34 великі ящики керамічного матеріалу) у 1979 р. була привезена з Москви до Чернігівського історичного музею на тимчасове зберігання. На сьогодні у зв'язку зі створенням у Любечі археологічного заповідника колекція пройшла звірку і підготовлена для передачі на зберігання до Любеча. У колекції практично повністю відсутні індивідуальні знахідки, але їх опис є в текстах звітів, а місця фіксації знахідок можна визначити за описами, переданими до Чернігова з Москви разом з колекцією¹. Безпосереднє обстеження матеріалів колекції дозволяє уточнити датування окремих комплексів.

До того ж в Інституті археології НАН України зберігаються наукові звіти, що дозволяють скласти уявлення про об'єкти, виявлені на площі замку². Фіксація об'єктів знайшла своє відображення в текстовій та ілюстративній частинах звітів і дозволяє не тільки скласти враження про пізньосередньовічні старожитності Любеча, а й у зіставленні з частково збереженими матеріалами робіт здійснювати спроби графічної реконструкції Любецького замку часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини.

Давньоруський шар існування Любецького замку відмежовується горілим прошарком на площадці городища та прошарком замиву на схилі в'їзду і датується IX – серединою XIII ст., хоча Любеч і не згадується в писемних джерелах серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239-1240 рр. Потужний шар згарища, виявлений на дитинці, Б. О. Рибаківа був схильний пов'язувати з подіями 1147 р., коли смоленський князь Ростислав «Любеч пожег и много воевал и зла Ольговичам створил». Але археологи В. П. Коваленко та А. Л. Казаков таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 року, коли частина Чернігівської землі була розорена військом хана Менгу³.

© Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

© Кондратьєв Ігор Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Вочевидь, що в Любечі була розміщена якась ординська зала, що підтверджується археологічними матеріалами. У 60-х рр. XX ст. археолог М.П.Кучера звернув увагу на групу кераміки, що відноситься до часу після монголо-татарської навали і, ймовірно, належить осілим загарбникам. Хронологічно кераміка датується кінцем XIII – XIV ст.⁴ Окремі знахідки такої кераміки фіксуються над рівнем пожежі XIII ст. та вищезгаданого замиву. До цього періоду належить і одна зі споруд, досліджених на території Любецького замку (будівля № 4 у розкопі 25), – підклять наземного будинку. У заповненні будівлі були зафіксовані уламками скляних браслетів, пірофілітові прясла, кістяна проколка тощо⁵.

Верхній стратиграфічний горизонт (товщина шару до 0,6 м), згідно з археологічними звітами, містив у собі знахідки трьох епох: литовської – XIV – середина XVI ст., польської – середина XVI – перша половина XVII ст., й козацької – друга половина XVII – XVIII ст. Але культурний шар верхнього горизонту під час досліджень замку не розчленовувався на складові, лише в ряді випадків простежувалося взаємне перекриття об'єктів. У процесі обробки керамічного матеріалу (на третьому році роботи експедиції – у 1959 р.) була складена хронологічна таблиця кераміки, куди увійшли 5 груп матеріалу. При цьому дві групи були датовані дослідниками XIV – XV та XVI – XVIII ст.⁶

У середині XIV ст. Любеч та його округа увійшли до складу Великого князівства Литовського, що започаткувало новий етап у розвитку регіону. Пошук відправної точки у виділенні матеріальної культури часів Великого князівства Литовського на території Любецького замку став можливий завдяки вивченню текстів звітів, матеріалів окремих розкопів чи груп розкопів із залученням ілюстрацій з наукового звіту експедиції.

Так, у розкопах №№ 14, 15, 21, 22 (1957 р.) і №№ 18, 19, 25 (1959 р.) була зафіксована кераміка XIV – XV ст. До того ж у цьому шарі виявлена важлива індивідуальна знахідка – празький гріш чеського короля Вацлава IV (1378 – 1419 рр.)⁷.

Перше відоме пожалування Любеча великим литовським князем припадає на 1387 р.⁸, коли Владислав Ягелон надав «Любеч весь і люди і всі доходи» у володіння Скиргайлу Ольгердовичу (у православному хрещенні – Івану, у католицькому – Казимиру). Роки життя – близько 1354 – 1397 рр.⁹ Скиргайло володів Любечем упродовж 1387 – 1396 рр. Водночас щонайменше у 1395 – 1397 рр. він княжив і в Києві¹⁰.

Після смерті Скиргайла Києвом і Київською землею керували великокнязівські намісники¹¹. Любеч згаданий у літописах серед київських міст кінця XIV ст.: «А се Киевський городи... Любечь, Навозь, на Припетъ Чернобыль...»¹².

Наступним володарем Любеча став литовський боярин Альберт Монивид (у хрещенні – Войцех) Кайліківич (роки життя – близько 1360 – 1424 рр.). Альберт Монивид був членом великокнязівської ради (з 1387 р.), віленським намісником (1396 р.). Від великого князя Вітовта отримав численні маєтності, серед яких Брагин, Горволь та Любеч¹³. Від нього Любеч перейшов до сина Івана.

Ян (Іван, Івашко) Монивидович (роки життя – близько 1400 – 1458 рр.) займав чимало вищих посад у Великому князівстві Литовському. Володів Любечем з 1424 р. по 1458 р. У своєму тестаменті від 1458 р. він передав своє майно (у тому числі Любецьку, Брагинську та Горвольську волості) у спадок синам Войтеху та Яну¹⁴. Невідомо, кому з них дістався Любеч, але, ймовірно, це був Войтех (помер у 1475 р.)¹⁵. Однак достеменних відомостей про це на сьогодні не маємо.

Вочевидь, саме Монивидовичі почали відновлення замку в Любечі. Причому, за логікою розвитку міста, це відновлення повинно було розпочатися з території замку. Він уже мав укріплення у вигляді земляного валу та рову, котрі виділяли його від посаду. В середині фортеці було місце, де колись розташовувався старий княжий двір – на мису корінної тераси, відрізаний ровом від іншої частини міста. Відповідно, нові володарі мали можливість використовувати наявні земляні споруди під свої потреби¹⁶.

Після смерті київського князя Семена Олельковича у 1471 р. інститут княжіння в Києві ліквідується та утворюється Київське воєводство. З утворенням воєводства

Любеч стає центром повіту¹⁷. Новим господарем Любеча став київський воєвода Мартин Гаштольд (1471-1480 рр.)¹⁸.

Серед знахідок, датованих цим періодом (кінцем XIV – XV ст.), згадаємо горшкоподібні кахлі з широким гирлом підквадратної форми (її зображення міститься у звіті за 1959 р.). Поступове поширення кахель відбувається із приєднанням цієї території до Великого князівства Литовського – спочатку вони з'являються у власників замків і міст. Виробництво кахель було налагоджено лише у великих гончарних центрах, де існував попит на таку продукцію. Вартість печі була значною через великі витрати на транспортування кахель від місця виробництва (швидше за все разом з майстром, який міг скласти з них піч). Вищезгадані фрагменти кахель, що знайдені на території Любецького замку (з темно-сірою поверхнею і значною домішкою крупного піску в

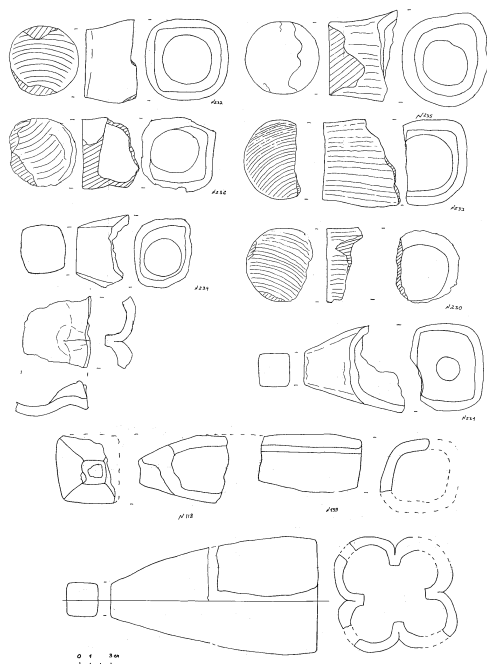

Рис. 1. Кахлі з Любецького замку (XV – перша половина XVI ст.).

тісті), мають кругле (6 знахідок) і близьке до квадратного (3 знахідки) дно. На круглих по формі (діаметр 6,5 – 7,5 см) денцях є сліди зрізання виробу ниткою. Товщина стінок досягає до 1,3 см, їх поверхня нерівна, і в міру віддалення від денця кахля набуває кутастої форми. Денця з квадратним дном мають розміри 2,3 x 2,3 см; 4,5 x 4,2 см і 3,2 x 3,0 см. Від квадратного дна стінки виробу набувають чітких граней, які надають усій кахлі підквадратної в перетині форму. Верхній край кахлі потовщений і злегка відігнутий назовні. Для надання підквадратної форми верхня частина її вдавнена з чотирьох сторін у середину, в результаті чого кахля має неправильну форму гирла. Довжину виробу простежити неможливо, але при зіставленні підквадратного дна і округлого верху сам виріб повинен мати конусоподібну форму. Якщо використовувалося округле денце, то виріб розширювався до верхньої частини не так сильно (Рис. 1). Кахлі подібного типу, знайдені на Замковій горі (Киселівці) в Києві, датуються кінцем XIV – XV ст.¹⁹.

Місця знахідок горшкоподібних кахель зведені до таблиці.

Розкоп	Рік	Глибина	Кількість
№ 4	1959	6 штик ²⁰	1 фр. вінця і 1 фр. денця
№ 10	1959	4 штик	4 фр. вінця
№ 10	1959	5 штик	7 фр. денця
№ 10	1959	6 штик	1 фр. вінця
№ 19	1959	3 штик	1 фр. вінця
№№ 21, 22	1958	нижче рівня материка	1 фр. вінця
№ 22	1957	5 штик	1 фр. денця
№ 28	1959	2 штик	1 фр. вінця
№ 31	1957	2 штик	1 фр. вінця
№ 32	1959	3 штик	1 фр. вінця
вісім розкопів	1957 – 1959	2 – 6 штики	11 фр. вінець 9 фр. денць

Рис.2. Поширення кахель XV – першої половини XVI ст. на території Любецького замку.

Вочевидь, що цими кахлями була прикрашена піч у будинку саме Монивидовичів (або їхніх любецьких намісників). До цього періоду відносяться й окремі фрагменти кераміки, що походять з північно-східної (розкоп № 7 1960 року) та південної ділянок замку (розкоп № 25 1960 року).

Керамічний матеріал, що трапляється разом з уламками горшкоподібних кахель, являє собою вінця товстостінних посудин з відтягнутим назовні потовщеним краєм (Рис. 3: 1 – 4). Зустрічається борозенка на внутрішній стороні. Посуд іншого типу має кращу якість і вінце у вигляді масивного сплющеного валика з великою закраїною під кришку (Рис. 3: 5 – 12). У частини вінця валик розділений на кілька поздовжніх смуг, які через проміжки сплюснуті (Рис. 3: 13 – 16). На плічках зустрічається орнамент у вигляді одиночної хвилі або прямої лінії. Всі три різновиди кераміки датуються кінцем XIV – XV ст. При подальшому розвитку форм вінця валик стає тоншим і його край набуває ромбоподібної форми. Всі вищеописані форми вінця традиційно пов'язують з культурою Великого князівства Литовського.

До іншої традиції оформлення вінця слід віднести тонкостінний

Судячи з концентрації матеріалу, об'єкт XV ст. був у розкопі № 10 (1959 р.), – в інших розкопах такої кількості матеріалів не виявлено. Слід врахувати, що кахлі даного типу – досить рідкісна знахідка, типова лише для будинків знаті XV ст.

Розподіл знахідок горшкоподібних кахель у розкопках №№ 4, 10, 19, 21, 22, 28, 31, 32 при нанесенні на план замку (Рис. 2) дозволяє побачити концентрацію знахідок у центральній частині майданчика (розкопки №№ 4, 10, 19), в південно-західній частині (ближче до рову і воріт – розкопки №№ 28, 31, 32) і в західному його куті (розкопки №№ 21, 22).

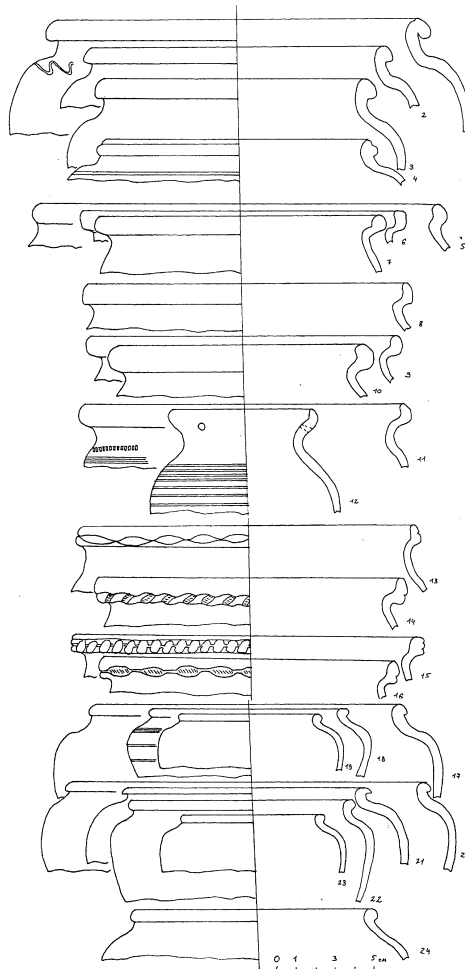

Рис. 3. Кераміка XV – першої половини XVI ст. з Любецького замку.

посуд з невеликим округлим краєм, що відразу переходять у круті плічки і похилі стінки тулуба горщика (Рис. 3: 17 – 24). Шийка вінця практично відсутня. Кераміка датується XV ст. і має аналогії в кераміці Північно-Східної Русі.

Ця знахідка безпосередньо пов'язана із новим періодом існування Любецького замку. 2 жовтня 1483 р. Любеч був наданий Казимиром Ягеллоном «у вотчину» московському емігранту, двоюрідному брату князів Можайських, князю Василю Михайловичу Верейському²¹. У 1500 р. В. Верейський помер. На короткий час новою володаркою Любеча стала його дружина разом з донькою Софією. У 1500 р. Любеч у неї відібрав стародубський князь Іван Андрійович Можайський²².

У 1500–1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська «многие грады, и власти, и села поплениша, и людей многих мечю и огневи предата и иных в плен поведоша». Серед потерпілих у 1500 р. міст згадується і Любеч²³.

У 1507 р. спалахнула нова війна між Литвою та Московською державою. Наступного 1508 р. польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала Любеч, оскільки 1508 р. «московський» князь Горенський, «взявши багато полонених та здобичі», випалив посади Любеча та Вітебська²⁴. У «перемирному листе» 1508 р. московського князя Василя та короля Сигізмунда I Любеч «з волостми» названий литовським, а Чернігів, Стародуб та Гомель – московськими²⁵.

Цікаво, що у 1505 та 1506 рр. великий литовський князь та король польський Олександр підтвердив за Софією Верейською та її чоловіком канцлером ВКЛ Ольбрихтом Гаштольдом право збирати податки з Любеча²⁶. Хоча це пожалування було суто формальним актом, адже він ще належав Московській державі. У 1508 р. відвоюваною волостю ще опікувався київський воєвода Єжи Монтовтович (Монивидович)²⁷. Десь незабаром замок остаточно переходить до Ольбрихта Мартиновича Гаштольда (сина київського воєводи М. Гаштольда), хоча підтвердження цього датується лише 1516 р., коли Любеч був наданий йому у «вічність». У 1522 р. право збирати податки з Любеча Софією Верейською та О. Гаштольдом підтвердив Сигізмунд I²⁸.

У 1542 р. О. Гаштольд помер, а володаркою Любеча стала його дружина Софія Гаштольд-Верейська, яка не надовго пережила свого чоловіка (померла в 1549 р.)²⁹.

Після смерті Софії Гаштольд-Верейської він знову перейшов до великого князя як виморочений маєток та став центром Любецького староства. До призначення старости Любечем керували від імені князя київські воєводи. Піднесення замку припадає на старостування Павла Івановича Сапєги. Любецьким старостою він став, вочевидь, ще у 50-х рр. XVI ст., хоча вперше у документах як любецький староста він згадувався лише у 1560 р.³⁰

На цей період припадає і зміна державної приналежності регіону. Згідно з Люблінською унією 1569 р., Київське воєводство, а відповідно й Любеч, відійшли до Польської корони. Незважаючи на зміну державної приналежності Київського воєводства, уряд любецького старости та київського каштеляна аж до своєї смерті у 1580 р. продовжував займати П. Сапєга. Вже після цього старостинський уряд переходить до представників родини Вишневецьких, а далі – до цілої низки польських урядників³¹.

Археологічні матеріали XVI – першої половини XVII ст. представлені значно краще, хоча об'єкти цього періоду також не залишили стратиграфічного прошарку (перекриті спорудами XVII та XVIII ст.) і фіксуються лише завдяки аналізу керамічного матеріалу і стратиграфічним спостереженням.

Ще під час досліджень 1959 р. у центральній частині розкопу № 10 було виявлено так звану споруду № 2, котра, на думку дослідників, являла собою наземну округлу в плані будівлю – скоріш за все, вежу. Західна половина котловану досягала материка, а східна і північна пробивали більш ранні котловани споруд. Заповнення складалося з трьох шарів: деревної щепи, сірого супіску з прошарком горілого шару і в центрі – зеленої материкової глини. Очевидно, що це була триповерхова вежа (донжон)³². Енциклопедії визначають донжон як головну житлову і найкраще укріплену вежу феодального замку. Якщо ворог захоплював замок, то донжон був останнім рятів-

ним пунктом оборони. Він являв собою масивну округлу чи прямокутну споруду з товстими стінами, в яких влаштовувалися бійниці та амбразури. Розміщувався в середині майданчика замку чи був убудований у його мури. Містив господарські приміщення, житлові кімнати, рицарську залу зі зброярнею, колодязь (чи запаси води), запаси їжі, а в підземній частині – в'язницю. При цьому замки досить часто не мали потужних стін, а лише огорожу. Для мурованої архітектури фіксується поділ веж на яруси та входи до них на рівні другого (чи третього) поверхів³³. Зазначимо, що для Любецького замку з його характерною дерев'яною забудовою фіксація дерев'яних споруд під час археологічних досліджень та їх подальша інтерпретація були ускладнені станом збереженості деревини.

З дослідженого котловану (споруда 2) походила гончарна кераміка з «вычурними и резко отогнутыми» вінцями, що дозволило датувати споруду XVI ст. (аналогічна кераміка за матеріалами досліджень Києва датується XV – XVI ст.). До цього часу відносяться й дві господарські ями, розташовані поряд з вежею.

Інвентар 1606 р. Любеча містить опис Любецького замку: «...дорога до замку через міст, на якому взвод на двох цепах. В замку ворота і немала вежа в два поверхи, побудована в дві стіни...», а також п'ять комор³⁴. Як бачимо, в документі говориться лише про два наземні поверхи й не згаданий третій – підвальний поверх.

Таким чином, у розкопі № 10 була виявлена вежа, згадана в документі 1606 р. Її котлован був викопаний на місці більш ранньої споруди, подібної до згаданої в документі. На користь цього свідчать горшкоподібні кахлі, що концентруються навколо котловану. Ці кахлі вказують на використання донжону як житла феодала (вочевидь – Ольбрихта та Софії Гаштольдів).

Окремі знахідки, датовані XVI – першою половиною XVII ст., фіксуються і в інших частинах замку, зокрема – на північно-східній ділянці (розкоп № 7 1960 р.) та на південь від житла (розкоп № 25 1960 р). Основна концентрація кахлів визначає місцезнаходження житла феодала; додаткові – місця розташування варті і прислуги. Донжон знаходився на відстані 55 – 60 м від конструкції воріт, а від сторожок і господарських будівель – на 40 м. Поряд з вежею розміщувалися будинки та льох, якими користувалася сторожа (Рис. 4). Завдяки культурному шару попередніх часів територія замку була найвищою точкою Любеча, і розміщення на ній вежі було цілком

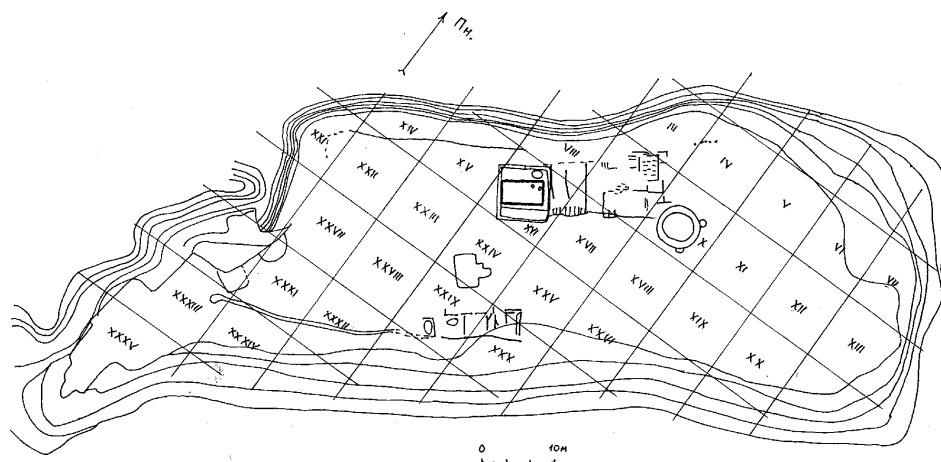

Рис. 4. Об'єкти XVI – першої половини XVII ст. на території Любецького замку.

виправдане. Згадка вежі в документі початку XVII ст. дозволяє дещо подовжити час існування споруди, визначений у звітах. Простежуються паралелі в забудові замків Любеча та Києва (поєднання донжону та будинку в'їта), наявність комор.

Укріплення XVI – XVII ст. склалися з палісадів, простежених з усіх боків майданчика замку. Вони являли собою два частокони, впущені в рівчачки (інколи фіксуються три рівчачки) шириною до 0,6 м і глибиною до 1 м, розташовані на відстані

2,75 м (розкоп № 3) один від одного. Висота деревин (діаметр до 0,3 м), що збереглися, інколи досягала 1 м. У розкопі № 7 (1960 р.) була простежена підмазка стовпів сірою глиною з боку схилу замку. Окремі рівчачки містять залишки попалених деревин, однак інших горілих конструкцій не мають. Це дозволяє висловити думку, що частина залишків «городень» відноситься до попереднього періоду існування забудови замку.

Зафіксовані рештки палісадів повністю збігаються з описом Любецького замку у 1606 р.: «дві городні, одна нижче, а інша вище, на них бланкование» – тобто з надбудованою на стінах допоміжною спорудою, яка мала стелю і була пристосована до стрільби («подсябитья»)³⁵.

Центральну частину замку, ближче до північно-західного його краю займав великий будинок (так звана споруда № 1), виявлений в розкопах №№ 4, 10, 17 (1959 р.)³⁶ та розкопах №№ 3, 8, 9, 16 (1960 р.)³⁷. Розміри розвалу будинку становили 25 м при ширині 11 – 13 м. Завал простежується на 0,5 – 3,0 м назовні від дерев'яних конструкцій. У західній частині споруди була досліджена піч: віднайдені нечисленні коробчасті полив'яні кахлі з рослинним орнаментом та одна полив'яна корона печі. Кахлі вкриті поливою та прикрашені рослинним орнаментом з сюжетом пророслого хреста, а знайдена кахляна корона зроблена у вигляді птаха – голуба.

Саме приміщення (розміром 10,0 x 8,5 м), розташоване з північно-східного боку, на думку дослідників, мало двері з північного боку. З південного заходу від центрального приміщення знаходилися ще два приміщення розмірами 10 x 5 м та 10 x 5 м, але одне з них за розмірами повністю збігається зі спорудою XVI ст., тому його слід виключити зі складу цієї споруди. В такому випадку реальна довжина об'єкта становить не більше 22 м. Із заповнення споруди походить цегла, розмірами 24-25 x 12-14 x 4-5 см (частина – з канелюрами), знайдені керамічні люлька та ніжик, залізна пряжка та невелика кількість сіроглиняної кераміки з мореною поверхнею і штампованим орнаментом, біоглиняна поливна кераміка, мідна чашка з округлим дном.

На території замку існували менші за розмірами наземні споруди цього періоду, які погано збереглися або не були чітко зафіксовані в розкопах (як, наприклад, дві підпрямокутні ями в розкопах №№ 27 та 31).

Наявність польських монет (за відсутності у шарі російської монети), полив'яних кахель та посуду XVI ст. допомагає у відокремленні польського періоду історії від попереднього та наступного. Визначення хронології знайдених матеріалів дозволяє пов'язати виявлені споруди замку (Див.: Рис.5.) з його володарями. Такого розміру

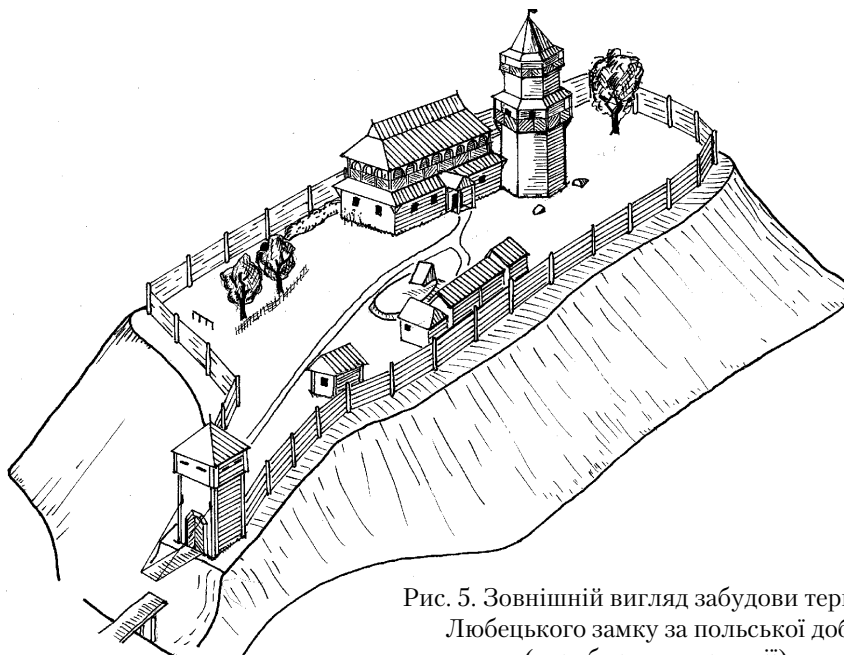

Рис. 5. Зовнішній вигляд забудови території Любецького замку за польської доби (спроба реконструкції).

будинок, оздоблений дорогими і престижними кахлями, міг належати тільки володарю Любеча. Цілком ймовірно, що це міг бути Павло Сапега – один із найдіяльніших намісників Любеча (? – 1560 – 1580 рр.).

Подальші обробка та аналіз матеріалів досліджень експедиції 1957 – 1960 рр. Б. О. Рыбакова на Любецькому замку дозволять доповнити наші уявлення про часи Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини, повніше дослідити демографічний потенціал, побут, ремісництво та інші аспекти життя населення Любецького замку.

1. Ситий Ю.М., Сита Л.Ф. Колекція кераміки з розкопок Б.О.Рыбакова 1957 – 1960 рр. в Любечі / Ю.М. Ситий, Л.Ф. Сита // Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції «Середньовічні міста Полісся» (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). – К., Олевськ, 2011. – С. 66.

2. Рыбаков Б.А. Отчет о работах черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1959/20 б; Рыбаков Б.А. Отчет о работе «Южно-Русской» экспедиции за 1958 г. в г. Любече // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1958/25; Рыбаков Б.А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1957/17 а; Рыбаков Б.А. Отчет черниговской экспедиции ИА СССР за 1960 год. (Раскопки в г. Любече) // Науковий архів Інституту археології НАН України. – №1960/37.

3. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень / В.П. Коваленко, А.Л. Казаков // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – К.: Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. – С.32-34.

4. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М.П. Кучера // Слов'янсько-руські старожитності. – К.: Наукова думка, 1969. – С.174-179.

5. Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского / Ю.Н. Сытый // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы: Материалы межгосударственной научной конференции 5-8 июля 2010 года (г. Брянск), приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде / Фонд «Русский мир»; Брянский государственный университет им. акад. И.Г. Петровского. – Брянск: РИО Брянского гос. ун-та, 2010. – С.351, 354.

6. Рыбаков Б.А. Отчет о работах черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1959/20 б. – Рис. 106.

7. Рыбаков Б.А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1957/17 а. – С.9.

8. За даними польського історика В.Бобинського, це пожалування відбулося у 1386р. (Див.: Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej / W. Bobiński. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2000. – S.227).

9. Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy / S.M. Kuczyński. – Warszawa: Drukiem Zakładów Graficznych «Biblioteka Polska» w Bydgoszczy, 1936. – S.109; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.6 / Филарет. – Чернигов: Земская типография, 1874. – С.215; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О.Русина. – К.: НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Інститут історії України, 1998. – С.97, 101; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – Т.2.: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – С.582.

10. Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy... – S.109; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.97, 101.

11. Намісником у ВКЛ у XIV-XV ст. називали представників великого князя, у XVI-XVII ст. – помічників старости та воєводи (Див.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – Т.2... – С.344; История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древний и средневековый Киев. – К: Наукова думка, 1984. – С.223.
12. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.476.
13. Насевіч В. Манівідавчы / В. Насевіч // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2005. – Т. 2... – С. 270.
14. Кондратьев И.В. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань) / І.В. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2008. – №2. – С.37; Насевіч В.Л. Манівідавчы... – С. 270.
15. Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак. А-Я / Рэдкал.: Т.У.Бялова (гал. рэд) і інш.; маст. З.Э.Герасімовіч. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. – С.315-316.
16. Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского... – С.354.
17. Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.19.
18. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruska. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe / A. Jablonowski. – Т.ХХІІ. – Warszawa : Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – S.639.
19. Шовкопляс Г.М. Середньовічні художні кахлі з Києва / Г.М. Шовкопляс // Археологія. – 1975. – Вип.16. – С.107.
20. Під глибиною 1 «штик» слід розуміти глибину 35-40 см.
21. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли / П.Г. Клепатский. – Одесса : Техник, 1912. – Т.1. – С.271; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.114-116; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... – S.520; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – С.390; Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М.М. Кром. 2-е изд., испр. и доп. – М. : Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – С.75.
22. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства / Ф.И. Леонтович. – СПб. : Тип. В.С. Балашева и Ко, 1894. – С.197; Kuczyński S.M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy... – S.242; Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд) і інш. – Мінск : БелЭн, 2007. – Т.1. : Абаленскі – Кадэнцыя. – С.478.
23. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.195.
24. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда / Г.А. Милорадович. – М.: Университетская типография, 1871. – С.11; Милорадович Г.А. Местечко Любеч / Г.А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – №50. – Часть неофициальная. – С.401.
25. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицис; Р.Фирковичус; Д.Антавичус; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidiju leidybos institutas, 1995. – С.125-128.
26. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак... – С.315-316.
27. Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута / М.К. Любавский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.244; Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina / A.W. Jablonowski. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. – S.12; Яблоновский А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации / А. Яблоновский // Киевская старина. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.88.

28. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак... – С.315-316.
29. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли.. – С.271; Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – Т.1... – С.478.
30. Архив Юго-Западной России. – Ч.VIII. – Т. V – К., 1907. – С.468-470; Польський історик В.Бобинський помилково відносить початок старостування П.Сапегі до 1565 р. (Див.: Vobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 227).
31. Кондратьев І.В. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань)... – С.39-41.
32. Рыбаков Б.А. Отчет о работах черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году // Науковий архів Інституту археології НАН України № 1959/20 б. – С.6.
33. Кушняревич А.М. Мурованая дабастыенная фартыфікацыя Вялікага княства Літоўскага / А.М. Кушняревич. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – С.77.
34. Кондратьев І.В. Любецька «околиця» у XVI-XVIII ст. / І.В. Кондратьев // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М.Ячменіхіна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С.73.
35. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли... – С.130; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... – S.521; Jablonowski A.W. Pisma... – S.32-33; Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке / Г.А. Милорадович // Черниговские Губернские Ведомости. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2.
36. Рыбаков Б.А. Отчет о работах черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году // Науковий архів Інституту археології НАН України № 1959/20 б. – С.2.
37. Рыбаков Б.А. Отчет черниговской экспедиции ИА СССР за 1960 год. (Раскопки в г. Любече). // Науковий архів Інституту археології НАН України №1960/37. – С. 5.

На основе результатов работ экспедиции 1957–1960 гг. под руководством академика Б. А. Рыбакова прослеживаются этапы существования Любечского замка в XIV – XVII вв.

Ключевые слова: Любеч, археологические исследования, этапы существования.

The periods of the existence of Lubech castle in the XIV – XVII centuries are observed based on the working results of the 1957-1960 archaeological expedition led by the academician Rybakov B.A.

Keywords: Lubech, archaeological research, existence periods.

ПЕРША ДРУКОВАНА КНИГА В ЧЕРНІГОВІ ТА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена першій друкованій книзі в Чернігові і Лівобережній Україні «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона Ставровецького 1646 року.

Ключові слова: Лівобережна Україна, Чернігів, Кирило Транквіліон-Ставровецький, книга «Перло многоцінне».

Традиції книжності в Чернігові мають глибоке і давнє коріння й сягають часів Київської Русі. До появи друкарства кілька століть існувала і розвивалась українська рукописна книга. Саме творці рукописних книг розробили мистецькі засади, якими скористалися пізніше українські друкарі й гравери.

Книги віддавна дуже шанувались і коштували досить дорого. Таке шанобливе ставлення до книги яскраво виявилось в їхньому художньому оздобленні. Книга стала твором не лише мистецтва слова, а й образотворчого мистецтва. Як рукописним, так і друкованим книгам майстри намагались надати гармонійних форм. Велика увага приділялася красивому почерку і шрифту, орнаментальному та сюжетному оздобленню.

Від рукописних книг друковані видання отримали у спадок перш за все зовнішній вигляд як зшитка аркушів, внутрішню структуру, побудову сторінок з текстом і берегами, розміщення ілюстрацій і декоративних оздоб. Як справедливо зауважив Я.П.Запаско, розриву між друкованою і рукописною книгами не було, а навпаки, між ними існував постійний взаємозв'язок, глибока спадкоємність [1]. Це продовжувалось навіть у ХІХ ст. Поява друкованої книги дала нові імпульси розвитку книги рукописної.

Деякі дослідники із Західної Європи ще в ХХ ст. вважали, що перша книга у східних слов'ян була надрукована в Чернігові в 1493 р. У каталозі інкунабул, виданого 1799 р. у Відні, вказувалось, що «Октоїх» Іоанна Дамаскіна надруковано кирилицею 1493 р. в Черногавії (Чернігові) Георгієм Черноєвиком. У процесі листування між дослідниками з'явилася помилка: слово «Чорногорія» неправильно прочитали як «Черногавія». Насправді ж згаданий «Октоїх» 1493 р. надрукував інок Макарій з Чорногорії за велінням чорногорського правителя Джурджа Црноєвича. Але і в 1909 р. німецький «Журнал шанувальників книги» сповіщав, що першим руським друкарем був Георгій Черновиц, який надрукував у Чернігові кирилицею іллрійською мовою «Октоїх» Іоанна Дамаскіна [2].

Насправді почав друкувати книги в Чернігові Кирило Транквіліон-Ставровецький. 7 вересня 1646 р. він надрукував «у маєтностях» чернігівського Єлецького монастиря книгу «Перло многоцінне», яка й стала чернігівським першодруком. Це відбулося за кілька місяців до його смерті в грудні того ж таки 1646 р. Отже, до видання «Перла многоцінного» Кирило Транквіліон – Ставровецький ішов майже все своє життя. В його життєвому шляху й діяльності далеко не все відомо. До наших днів не дійшли звістки про те, де й коли він народився. Більшість дослідників розглядали лише літературну творчість Кирила Транквіліона-Ставровецького, мало звертаючи увагу на художні особливості здійснених ним книжкових видань.

Серед публікацій про життя і творчість К.Транквіліона-Ставровецького своєю ґрунтовністю виділяється монографія С.І.Маслова, яка була підготовлена ще на початку

© Адрюг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Інституту історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

XX ст., але побачила світ лише в 1984 р. у Києві [2]. Із пізніших праць варто назвати статтю Я.Д.Ісаєвича та І.З.Мишка [3] і дисертаційне дослідження Т.М.Трофименко [4]. Хоча остання робота присвячена головним чином питанням історії літератури та місцю збірки «Перло многоціннее» в культурному контексті тієї доби. Варто зауважити, що до графічних оздоб книги зверталися лише побіжно і здебільшого у загальних працях. Тому постає потреба більше зупинитися саме на цьому питанні.

У біографії і діяльності К.Транквіліона-Ставровецького відомо далеко не все. Досі відсутні дані про час і місце його народження. Згідно з однією із версій, він народився в кінці 60-х – початку 70-х XVI ст., можливо, в Ставрові поблизу Дубно (чи, може, довгий час там мешкав). С.І.Маслов вважав, що К.Транквіліон-Ставровецький був українцем. На його думку, це засвідчив народний український струмись мови його творів і неодноразове ототожнення своєї особи з «руським» тобто українським народом [5].

Де Кирило Транквіліон-Ставровецький здобув освіту, достеменно не відомо. Невідомо також, де й коли він прийняв чернецтво. Більше даних збереглося про той період його життя і діяльності, коли він викладав слов'янську та грецьку мови у Львівській братській школі. На той час однією із головних ознак національної ідентичності була православна віра і літературна мова. В 1589 році у Львівській братській школі стає відомим вчитель Кирило. Саме тоді існувало протистояння між братством і львівським єпископом Гедеоном Балабаном. 1 січня 1590 р. прихильники владики разом зі слугами прийшли до братської школи і стали лаяти вчителів та погрожувати їм. Кирилу навіть намагалися вирвати бороду. Мабуть, з цієї причини Кирило дістав прізвисько «безбородий». Через перешкоди у проведенні освітньої роботи львівське братство в кінці 1591 чи на початку 1592 року розпустило своїх учителів. До 8 січня 1592 р. Кирило прибув до Вільно (Вільнюса). Про віленський період його діяльності нічого не відомо. Відомості з'являються лише в 1614-1615 роки, коли він мав вже сан ієромонаха і став проповідником. У той час він працював над виданням Псалтиря, який побачив світ у друкарні Львівського братства в січні 1615 р. Мабуть, одночасно він працював над книгою «Зерцало богословія», яка побачила світ 12 березня 1618 р.

У кінці 1619 р. в Рахманові, в маєтностях княгині Ірини Вишневецької, Кирило видав «Євангеліє учительне», до якого увійшли повчання, котрі автор виголошував у недільні й святкові дні. З друкарського погляду, ці дві книги дуже подібні. Той самий шрифт, ті ж ініціали і кінцівки. Як вважають дослідники, власну друкарню Кирило придбав, мабуть, не раніше 1615 р., бо згаданий Псалтир вийшов ще в друкарні Львівського братства. А дві останні книги – вже із власної друкарні Кирила. В 1614 – 1625 роках Кирило жив у Львові, під час видання «Зерцала богословія» 1618 р. і «Євангелія учительного» 1619 р. – на Волині, а в 1620-х роках він був пов'язаний із Замостям.

Близько 1626 року Кирило Транквіліон-Ставровецький переходить у унію, стає греко-католиком. Цей крок – природне і логічне завершення попереднього періоду його літературної і проповідницької діяльності. Кирило оголошував себе сином православної церкви, а в царині теоретичних поглядів і в життєвих відносинах належав до прихильників католицизму. Ці дві книги були зустрінуті православними без приязні, а «Євангеліє учительне» заборонене на київському соборі 1620-х років. Як зауважив С.І. Маслов, ця постанова стала приводом до переходу в унію, а подвійність у світосприйнятті правила за основу для цього кроку.

25 березня 1626 р. Кирило призначений архимандритом Чернігівського Єлецького монастиря, який на той час належав греко-католикам. Варто нагадати, що, згідно з Деулінським договором 1618 р., Чернігів відійшов під владу Польщі. Православне духовенство перейшло у межі Росії. Близько 1625 р. постала смоленська і чернігівська уніатська архієпископія [6]. Кирило став володіти чималими монастирськими маєтностями, в тому числі й селами Авдіївка та Горбове. Про це згадував і Дмитро Туптало (Ростовський) в опису Чернігівського Єлецького монастиря – «владел тыми селами отец Кирило Ставровецкий, прозываемый безбородый, архимандрит Черниговский». Також у його володінні перебували 15 уволок (більше 200 десятин) землі на річці Киянка, а також два озера (серед них і Святе), які він здавав в оренду [7].

У Чернігові Кирило і видав останню свою книгу «Перло многоцінне», яка побачила світ 7 вересня 1646 р. Як зазначив сам автор, книга вийшла із його нової друкарні. За шрифтом і орнаментальними оздобами вона дуже відрізняється від попередніх видань «Зерцала богословія» і «Євангелія учительного». Того ж таки 1646 року Кирило Транквіліон-Ставровецький помер. Остання книга Кирила має розлогу назву, вміщену у рамці на титульному аркуші: «Сія книга названна Перло Многоценное. Составлена трудолюбієм през Кирила Транквіліона и проповідника слова божія архимандрита черніговского монастыря Елецкого с всею еже о Христе братією общего монастыря. Новые песни похвальныи; треиперсональному бозтву отцу и сыну, и духу святому. Ново на свет выдана з новой друкарни его за благословением и позволением старцев в маестности монастыря черниговского Елецкого святой пречистой его власным коштом. Року 1646, септембрия дня 7». Літери внизу МТГ тлумачаться по-різному. Т.Н.Каменева і А.А.Гусева вважають, що це, можливо, ім'я друкаря [8]. С.І.Маслов розшифрував ці літери так: «Милостю твоею господнею» [9].

Назву книги «Перло многоцінне» автор у передмові пояснює тим, що перла народжуються на глибині морській від блискавиці і «з трудністю на світ виносяться». «Так і в той книзі слова на честь, і славу, і хвалу імені бозському суть яко перла многоціннії, рожденнії од молнії небесної, од світлості духу святого, в глибині небесної премудрості, а винесені в мир сей дольний видимий високопарним і многозрительним умом моїм, на вічну радість і ненаситимую сладоість душам христоролюбивим» [10]. У 1699 р. книга «Перло многоцінне» другим виданням побачила світ у друкарні Максима Воцанки з деякими змінами у змісті й оформленні. «Перло многоцінне» відоме також у рукописних варіантах XVII і XVIII століть з чернігівського видання 1646 р., а також із кількох рукописних зібрань [11].

За змістом «Перло многоцінне» являє собою збірник статей релігійного та повчального характеру, викладених віршами і прозою тогочасною українською мовою. Книга поділяється на дві майже рівні частини. Перша починається казанням «О двояких добродействах и дарах бозских». Далі йде вчення про трійцю, похвали Богу, ангелам, святим, на свята і окрема похвала «О премудрості троякої, в вєце сем явленной». Все це викладено переважно у віршах. До другої частини входять статті про хресні муки, поховання Христа і статті під назвою «Лекарства», які закликають до утримання від гріха і покаяння. Все це викладено переважно прозою. Основний текст книги має додаткові статті. На початку міститься присвята князю Самуїлу Карловичу Корецькому (в деяких примірниках присвята князю Ієремії Вишневецькому). У частині примірників присвята взагалі відсутня, а замість неї вміщена епіграма про теологію. В кінці збірника розміщена «Молитва о совершении книги», зміст і післямова друкарів видання [12]. Дослідники давньої української літератури вбачають у творах Кирила Транквіліона-Ставровецького проблиски бароко, що проявились у драматизованій манері викладу, інтенсивній образності, мальовничих описах [13].

«Перло многоцінне» побачило світ у греко-католицький період життя Кирила. Тому симпатія автора до католицької церкви проявилась у творі наочно. Саме в католицькій церкві Кирило вбачав втілення істини і джерело вічного життя. Це прозвучало в епіграмі на герб князя С. Корецького.

Книга «Перло многоцінне» вийшла розміром в четверту частину аркуша. Сторінки облямовані лінійними рамками. В книзі застосовані 4 шрифти, які мають спільний рисунок. Основний текст видання надруковано одним шрифтом. Дрібніший шрифт вжито для епіграфа одного з розділів. Шрифт деяких підзаголовків має такий же розмір, як і основний. 47 ініціалів надруковано з 13 дощок. Кіновар наявний в заголовку і на початку деяких розділів і статей [14].

Заголовок книги «Перло многоцінне» набраний шрифтами трьох видів і різного рисунку. Окремо виділено саму назву книги та ім'я «Кирило». Рамка титульного аркуша являє собою вертикально видовжений прямокутник, в який вписана досить тонка арка, її п'яти спираються на абаки капітелей двох колон обабіч заголовка. Капітелі більше схожі на елемент коринфського архітектурного ордера, але представлені вони як декоративна композиція. Фуст колон має потовщення в середній

частині. Спираються колони на бази і п'єдестал, що мають внизу квітковий орнамент. Зображення арки має декоративний характер. Вона оздоблена узором, який часто застосовувався в дерев'яній архітектурі. Смуга узору обведена лініями зверху і знизу. У двох горішніх кутах – квіти, які ростуть із капітелей. У нижній горизонтальній частині посередині, обведене майже в колі, бачимо серце із забитими в нього трьома цвяхами. Обабіч – листя аканта. Композиція рамки титульного аркуша симетрична відносно центральної вертикальної осі.

Така рамка вжита лише в цьому чернігівському виданні «Перла многоцінного» і в інших книгах не виявлена. Важко також назвати взірць, від якого відштовхувався автор різьбленої дошки для рамки. Але загальні стилістичні особливості і композиція дозволяють говорити про близькість до рамок на титульних аркушах видань Івана Федорова – «Апостол» (Львів, 1573-1574 рр.) і Біблія (Острог, 1581 р.). Ксилографічні дошки І.Федорова були настільки досконалими, міцними і привабливими, що їх використовували аж до початку ХІХ ст. Деякі друкарські матеріали І.Федорова після його смерті потрапили за межі Львова, Острога і навіть опинились у Білорусі та Румунії. Але більшість друкарських матеріалів дісталися друкарні Львівського братства. Дошки І.Федорова копіювали і наслідували багато друкарів [15]. Кирило Транквіліон-Ставровецький працював тоді вчителем Львівського братства і мав доступ до матеріалів тамтешньої друкарні. Це підтверджує і той факт, що дві московські заставки з «Апостола» 1564 р. Івана Федорова були відбиті з оригінальних дощок в «Євангелії учительному» 1619 р. (арк. 14 зв., 122 зв.), надрукованому Кирилом у Рахманові [16]. На звороті титульного аркуша вміщено графічне відтворення герба князів Корецьких.

Як зазначають дослідники, «Перло многоцінне» має властиві бароковим текстам елементи. Перш за все мається на увазі так званий «заголовковий комплекс», до якого входять назва (заголовок), посвяти, передмова і післямова, ремарки. Саме цей комплекс є основою побудови твору, він організовує увагу читача, виділяє головну думку і формує образність всередині тексту [17]. Цьому допомагають графічні елементи оформлення книги і перш за все заставки – сюжетно-тематичне або декоративне зображення вгорі на початку книги чи окремого розділу. Заставка підкреслює початок книги або кожного розділу. Вона одночасно є і оздобою, і засобом емоційного впливу на читача. Цей елемент відбиває задум твору в цілому або розділу, якому передує. До змісту книги відносились заставки із сюжетно-тематичними зображеннями. В книзі «Перло многоцінне» таких нема. В українських виданнях ХVІІ-ХVІІІ століть заставки виступали незалежно від змісту. Це давало можливість застосовувати їх у різних виданнях.

У порівнянні з попередніми виданнями Кирила художнє оформлення чернігівської книги скромніше. В чернігівському виданні «Перла многоцінного» 1646 р. вжито три заставки різного характеру з трьох дощок. Дві з них близькі між собою за характером рослинного орнаменту, властивого добі бароко. Одна з них (менша за розміром) має в центрі квітку, від якої на два боки відходять стебла з листям донизу, а потім розгорнуте листя зводиться догори. Тло композиції чорне, а вся вона обведена рамкою з двох ліній чорного й білого кольору. Інша заставка більша за розміром теж має чорне тло, на якому розміщена композиція із соковитого рослинного орнаменту. Вона обведена рамкою із ліній чорного й білого кольору. В центрі широке листя виступає над рамкою догори, чим додатково створює враження перенасичення обважнілими формами листя. На думку Т.Н.Каменєвої, дошки, з яких видруковано заставки та ініціали, належали К.Транквіліону-Ставровецькому. А найбільша заставка належить граверу Іллі і відома також у київському виданні «Требника» Петра Могили 1646 р. [18]. Ця гравюра має підпис майстра. В лівому нижньому куті можна бачити монограму «ІА». Це не суперечить свідченню Д.Ровинського на користь авторства гравера Іллі [19]. Але не треба відкидати можливості простого копіювання його книжкової гравюри.

Гравер Ілля був одним із найсамобутніших, оригінальних і надзвичайно плідних митців ХVІІ ст. Він працював переважно у Львові та Києві і виконав більше п'ятисот

гравюр. Найважливіші його твори – це гравюри на дереві до київських видань Требника (Євхологіона) Петра Могили 1646 р., Печерського Патерика 1661 р. та Біблії (не видано). Творам майстра властиві багатство і невичерпна фантазія. Творчість Іллі засвідчила перехід від стилю Ренесанс до бароко. Вважається, що барокові риси в українській гравюрі виявились на початку 1650-х років саме в роботах Іллі. Дошки, різьблені ним, використовували українські друкарі протягом XVII і XVIII століть [20].

Третя заставка за розмірами займає проміжне місце і має ажурніше прокреслення рослинних декоративних мотивів. На білому тлі (кольору паперу) прямокутна рамка із двох чорних ліній. Із горішніх і долішніх її кутів проростають догори рослинні елементи. Всі заставки симетричні відносно центральної вертикальної осі.

Книга «Перло многоцінне» має сім кінцівок (в деяких примірниках їх може бути вісім), віддрукованих із двох дощок. Одна з них являє собою зображення херувима, а інша має вигляд фігурного картуша із завитками і рослинними елементами, які донизу виходять за межі картуша. Є також рослинні ініціальні літери.

Отже, книга «Перло многоцінне» стала першим друкованим виданням у Чернігові та Лівобережній Україні і одночасно останнім друком Кирила Транквіліона-Ставровецького, здійсненим у 1646 р. У автора і видавця це була третя книга. Написана вона тогочасною українською мовою і являє собою збірку статей та віршів нерівноскладовою системою віршування, яка передувала силабічній поетичній системі. Чернігівський першодрук надрукований новим шрифтом і має орнаментальні оздоби, які відрізняються від попередніх видань автора. Нові друкарські матеріали дали можливість автору назвати книгу як видану по-новому. Гравіровані ілюстрації відсутні. Заставки власні і одна віддрукована з дошки гравера Іллі із київської друкарні. Не треба виключати можливості копіювання. Привертає увагу гравірована рамка титульного аркуша із заголовком, архітектурними деталями і характерними рослинними елементами у вигляді гілок, які повторюються в ініціалах. Можливо, це свідчить про руку одного майстра. Заставки і кінцівки вигадливого візерунка утворюють складані орнаментальні оздоби. Після смерті Кирила Транквіліона-Ставровецького книгодрукування в Чернігові припинилося до 1680 р., коли в друкарні, переведеній із Новгород-Сіверського, вийшли перші видання. А «Перло многоцінне» в 1699 р. ще раз вийшло друком у Могильові у друкарні Максима Воцанки в дещо зміненому за змістом вигляді.

1. Запаско Я.П. Рукописна книга як попередник української друкованої книги / Запаско Я.П. // З історії книги на Україні. – К., 1978. – С. 90 – 91. Запаско Я.П. Передмова / Запаско Я.П. // Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII століть / Логвин Г.Н. – К., 1990. – С.7.

2. Докладніше в: Немировский Е.А. Путешествие к истокам русского книгопечатания / Немировский Е.А. – М., 1991. – С.157-158. Ситий І.М. До історії книгодрукування у Новгороді-Сіверському / Ситий І.М. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип.19. – С.86.

3. Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность / Маслов С.И. – К.: Наукова думка, 1984. – 245 с.

4. Ісаєвич Я.Д. Життя і видавнича діяльність Кирила Транквіліона-Ставровецького / Ісаєвич Я.Д., Мишко І.З. // Бібліотекознавство та бібліографія. – К., 1983. – С.32.

5. Трофименко Т.М. Збірка «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона-Ставровецького в контексті барокової культури: автореф. лис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Т.М.Трофименко. – Харків, 2003. – 23 с.

6. Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность / Маслов С.И. – К.: Наукова думка, 1984. – С.54 – 55.

7. Там само. – С.54 – 69.

8. Гумилевский Ф. Елецкий монастырь / Гумилевский Ф. // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн.3. – С. 6 – 11.

9. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв.: Каталог изданий,

хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И.Ленина. 1574 – 1 половина XVII ст. / [составители Т.Н.Каменева, А.А.Гусева]. – М., 1976. – Вып.1. – С.32.

10. Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность / Маслов С.И. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 206.

11. Кирило Транквіліон-Ставровецький. Перло многоцінне. Передмова до чительника / Транквіліон-Ставровецький К. // Українська література XVII ст.: синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [Упоряд. приміт. і вступ. стаття В.І.Крекотня]. – К., 1987. – С.269.

12. Маслов С.И. Вказ. праця. – С.207 – 209, 216 – 217.

13. Там само. – С.120 – 121.

14. Крекотень В.І. Українська література XVII ст. / Крекотень В.І. // Українська література XVII ст.: синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987. – С.12.

15. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятели и издания / Каменева Т.Н. // Труды государственной библиотеки СССР им. В.И.Ленина. – М., 1959. – Т.3. – С. 255.

16. Запаско Я.П. Мистецька спадщина Івана Федорова / Запаско Я.П. – Львів: Вища школа, 1974. – С.72 – 76.

17. Там само. – С.76.

18. Трофименко Т.М. Вказ. праця. – С.9.

19. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Каменева Т.Н. // Труды государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3.– С. 255. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв.: каталог изданий, хранящихся в Госуд. библиотеке СССР им. В.И. Ленина / [составители Т.Н.Каменева, А.А.Гусева; научный редактор А.А.Сидоров]. – М., 1976. – Вып. 1. – С. 32.

20. Подробный словарь русских граверов XVI – XIX вв. / [составил Д.А. Ровинский]. – СПб, 1895. – С.338.

21. Ровинский Д.А. Подробный словарь... Т. 1. – С. 409 – 426. В'юник А.О. Гравюра XVI – перша половина XVII століття / В'юник А.О. // Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т.2. – С.357 – 361. Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. / Логвин Г.Н. – К.: Дніпро, 1990. – С.57 – 58.

Статья посвящена первой печатной книге в Чернигове и Левобережной Украине «Перло многоценное» 1646 года.

Ключевые слова: Левобережная Украина, Чернигов, Кирилл Транквиллион-Ставровецкий, книга «Перло многоценное».

The article focuses on the first printed book in the Left – Bank Ukraine and Chernigov Perl precions by Cyril Tranquillien Stavrovetskiy 1646 year.

Key words: the Left – Bank Ukraine, Chernigov, Cyril Tranquillien Stavrovetskiy, book Perl precions.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51)

Лідія Нестеренко

ІВАНКІВЦІ В XVII – ПОЧ. XX ст.

У статті проаналізовано еволюцію розвитку села Іванківці з часу заснування до 1917 р. Увагу зосереджено на динаміці змін кількісного та статевого складу населення села в другій пол. XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: Іванківці, населення, козаки, поміщицькі селяни, всеросійський сільськогосподарський перепис.

Із становленням державності в Україні значно зріс інтерес до вивчення власної історії. Увагу дослідників привертає широке коло невисвітлених в радянській історіографії проблем. Однією з них є історія населених пунктів. У 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР» (1967 – 1974 рр.) ввійшли далеко не всі населені пункти колишньої республіки, а переважно центри сільських і селищних рад. Проте інформація і про ці поселення була схематичною та обмежувалась однотипним поданням матеріалу, що призвело до втрати багатьох цікавих історичних фактів. Чимало сіл, які мають не менш давню і цікаву історію, у виданні лише згадуються, оскільки не є центрами місцевих рад.

У наш час, згідно з останніми дослідженнями, щороку з адміністративної карти України зникає близько 20 населених пунктів. Значна частина сіл перетворюється в руїну. Одним із таких сіл, що мають давню історію, але в наш час переживають занепад, є Іванківці Срібнянського району.

Тому метою даної роботи є висвітлення еволюції розвитку с. Іванківці в дорадянський період, вивчення демографічної ситуації в селі у другій пол. XIX – поч. XX ст. Основою джерельної бази стали матеріали про село, подані у працях О.Лазаревського, Д.О.Шкоропада, О.А.Савона¹ та ін., а також матеріали Держархіву Чернігівської області (ф.1486, Прилуцька повітова земська управа). Тому в основу роботи покладені, як друквані, так і документальні джерела.

Зупинимось на детальному розгляді проблеми.

Історія с. Іванківців тягнеться з глибокої давнини. За твердженнями науковців, перше поселення на цій землі виникло ще в давньоруську добу². За переказами, воно було розташоване на 5 км північніше від нинішнього села Іванківці. Населений пункт мав назву Селище. До нинішнього часу так називають одне із сільськогосподарських угідь.

Згідно з переказами, у 1239-40 рр., коли на руські землі прийшли монголо-татари, Селище було зруйноване, а уцілілі жителі переселились на півострів Рудьків на річці Лисогір. Назва півострова, напевно, походить від кольору води, яка набуває, особливо весною, рудого кольору наплаву. Площа Рудькова близько 100 гектарів. Від входу на півострів площа підвищується, перерізається залишками дерев'яно-земляного валу і закінчується крутим, а в окремих місцях обривистим берегом. Урочище біля валу до берега називається Городищем, а за берегом, через неширокий чистовід зберігся невеликий острів Дитинник³.

З давніх переказів відомо, що в Рудькові було старовинне поселення з своєю про-

© Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін ЧОШПО імені К.Д.Ушинського.

мисловістю – видобували деревне вугілля, а в підвалах Крутого яру його зберігали. Тамтешні селяни жили і працювали на острові, а через Лисогір їздили на Піски, де були капличка і цвинтар. Найпоширенішим чоловічим іменем у поселенні було «Іван», тому й село назвали Іванківцями. За іншою легендою, назву село отримало від імені першого мешканця Івана Селюка, який нібито оселився у південно-східній частині теперішнього села. Воно розрослося кутками: Село, далі Красне, Кустівка, Головки». Потім – Горохів хутір, Підгора і останнє розростання – Запашка⁴.

Перша документальна письмова згадка про село датується 1629 р., коли відбувся перепис населення. Згідно з даними, в Іванківцях нараховувалось 13 господарств селян, «до ратуші належних», козаки не показані⁵.

Наступна письмова згадка про населений пункт з'являється у 1666 р., коли відбувся черговий перепис жителів села. Приводом до нього стало підписання в Москві восени 1665 р. нового договору між гетьманом І.Брюховецьким та російським царем Олексієм Михайловичем, який передбачав залучення українських фінансів до царської скарбниці, збирання податків не царською адміністрацією, а царськими воєводами, кількість яких в Україні мала суттєво зрости. Під управління останніх віддавалися й жителі міст і вільних сіл, які в такий спосіб виводилися із-під зверхності гетьманського проводу⁶.

«...Спищики усіх людей у містах і селах переписали. Записали кожного – від художника до найбіднішого, записали, скільки в кого синів, хто чим займається, хто чим промишляє, де торгує, яку землю, заводи та угіддя має. Переписали млини, ставки, винниці, броварні, солодовні, пасіки, хутори і на все те подать наклали... З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5 копійки), з кожного брали півкопи грошей та восьмачку жита», – писав у своєму літопису гадяцький полковник Григорій Граб'янка⁷. За даними цього перепису, у 1666 р. в Іванківцях нараховувалось 18 господарств селян, із них 2 господарства «орали на 4-х волах» та 16 господарств «на 2-х волах»; козаки не показані⁸.

Велике значення як для села, так і в цілому для Лівобережжя мали результати української революції середини XVII століття, внаслідок якої було знищено польсько-шляхетський режим та послаблено феодально-кріпосницькі устої. Це проявилось у знищенні великого землеволодіння польських та українських полонізованих магнатів, а також католицького духовенства. Їхні колишні маєтності, а також вільні землі перейшли у відання скарбу Війська Запорозького, тобто перетворились на скарбову власність Української козацької держави – Гетьманщини. У більшості колишніх маєтностей утворились так звані вільні військові села, які підлягали гетьмансько-старшинській адміністрації⁹. Згідно з даними за 1737 р., с. Іванківці числились «вільним військовим селом»¹⁰.

Населення таких сіл мало значне полегшення у виконанні повинностей. Замість тяжкої панщини і численних грошових та натуральних податків часів Речі Посполитої, селяни таких сіл виконували переважно невелику кількість робіт на користь держави – так звані роботизни, фактично вільно господарюючи на землі. Ослаблення феодалізму проявлялось також у тому, що майже необмеженими стали переходи з одного стану в інший, і чимало селян та міщан покозачились. Козацтво мало значні привілеї в порівнянні з селянством: козаки були вільним військовим станом, головним обов'язком якого було відвідування військової служби своїм коштом. Натомість, козаки звільнялись від податей та більшої частини повинностей і поборів, що стягувались із селян, були власниками своїх земельних наділів. Саме тому селяни, на яких лягав весь тягар податків та повинностей, прагнули перейти у козацький стан¹¹. У Іванківцях, наприклад, ще в першій пол. XVIII століття чисельність козацьких дворів більш ніж у 6 разів переважала чисельність селянських: у 1737 р. там нараховувалось 12 селянських господарств (1666 р. – 18 господарств) і 78 козачих (27 виборних, 51 підпомічників)¹².

Великі зміни в життя краю принесло XVIII століття. У 1700 р. Росія оголосила війну Швеції і вступила у Північну війну, яка тривала 21 рік. Козаки Прилуцького полку, до складу якого входили Іванківці, брали у участь у військових операціях на

боці російської армії у районі Пскова і Печерського монастиря, Польщі та ін. Восени 1708 р., після битв із шведами під Стародубом та Новгородом-Сіверським, Петро I наказав гетьману Івану Мазепі із всіма полками йти на з'єднання з російською армією. З 10 козацьких полків в Україні було три: Миргородський, Лубенський і Прилуцький (загалом близько 5 тис.чол.)¹³. З ними гетьман переправився через Десну, зібрав усіх на раду і розкрив причину переходу на бік шведів, мотивувавши його систематичними порушеннями царським урядом прав і привілеїв козаків. Глибокої осені 1708 р. війська Мазепи разом із шведами відходили в глиб України.

За свідченням літописця того часу, зима в Україну в 1708 р. прийшла рано: «Птахи замерзали на льоту і падали мертвими». Армія Карла XII потребувала відпочинку і тепла, і король вирішив відкласти активні бойові дії до весни, розквартирувавши свої війська між Прилуками і Ромнами, Лохвицею і Гадячем¹⁴. Підтверджує факт перебування Карла XII у нашому краї і те, що весною 1709 р. шведські війська підступили до Варви, яка розміщена за 13 км від Іванківцеь, та хотіли її захопити¹⁵.

Можна припустити, що зимою 1708-1709 рр. частина шведської армії була розквартирована і проживала певний час і в Іванківцях, тому що з півночі від села, на горі Верх Данцевого лісу і коло яру Вербівщина, і понині є кургани, які іванківчани з покоління в покоління називають шведськими могилами. Можливо, у них і покояться ті шведські воїни, які восени 1708 р. за сотні кілометрів від власних домівок загинули від холоду, поранень та хвороб на чужій землі.

Очевидно, що у 1708 р. і населення с. Іванківцеь письмово підтвердило свою вірність російському цареві Петру I. «Около сего времени (1708 г.) жители Новгород-Северского, Миргородские, Прилуцкие, Варвинские, Сребнянские письменно удостоверили государя... о верности и подданстве своём»¹⁶.

У петровську добу статистичні дані щодо складу населення с.Іванківці знаходимо у документах ревізії 1713 р. та у відомості за 1718 р. Так, у 1713 р. у населеному пункті нараховувалось 28 селянських дворів, козаки не показані. У відомості за 1718 р. показано лише 7 селянських дворів та 58 дворів козаків¹⁷.

Узагальнюючі дані щодо кількісного складу та станового поділу населення на Лівобережній Україні збирались і в пізніші часи. Так, у матеріалах ревізії 1740 р. в Іванківцях козачим був 51 двір і відповідно 53 господарі козаками, пс*. Галагана 7 дворів і 7 господарів. Селянських дворів показано лише 2 і 2 господарі** були селянами, «скуплі» 1 двір і 1 господар¹⁸.

У другій половині XVIII століття Іванківці продовжували залишатись «вільним військовим селом», яке входило до Варвинської сотні. Після її поділу в 1761 р. Іванківці разом із містечком Варвою, сс. Богдани, Брагінці, Гнідинці, Дігтярі, Озеряни, Світличне, Леяки, Остапівка увійшли до Першоварвинської сотні Прилуцького полку¹⁹.

У II пол. XVIII ст. в Російській імперії були проведені значні реформи. Згідно з однією з них, козаки перейшли у відання Казенної палати. Це було пов'язано із урядовою політикою, яку здійснювало російське самодержавство на Лівобережжі: відміна Гетьманства у 1764 р., зруйнування Запорозької Січі у 1775 р., заборона вільного переходу населення із стану в стан у 1783 р. По суті, все це сприяло остаточному узаконенню кріпосного права в Україні. 3 грудня 1783 р. був скасований козацький військовий устрій. 10 колишніх гетьманських полків і три компанійські були перетворені в 10 новостворених регулярних кінних, так званих, «карабінерних» полків російської армії з 6-літньою службою, які утримувалися за рахунок оброчних платежів, що стягувалися з козаків. Ці полки й надалі комплектувалися з колишніх українських козаків, які утворили окремий стан населення. Він відрізнявся від інших селян тим, що був вільний від кріпацтва, але був зобов'язаний нести військову службу в регулярній російській армії на спеціальних умовах. У цих полках заведено

*. пс. (можливо, рос. приватная собственность)

** (за А. Лазаревським) У цифрах немає помилки, по ревізії 1731 р. – селян 14 дворів. Можливо розійшлись, не бажаючи коритись Галагану.

сувору військову дисципліну: сам Румянцев наказував бити їх «нещадно батогами та киями» за найменшу провину²⁰.

Після ліквідації Гетьманщини відбулися значні зміни і в Іванківцях. Так, місцеві селяни були скуплені прилуцьким полковником Г.Г.Галаганом. Надалі ними володіли його нащадки. У 1764 р. за ними числилось 88 душ чол. статі²¹.

У 1765–1769 рр. з метою запровадження підвищеного оподаткування «всё измерить, оценить и закрепить»²² на Лівобережній Україні спеціальною комісією було проведено перепис населення і господарства. Ось як описує його проведення невідомий автор «Історії Русов»: «Граф Румянцев року 1767-го звелів учинити всьому народові і його майнові генеральний опис. За комісіонерів до того призначено в кожному повіті штаб-, обер- і унтер-офіцерів з численними писарями та рядовими із великоросійських констатуєчих полків і залог, які, знаючи тільки муштрувати солдатів, чинили за тими правилами із селянами. В кожному селі виганяли народ з хат на вулиці, не минаючи нікого, і навіть грудних немовлят, шикували їх шеренгами і тримали так на всякій погоді, чекаючи, аж доки перейдуть вулицями головні комісіонери, які, роблячи їх перекличку, значили кожного на грудях крейдою та вуглем, щоб з іншими не змішався. Худобу обивательську тримали разом з її господарями і також оглядали і переписували, як маєток господарів. Ревизище худоби і плач дітей здалеку сповіщали, що зближаються до них комісіонери з численними асистентами. Після людей і скотини бралися до поміщиків і власників. Від них вимагали документів на володіння маєтностями та землями і тут-то потрясли всі скарби кожного»²³.

Згідно з Румянцевським «Генерального описом Малоросії» (1765–1769 рр.), в Іванківцях, окрім приватних селян, залишалося 11 дворів козаків і державних селян, не підлеглих ніякому поміщикові. Вже через десять років, у 1780 р., в селі нараховувалося 21 двір (25 хат) селян, 80 дворів (148 хат козаків)²⁴.

В останній чверті XVIII ст. російським урядом активно реалізовувався курс на ліквідацію полково-сотенного устрою в Лівобережній Україні. Проведення адміністративно-територіальної реформи було здійснено без урахування колишніх кордонів полків і сотень та з повним руйнуванням старої адміністративної системи. На практиці це проявилось у створенні намісництв та повітів (1781-1782 рр.) замість ліквідованих полків та сотень, утворенні Малоросійської (1797 р.), а згодом і Полтавської та Чернігівської губерній (1802 р.), Малоросійського генерал-губернаторства (1802 р.). У цей час відбуваються переписи населення.

Згідно з переписом населення, проведеним по Малоросійській губернії у 1799–1801 рр., у селі Іванківцях проживало 439 душ чоловічої статі податкового населення²⁵. За півстоліття населення села істотно зросло. Напередодні Великої реформи (1859 р.) в селі було 213 дворів, проживало 1 468 жителів. А в 1864 р. в Іванківцях налічувалося 2 411 осіб, із них чоловіків 1 217, а 1 194 жінок [рис.1.]. Як видно, представників обох статей було майже порівну. Крім козаків і державних селян, в Іванківцях було 4 сім'ї міщан і 2 сім'ї дворян²⁶.

Рис.1.*

* Діаграму зроблено за: Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф.Гайдая. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С.191.

Стабільно розвивається село і в пореформену добу. Вже через чверть століття, у 1886 р., в Іванківцях було 298 дворів козаків, 74 двори селян-власників, які входили до двох сільських громад (Галаганівська, Милорадовицьська), 4 двори міщан та ін., 293 хати, 2 557 жителів; діяли Благовіщенська церква, перше земське початкове однокласне училище (у віданні земства з 1872 р.), лікарня, 3 шинки, крамниця, базар по вівторках (з 1865 р.), 33 вітряки, 4 олійниці²⁷. Як видно, у порівнянні з 1864 р. населення села у 1886 р. збільшилось на 146 осіб.

Російсько-японська війна, перша революція в Росії, Столипінська аграрна реформа істотно вплинули на зменшення населення в населеному пункті. У 1910 р. у селі нараховуються 402 господарства, з них козаків – 321, селян – 65, євреїв – 4, привілейованих – 5, інших непривілейованих – 7. Налічувалось 2 366 жителів, у т.ч. 11 теслярів, 20 кравців, 9 шевців, 6 столярів, 4 ковалі, 69 ткачів, 4 візники, 29 поденників, 27 займалися 283 неземлеробськими та інтелігентними заняттями²⁸. Як видно, за період з 1886 по 1910 рр. кількість жителів населеного пункту зменшилась на 191 особу.

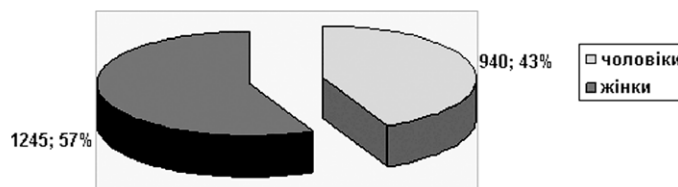
У 1916 р. в Російській імперії було проведено всеросійський сільськогосподарський перепис. Його метою було узагальнення відомостей про населення, господарство, кількість землі у власників, чисельність великої рогатої і малої худоби як в окремих населених пунктах і волостях, так і в цілому по державі. В інструкції по проведенню перепису в Полтавській губернії чітко визначено, як збирати статистичні відомості з населення. З метою роз'яснення переписувачам подано визначення термінів «господарство» або «домогосподарство». Так, «простішою формою господарства є сім'я, яка складається з чоловіка (домогосподаря), його дружини та дітей. Розростаючись, домогосподарство включає в себе 2 або кілька сімей. Так, одружений син із своєю сім'єю входить у домогосподарство батька, якщо проживає з ним (або навіть в окремому будинку) і веде з ним спільне господарство. До складу домогосподарства тестя входять зять (приймак) із своєю сім'єю, якщо проживають разом та ведуть з ним спільно господарство. Так само одним домогосподарством є створене двома чи більше братами та їх сім'ями, якщо вони спільно проживають і разом господарюють»²⁹.

Проте ті ж брати, син чи зять, згідно з інструкцією, якщо всі вони мають свої власні господарства, хоч і проживають в одній хаті з батьком чи тестем, є окремими домогосподарями і описуються окремо. Окремим домогосподарством вважалася також сім'я, яка проживає у чужій сім'ї, проте має там своє власне господарство³⁰.

Дані перепису по Іванківцях засвідчили зростання кількості домогосподарств у населеному пункті. Так, у період з 1910 по 1916 рр. їх чисельність у селі зросла з 402 на 29 (в середньому щороку на 4-5) і становила 431 одиницю. Проте визначити справжню кількість окремих сімей (чоловік, дружина і неодружені діти) за даними цього перепису не є можливим. Згідно з даними за 1916 р., у порівнянні з 1910 р. кількість жителів населеного пункту зменшилась на 181 чоловіка – із 2 366 до 2 185 осіб. З них осіб чоловічої статі залишилось 940 (43%) і жіночої – 1245 осіб³¹ [рис.2.]. Порівнюючи з даними за 1864 р., поданими у діаграмі [рис.1.], можна стверджувати, що чоловіче населення за 52 р. зменшилося на 277 осіб (7%), тоді як кількість жінок за ці роки збільшилася на 51 особу. Причинами порушення цієї демографічної рівноваги стали війни: російсько-турецька війна 1877-78 рр., російсько-японська, I Світова війна, та ін.

Рис.2.*

Кількісний та статевий склад жителів с. Іванківці у 1916 р.

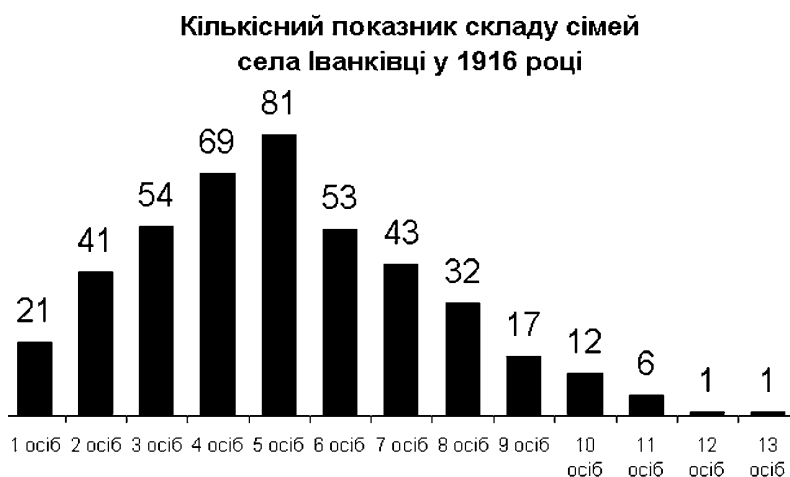

*. Діаграму зроблено за: ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 8 зв.

Спробуємо охарактеризувати кількісний показник складу сімей села у 1916 р. Найбільше родин села складалось із 5 осіб, таких було 81 (18,8 %). Родин з 4 чоловік в населеному пункті проживало 69 (16 %), родин з 3 чоловік було 54 (12,5 %), родин з 6 чоловік було 53 (12,3 %). Отже, у 1916 р. 257 сімей села (майже 60 %) складались із 3-6 осіб. Решта 62 родини складались із 1-2 осіб, і 112 родин – із 7-13 осіб. Всього 431 родина³². Детально про кількісний показник складу сімей с. Іванківці можна дізнатись із діаграми [рис 3.].

Розглянемо статевий склад усіх родин. Одинаків села налічувалась 21 особа, з них 11 жінок і 10 чоловіків. У 41 сім'ї було по 2 особи, з них у 8 проживали по 2 жінки, а 33 родини складались із чоловіка та жінки. Сімей, які складались із 3 чоловік, у селі нараховувалось 54, з них у 25 було по 1 чол. і 2 жін., у 23 – навпаки по 2 чол. і 1 жін., і в 6 сім'ях проживали по 3 жінки. Родин із 4 особами в Іванківцях було 69, майже в половині з них (у 32) було по 2 чол. і 2 жін., у 25 сім'ях був 1 чол. і 3 жін., у 8 – навпаки по 3 чол. і по 1 жін., і у 4 родинях проживали лише жінки. Як уже зазначалось раніше, найбільше сімей у селі було з 5 осіб, аж 81. З них у 36 родинях було по 2 чол. і 3 жін., у 18 – по 3 чол. і 2 жін., у 17 – по 1 чол. і 4 жін., у 6 – по 4 чол. і 1 жін. і у 4 сім'ях проживали лише жінки³³. Як видно, 266 родин села, або майже 61,8 %, складались із 1–5 чоловік.

Рис.3.*

В інших 157 родинях іванківців (36,4%) проживало від 6 до 10 осіб. Зупинимось на цьому детальніше. Сімей, у яких, згідно з переписом, проживало 6 осіб, було 53. Із них у 22 було по 3 чол. і 3 жін., у 16 – по 2 чол. і 4 жін. По 7 сімей складалось із 1 чол. і 5 жін. та 4 чол. і 2 жін., всього 14 родин. Одну родину склали самі жінки. У 43 родинях с. Іванківець проживало по 7 осіб, із них 19 мало по 3 чол. і 4 жін., 12 – навпаки по 4 чол. і 3 жін., 10 родин – по 2 чол. і 5 жін. По одній родині було по 1 чол. і 6 жін. та по 6 чол. і 1 жін. По 8 осіб проживало у 32 родинях іванківців. З них у 17 було по 3 чол. і 5 жін., у 7 – однаково і чоловіків і жінок. По 4 родини складались із 2 чол. і 6 жін. та 5 чол. і 3 жін. Лише 17 родин мало по 9 осіб. З них у 6 родинях жили по 4 чол. і 5 жін., у 4 – навпаки 5 чол. і 4 жін., у 3 – було по 3 чол. і 6 жін., у 2 – по 6 чол. і 3 жін. По одній родині було із 1 чол. і 8 жін. та 2 чол. і 7 жін. У 12 родинях села налічувалось по 10 осіб. З них по 3 сім'ї мали по 5 чол. і 5 жін. та 6 чол. і 4 жін., 2 родини – по 3 чол. та 7 жін. По одній родині було з 2 чол. і 8 жін., 4 чол. і 6 жін., 7 чол. і 3 жін. та 8 чол. і 2 жін.³⁴.

Незначна кількість родин Іванківець налічувала більше 10 осіб. Зокрема, по 11 осіб було у 6 сім'ях іванківчан. Так, у родині Василя Мойсейовича Минки проживало 9 чол. і 2 жін., Максима Івановича Макухи – 6 чол. і 5 жін., у Лаврентія Нестеровича Нестеренка – 5 чол. і 6 жін., у Данила Павловича Степановича – 4 чол. і 7 жін., у Мой-

* Діаграму зроблено за: ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 1–8 зв.

сея Кононовича Федоренка – 3 чол. і 8 жін., у Оверка Федотовича Юрченка – 2 чол. і 9 жін. Аж із 12 осіб складалася родина Григорія Мойсейовича Головки – 5 чоловіків і 7 жін. Господарем найбільшої родини села у 1916 р. був Максим Васильович Максименко. Тут проживало 13 осіб, з них 4 чол. і 9 жін.³⁵. Отже, сімей, у яких проживало більше 10 осіб, в селі було лише 8, що становило 1,8 %.

Проаналізовані дані свідчать також про таке. Як видно, сімей, де б проживали лише чоловіки, крім 10 одинаків, у селі не було. Тоді як родин із самими лише жінками (від 1 до 6) в селі було аж 33, що становить майже 7,2 %. Можливо, чоловіки в окремих родинах загинули на фронтах або померли від непосильної фізичної праці та недуг.

Таким чином, майже за трьохсотлітню історію розвитку села, з часу першої писемної згадки у 1629 до 1916 р., кількість господарств селян і козаків у населеному пункті зростає з 13 до 431, або в декілька десятків раз. Значно зростає також і кількість самих жителів. Це свідчить про стабільний розвиток села в дорадянський період. Проте вже в 1917 р. цю стабільність було назавжди порушено. Вкажемо лише єдине цьому підтвердження: на 1.01.2012 р. у селі зареєстровано 368 господарств, у 205 з них проживають люди, у решті – власники відсутні. Кількість жителів населеного пункту також зменшилась з 2 185 осіб до 472 осіб³⁶, що майже у 5 раз менше, ніж у 1916 р. Статистичні дані лише по демографічній ситуації с.Іванківці переконливо вказують на наслідки «реформ села» радянської доби та незалежної України. Але ж такі наслідки нині на собі відчуває більшість українських сіл, які продовжують руйнуватись, занепадають, а то й просто тихо йдуть у вічність.

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории, землевладения и управления. – Т.3. Полк Прилуцкий. – К., 1902.; Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф.Гайдая. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007.

2. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказана праця. – С.191.

3. Єсік П.С. Древніми стежками. – Срібнянщина. – 2003. – 13 грудня. – С.3.

4. Там само.

5. Лазаревский А. Вказана праця. – С.366.

6. Литвин Володимир. Історія України: Підручник. – К.: Наук. Думка, 2006. – С. 192.

7. Літопис Грабянки // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – С.976.

8. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказана праця. – С.191.

9. Ніжин і Ніжинщина у XVIII столітті. Навчально-методичний посібник. – Ніжин, 1997. – С.10.

10. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказана праця. – С.191.

11. Ніжин і Ніжинщина у XVIII столітті. – С.10.

12. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказана праця. – С.191.

13. Володимир Литвин. Вказана праця. – С.212.

14. Уривалкін О. Забуті сторінки історії Лівобережної України. Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століття. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 2000. – С.215.

15. Саверська-Лихошва В.В., Кульбако В.Д. Нариси з історії Варви (до 920-річчя заснування). – Варва, 1999. – С.19.

16. Там само.

17. Лазаревский А. Вказана праця. – С.366.

18. Там само. – С.366.

19. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказана праця. – С.335.

20. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – С. 206.

21. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказана праця. – С.335.

22. Лобко Н.В. З історії переписів населення на території України // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи. Збірник

матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Суми, 20 травня 2011 р. У 2-х част. – Частина 1. – Суми: Вид-во СумДУ, 2011. – С. 107.

23. Дем'янчук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г.С.Дем'янчук, Б.Г.Дем'янчук, А.Г.Дем'янчук. – К.: Просвіта, 2006. – С.30.; Історія Русів. Український переклад І.Драча. – К.: 1991. – С.317.

24. Лазаревский А. Вказана праця. – С.366.

25. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С.156.

26. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказана праця. – С.191.

27. Там само.

28. Там само.

29. Инструкция по производству в Полтавской губернии Всероссийской сельскохозяйственной переписи в 1916 г. – Полтава, Электрическая типо-литография И.Л.Фримберга, 1916. – С.1.

30. Там само.

31. ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 8 зв.

32. Там само, арк. 1–8 зв.

33. Там само.

34. Там само.

35. Там само.

36. Програма соціально-економічного розвитку Дігтярівської селищної ради на 2012 р.

В статье проанализировано эволюцию развития села Иванковцы со времени основания до 1917 г. Подано динамику изменений состава населения села во второй пол. XIX – нач. XX в.

Ключевые слова: Иванковцы, население, казаки, помещичьи крестьяне, всероссийская сельскохозяйственная перепись.

The article analyzes the evolution of development of the village Ivankovtsy for the period since its founding until 1917. The time history of the population structure of the village in the second half of XIX century – at the beginning of XX century is presented.

Keywords: Ivankovtsy, population, Cossacks, peasants, all-Russian agricultural census.

ЗМІТНІВСЬКЕ УЧИЛИЩЕ В СОСНИЦІ

У статті розглянуті деякі маловідомі факти, котрі торкаються витоків жіночої початкової освіти на історичній батьківщині геніального майстра кіно і слова О.П. Довженка.

Ключові слова: Сосницьке (Змітнівське) приходське жіноче училище, заповіт А.Ф. Ушинської, турботи Сосницького земства.

На батьківщині О.П.Довженка – в його рідній Сосниці – початкову освіту дітям у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. надавали Сосницька початкова школа, яка офіційно називалася Першим міським приходським училищем, Сосницька початкова школа, яка називалась Другим міським приходським училищем, і Сосницьке (Змітнівське) приходське жіноче училище. Якщо перші два забезпечували освіту хлопчикам, то Сосницьке (Змітнівське) навчало й виховувало дівчаток.

Що ж воно, це училище, собою являло? Як розвивалось, як відбувалось його становлення? Чому в ньому закріпилися назви двох населених пунктів – Сосниці і села Змітнева, віддаленого майже на два десятки кілометрів? І взагалі якою була його роль у тодішній системі освіти на землі сосницькій?

Відповідь довелося шукати в численних джерелах.

Передусім торкнемося назви.

Як показує вивчення, зі Змітневом Сосницького повіту (тепер Сосницького району) Сосницю споріднили такі обставини.

Одним із родичів відомого російського педагога К.Д.Ушинського (1823–1870), чие дитинство і гімназичні роки пройшли на Новгород-Сіверщині, був його дядько Володимир Григорович Ушинський.

Дядько (1776 р.н.) служив у морському флоті. Змолоду став кадетом флотського корпусу. Російським фрегатом «Архангел Михаїл» освоював Каспійське море. Згодом був переміщений у Кронштадт. За сумлінне виконання завдань удостоївся Георгія, мав подяку англійського короля [4]. А коли на Далекому Сході очолив Охотський порт, його успішній роботі дав схвальний відгук знаменитий державний діяч епохи Олександра І генерал-губернатор Сибіру М.М.Сперанський [11].

Вийшовши у відставку в чині контр-адмірала, В.Г.Ушинський незабаром придбав помістя в сусідньому з Новгород-Сіверським Сосницькому повіті, де й мешкав з 1832 року. Мальовниче село, яке він облюбував, називалося Змітневом (від російського «Взметнев» [2,10]). Російське «взметать» означає здійснитись, підноситися вгору.

Там і справді правий берег Десни помітно підносився у порівнянні з місцевістю, що розкинулась по Десні нижче в напрямку Сосниці.

Володимир Григорович поселився в Змітневі. Жив з дружиною. І саме вона, дружина, Амалія Федорівна Ушинська, після смерті господаря всі їхні спільні змітнівські статки заповіла Сосницькому земству:

«Имение и капитал переходят в вечное владение Сосницкому земству, совместно с Сосницким учебным советом, которые должны устроить в доме имения приют под названием Владимирский дворянско-сиротский девичий... и не больше как из 15 душ. Обучать их грамоте, работе и хозяйству. Содержать приют на пожертвованный капитал» [9, 377].

Звернімо увагу: в назві притулку – «Владимирский» – самотня, овдовіла дружина

© Пригоровська Лідія Віталіївна – старший лаборант Ніжинського державного університету ім.М.В.Гоголя.

сподівалась увічнити добре ім'я свого покійного чоловіка – Володимира Григоровича Ушинського.

І ще одна характерна річ. Дослідники припускають і мають, напевне, рацію, що вищенаведений заповіт А.Ф.Ушинської складався не без впливу видатного педагога Росії Костянтина Дмитровича Ушинського [10], який близько десятка років працював у таких інститутах, як Гатчинський сирітський та благородних дівчат у Смольному і вивчав потім досвід жіночої освіти за кордоном [5, 215–216]. А.Ф.Ушинська доводилась йому тіткою, тож, безсумнівно, вони час від часу контактували.

«Имение» (маєток), 530 десятин землі і капітал в сумі 5000 крб. мали служити, як випливає з логіки заповіту, безкорисливій, добродійній меті.

Але замість притулку Сосницьке земство в ході дискусій з приводу гострих освітніх потреб прийняло рішення про відкриття закладу (з використанням змітнівських коштів Ушинської) дещо іншого плану – Змітнівського жіночого училища в Сосниці, що й сталося в 1872 році [7,146]. За слушною думкою дослідників, назва – «Змітнівське» – «якби стирала суперечності» між заповітом і фактом [10].

Сосницькі земці, щоправда, не відмовились від заповітних вимог померлої. Вони тільки відстрочили їх виконання у зв'язку з нагальною потребою відкриття жіночого училища в повітовому центрі.

До речі, в окремих статтях і виданнях щодо Сосниці можна зустріти твердження, що Змітнівське дівоче училище було переведене в Сосницю в 1899 році. «Гуляе» воно з легкої руки сосницького ентузіаста-краєзнавця Ю.С.Виноградського [2,27]. Однак жодне з розглянутих нами джерел такого переведення не засвідчує. Та й сам автор твердження жодного разу не зіслався на будь-який документ, котрий би розвіяв сумніви.

Зауважимо також, що це початкове училище не виникло на голому місці. Воно мало в Сосниці свого попередника – приватний жіночий пансіон, який діяв з 1867 року [1,88]. У пансіоні (жіночій школі) навчалися діти привілейованих громадян [Там само, 91]. Їх готували до вступу в різні навчальні заклади вищого типу, переважно в гімназії. І тепер, з 1872 року, його замінило Сосницьке (Змітнівське).

На перших порах було воно однокласним. Посаду заступника займав у ньому священник Степан Пилипович Виноградський, а вчительську справу вела Олександра Василівна Пригоровська – «девица», дочка священника [8,145].

Упродовж свого існування училище утримувалося, з одного боку, процентними відрахуваннями з капіталу, пожертвованого Ушинською, і, з другого – бюджетними коштами, які виділялися земством.

За офіційними даними, з 1874 року по 1883-ий земство асигнувало щороку по 285 крб. Ця ж сума передбачалася кошторисом і в 1887–1890 та 1894–1895 роках. У 1899-ому й 1901-ому вона становила вже 500 крб. У 1902-ому – 495. А в 1908-ому – 1090.

До 1902 року процентні відрахування з капіталу Ушинської не перевищували 230 крб. У 1902-ому їх було збільшено до 291, а в 1908-ому зменшено до 215 крб.

У 1876–1890 роках земством надавалися також квартирні вчителі – в середньому по 100 крб.

У 1899–1901 роках училищу надавала субсидію й Сосницька міська дума (по 50 крб.), а в 1908-ому – 90.

При відкритті і опісля Сосницьке (Змітнівське) училище тимчасово містилося в будинку земської управи [1,99]. Але дебати про нове, інше приміщення для нього велися. Училищна рада наполягала спорудити його на ті ж процентні кошти з капіталу А.Ф.Ушинської, залучення асигнувань від земства і допомоги вищих владних структур. Але це були тільки плани, до того ж ускладнювалися вони ще й потребою відкриття в Сосниці жіночої прогімназії. У зв'язку з цим сосницькі земці зійшлися на тому, щоб жіноче училище й прогімназія перебували під одним дахом. Проте через брак коштів за спорудження спільного приміщення не взялись. Єдине, з чим їм довелося погодитись, – це «на первое время ограничиться только пристройкою к занимаемому дому г. Ушинской» [1,121].

Відомо також, що відкрита в 1874 році Сосницька прогімназія співіснувала разом з

училищем в одному й тому ж будинку і що училищу була відведена роль підготовчого класу для вступу в ту ж прогімназію [9,1395].

У 1889 році училище, в якому вчилася 45 дівчаток, мало вже власний будинок. Дорогою початкових знань вела своїх вихованок учителька Олександра Ковтунович. Маючи інститутську освіту, вона одержувала 310 крб. платні. Училищною землею з городом і садом користувалася прогімназія [7,146].

Та ж Ковтунович працювала і в 1890 році, перебуваючи в службі з 1878-го. На цей час училище мало вже свою попечительку – начальницю прогімназії Олександрю Петрівну Угрехелідзе. Посаду законовчителя обіймав священник Олексій Іванович Бакуревич, одержуючи 50 крб. платні. На цій посаді він перебував з 1886 року. В училищі нараховувалося 47 дівчаток. Закінчило курс – 5.

Загалом же, станом на 1 січня 1890 року (за неповними статистичними даними), в училищі з початку його заснування проходило навчання 907 учениць, а закінчила курс – 131.

У 1894 році Сосницьке (Змітнівське) початкове училище було ще однокласним. Навчалася в ньому 50 дівчаток. І працювала з ними вже інша вчителька – Олександра Миколаївна Опанасенко. За походженням дворянка. Освіту здобула в інституті благородних дівчат. У службі значилася з 1878 року і одержувала жалування 310 крб. Уроки Закону Божого вів теж інший законовчитель – священник Андрій Олександрович Виноградський, який перебував у службі з 1892 року.

У власне вже нове приміщення з кам'яним фундаментом, дерев'яними стінами та залізною кривлею училище перейшло в 1896 році [6,70]. Загальна площа двох його класних кімнат з теплим коридором для роздягання становила 500 аршинів* (у довжину – 25 і вшир – 20). За даними за 1899 рік, дітей навчала в ньому та ж О.М.Опанасенко з новопризначеною вчителькою Надією Олександрівною Добичиною.

Ці ж училищні кадри з попечителькою Олександрю Петрівною Угрехелідзе та священником Виноградським працювали й у 1902 році.

На жаль, про опікунську діяльність Угрехелідзе ніяких відомостей ми не відшукали. На цей час в училищі рахувалося 77 дівчаток, а тих, що закінчили курс, – 10. Середня вартість навчання однієї учениці обходилася земству 6 крб. 43 коп. і 49 крб. 50 коп. – учениці, яка закінчувала курс [6,33]. Штат училища та його класні кімнати були розраховані на не менш як 120 вихованок. Проте навчалася всього дві третини цієї кількості [Там само,34].

З огляду на тісноту, яка склалася в прогімназії, Сосницька земська управа перейнялася наміром тимчасово переселити училище в інше приміщення. Підшукати й найняти для нього прийнятний дім. Але земське зібрання питання про збільшення площі для прогімназії за рахунок училища залишило відкритим і в свою чергу, керуючись заповітом Ушинської, доручило тій же управі встановити на існуючому училищі вивіску – «Змітнівське дівоче училище».

Перша кімната училища (станом на 1 січня 1903 року) вміщала 54 учениці, друга – 24. За своїми розмірами ця кімната мала 11 аршинів у довжину, 9,5 арш. – в ширину та $4\frac{3}{4}$ аршина – у висоту. Освітлювали її сім вікон висотою в $2\frac{1}{4}$ і шириною в $1\frac{1}{4}$ арш.

Розміри другої кімнати були значно скромніші: довжина – 7,5 арш., ширина – 9,5 і висота – $4\frac{3}{4}$ арш. Її освітлювали п'ять вікон.

Довжина коридору з двома вікнами сягала 18,5 арш., ширина – 4, висота – $4\frac{3}{4}$ [Там само,70].

Навчальний рік тривав у півтора разу довше, ніж у сільських училищах. А навчальний тиждень становив 24 години для першого відділення, 23 – для другого, 25 – для третього і 24 – для четвертого.

На кожну вчительку припадало в середньому 39 дітей, тоді як у сільських училищах – 68.

Здавалось би, що й з успішністю тут могло бути краще. Проте кінець навчального року засвідчив: у кращих сільських училищах успішність становила 67 процентів, а в Змітнівському – 64. За цим показником Сосницьке (Змітнівське) відставало.

* Аршин – міра давня, східнослов'янська. Дорівнює 0,711 м.

До інших відділень у ньому було переведено всього 39 учениць, або 51 процент їх кількості, а закінчило повний курс – 10, або 13 відсотків.

У звіті за той же 1902 рік називалася й головна причина. Майже 35 проц. учениць вибували з училища, не закінчивши курсу, тому що курс училища як підготовчого класу для прогімназії не був узгоджений з курсом тієї ж прогімназії. А свідоцтво про закінчення училища при вступі до прогімназії не надавало ніяких переваг [Там само, 24–25].

Детальний аналіз кількісного складу учениць показував:

1. Станом на 1 січня 1902 року, всього в училищі нараховувалося 77 дітей. З них: у першому відділенні – 21, у другому – 23, у третьому – 19, у четвертому – 14.

2. У 1902 році вступило нових учениць – 38. З них: у перше відділення – 26, у друге – 7, у третє – 5, четверте – 0.

3. Вибуло, не закінчивши курсу, 27. З них: із першого відділення – 0, із другого – 11, з третього – 12 і з четвертого – 4.

4. У 1902 році закінчило курс навчання – 10.

5. На 1 січня 1903-го рахувалося 78 учениць. З них: у першому відділенні – 27, другому – 27, третьому – 17, у четвертому – 7.

6. У 1902 році були переведені: з першого відділення в друге – 20 дівчат, з другого в третє – 12, із третього в четверте – 7. Усього – 39.

За віросповіданням усі вищезгадані 78 учениць розподілялися на такі групи: православні – 48, католики – 1, євреї – 29.

За станами: дітьми дворян і чиновників були 10 учениць, купців – 4, міщан – 27, козаків і селян – 26.

За віком: менше 8 років – 3, 8–10 років – 72, більше 12 років – 3 [Там само, 71].

Учениць навчали: старша вчителька О.М.Опанасенко, яка вже мала 20-річний стаж (їй платилося 409 крб.); молодша вчителька Н.О.Добичина – дворянка, закінчила гімназію (одержувала 300 крб.) та законовчитель О.А. Виноградський (одержував 30 крб.).

На 1 січня 1905 року в училищі рахувалося 106 учениць. З ними працювали дві вчительки – кожна з двома класами. А станом на 1 січня 1908 року було вже 178 учениць, яких навчали три вчительки.

Певний інтерес до училища виявляла, до речі, й Сосницька міська дума. Посильно сприяла його становленню. Надавала субсидію. Вносила пропозицію, щоб у ньому, крім трьох комплектів, які вже діяли, було відкрито й четвертий.

У 1910 році старшою вчителькою Змітнівського училища призначається Марія Петрівна Потієнко. До цього вона працювала в Першому міському приходському училищі. Освіту набула в прогімназії. А практичний педагогічний досвід – у наполегливій роботі з дітьми, яких теж навчала початкової грамоти. Згадки про неї знаходимо в одного із співучнів О.Довженка Я.А.Назаренка.

З нею в 1914 році працювали вчителі Надія Олександрівна Добичина, Олімпіада Андріївна Іванова й Анастасія Федорівна Матусевич. Посаду законовчителя обіймав протоієрей Петро Петрович Попов. У 1916-ому в цьому ж колективі замість О.А.Іванової учителькою значилась Марія Миколаївна Аврамович.

За час з 1899 року Сосницьке (Змітнівське) училище з тодішнього однокласного стало чотирикласним [3,316]. Отже, проходило певний шлях свого поступового реформування. Земство збудувало для нього нове приміщення [Там само]. Забезпечувало підручниками. Порухувало питання про відкриття в ньому класу домашнього рукоділля [Там само, 68 зв., 88 зв.]. Надавало бюджетні асигнування. До 1895 року ним кожен рік виділялося по 285 крб. У 1899 й 1901-ому – по 500, в 1902-ому – 495. І в 1908-ому – 1090. З 1899-го по 1902 рік по 50 крб. щорічно виділяло місто. А в 1908-ому – 90 крб. До 1901 року щорічні процентні відрахування з капіталу Ушинської становили 230 крб. У 1902-ому – 291. І в 1908-ому – 215.

Змітнівське училище проіснувало в Сосниці до жовтневої революції. В ньому учням давалися значно ширші знання, ніж у церковно-приходських школах. Але, як і в останніх, мета переслідувалась одна: щоб навчання і виховання дітей, починаючи

з першого класу, велося в імперському дусі їх смиренної, беззастережної покорі владі і церкви.

* * *

Турботи Сосницького земства про жіноче училище тісно перепліталися з його значною підготовчою роботою по відкриттю відстроченого на певний час Володимирського притулку в Змітневі. Особливо пожвавилася ця робота в 1900 році. На виконання заповіту А.Ф.Ушинської земські збори постановили врешті-решт обладнати притулок. Контингент його вихованців складатися мав не більше як з 15 дівчат-сиріт – дворянок за походженням. Допускалося, що півсироти і бездомні також могли бути зараховані, але за окремим земським рішенням. Щодо селянських дівчат-сиріт, то їх ніби й не існувало. Про них земці не обмовилися й словом.

Прийнявши постанову в цілому, земське зібрання вшанувало пам'ять Ушинської вставанням і підтримало пропозицію голови назавжди помістити її портрет у залі своїх засідань [9,386].

Заповітом Ушинської констатувалось, що сироти – вихованці притулку – «должны обучаться грамоте, работе и хозяйству». Словом, поряд з притулком повинна була існувати ще й школа, яка б давала дітям початкові та спеціальні знання.

З урахуванням цієї вимоги кошторисна вартість підготовчих робіт визначалася сумою в 20675 крб. [Там само].

Притулок мала очолювати завідуюча, і їй на допомогу передбачалося запросити наглядачку.

З досягненням шкільного віку діти повинні були переходити в зазначену вище школу. Для навчання грамоти планувалося призначити двох учительок; для вивчення Закону Божого – священика; для читань з гігієни – лікаря, для викладання необхідних відомостей з молочного виробництва, кухарського мистецтва, садівництва, домогосподарства, рільництва – теж окремих спеціалістів.

Курс вивчення спеціальних предметів пропонувалося зробити дворічним.

Проте ні притулок, ні школа за часів існування земства так і не стали такими.

В и с н о в к и :

1. Становлення початкової жіночої освіти в Сосниці, як і в усій Російській імперії, відбувалося в складних умовах її постійного обмеження з боку самодержавства. У другій половині XIX і на початку XX століття далеко не всім дівчаткам вдавалося вступити й закінчити Сосницьке (Змітнівське) приходське училище. Через тяжкі матеріальні нестатки та злидні значна їх частина взагалі залишалася за бортом. А з числа тих, що вступали, відсів становив особливо високий процент.

2. Сосницьке земство, хоч і докладало чимало зусиль до розвитку жіночої початкової освіти, але в силу відсталості всієї імперської системи шкільництва не могло справитися із завданнями, які диктувало життя.

1. Бушдетт П.А. Обзор деятельности Сосницкого земства по народному образованию (1865 – 1890) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – №11–12.

2. Виноградский Ю.С. Земля сосницкая: (Очерки из истории Черниговщины) // Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.103. – №2.

3. Державний архів Чернігівської області. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.594.

4. Коломиец И. По следам родословной К.Д.Ушинского // Учительская газета. – 1978. – 26 дек.

5. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник. – Київ, Центр навчальної літератури, 2003.

6. Отчет Сосницкого уездного земства по народному образованию за 1902 год. – Сосница: Типография уездного земства, 1903.

7. Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть IV. Черниговская губерния. – К., 1889.

8. Памятная книжка на 1878 год. – Чернигов, 1878.

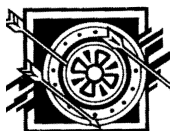
9. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии, очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1901 году. – Чернигов, 1903.
10. Сорока Н. Змітнівська дівоча школа // Радянський патріот. – 1984. – 14 лип.
11. Терлецький В. Костянтин Ушинський, його предки і нащадки // Освіта. – 1991. – 26 лист.

В статье рассмотрены некоторые малоизвестные факты, касающиеся истоков начального женского образования на исторической родине гениального мастера кино и слова А.П.Довженко.

Ключевые слова: Сосницкое (Зметневское) приходское женское училище, завещание А.Ф.Ушинской, заботы Сосницкого земства.

Some not popular facts, touching primary womanish education on the historical motherland of of genius master of the cinema and word are considered in the article of A.P. Dovshenka.

Key words: Sosnitskoe (Zmetnevskoe) parish womanish school, testament of Ushinskoy, anxieties of Sosnitskogo of zemstvo, Zmetnevskoe school in Sosnitse.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477)

Олександр Тарасенко

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА (за матеріалами Чернігівської єпархії кінця XVIII – першої половини XIX ст.)

У статті аналізуються порушення канонічних та загальносупільних норм духовенством Чернігівської єпархії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Ключові слова: церква, Чернігівська єпархія, духовенство, девіантна поведінка, церковний суд.

Терміном девіантна поведінка у сучасній науковій літературі позначають такі дії людини, що виходять за межі загальноприйнятого формату взаємин, вихватки людини, що порушують як традиції, тобто звичаї, так і норми, тобто закони суспільного життя. Іншими словами, девіант суперечить здоровому глузду. Соціальна девіація вже тривалий час вивчається на Заході істориками та соціологами. Тамтешня література містить численні теоретичні визначення цього явища. Цей досвід нині досить плідно вивчається й переноситься на «український ґрунт» вітчизняними соціологами та істориками [6]. З'являються вже монографічні дослідження, присвячені девіантним явищам в українському соціумі XVII – XIX ст. [7, 12, 15].

Девіантна поведінка траплялася й трапляється серед людей різноманітних соціальних груп. Не є винятком у цьому явищі й духовенство. Дослідження відхилення від нормальності у середовищі духовної верстви може бути досить актуальним. Але таке дослідження проводиться в жодному випадку не з метою надолуження саркастичних антирелігійних, антиклерикальних агіток часів Радянського Союзу на кшталт: ось які вони, «святоші». (Радянська агітація сама по собі є девіантом, бо також не має нічого спільного із здоровим глуздом). Мета полягає в тому, щоб всебічно дослідити соціальну групу, яка, на нашу думку, є ніби нервом суспільства. Духовенство, будучи «плоттю від плоті» суспільства, в той же час є соціальним лакмусом, який набагато раніше сигналізує про середовище, в якому або можлива регенерація соціуму, або може настати соціальна криза і навіть колапс. Давно висловлена нехитра, проста приказка: «який пастир, така й паства» в народному варіанті: «який піп, такий і прихід», перекладена на соціальний ґрунт, може бути пояснена так: якісні зміни в середовищі духовенства рано чи пізно дадуться взнаки, відобразяться на моральному, духовному, а отже, й соціальному становищі суспільства.

Дослідження українського духовенства і, зокрема, його девіантної поведінки наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. дуже важливе в контексті основних і визначних процесів, що відбувалися в середовищі цієї соціальної групи. В українському соціумі формується корпоративність тоталітарного гатунку, коли головним конструктом у відносинах ставала станова солідарність. Чітко простежується прагнення духовенства здобути монополію у відповідній сфері, створити замкнуту корпорацію і отримати окремий статус. Цьому сприяла також імперська політика російського

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

уряду, спрямована на структурування суспільства шляхом соціальної ізоляції окремих груп населення. Інший важливий процес, пов'язаний з духовенством цього періоду, – це майже суцільна інтеграція «українського духовенства» до Російської православної церкви і цілковите її одержавлення. Результатом Петровських реформ для церкви став Духовний регламент 1721 р., що зірвав її управління з канонічних рейок. З кінця XVIII ст., починаючи з Павла I, російські імператори іменували себе главою церкви. За імператорськими наказами архієреїв, настоятелів монастирів, ректорів академій та семінарій переводили з місця на місце, часто без видимої причини, пояснень і т. д. Законотворчість держави в церковній сфері досягла свого апогею в першій половині XIX ст. і викристалізувалася в «Устав духовных консисторий» 1841 р.

Вищенаведеними аргументами зумовлені, зокрема, хронологічні рамки даного дослідження. Звісно, що прояви девіації в середовищі духовенства в подальшому не зникли і трапляються дотепер. Але, вочевидь, з часом вони видозмінювалися або набували іншого відтінку. Наприклад, у другій половині XIX ст. «з'являються» справи, в яких розслідувалися звинувачення представників духовенства у потуранні парафіянам під час проведення земельної реформи 1861 р. На початку XX ст. консисторський суд і поготів був завалений спровокованими справами «революційної» діяльності духовенства, не кажучи вже про реальну участь у революційному русі семінарської братії.

Отже, незважаючи на те, що функції, обов'язки і моральні критерії духовенства визначаються на основі Святого Писання, Апостольських правил, положень Вселенських та Помісних соборів, юридичною підставою оцінки відхилень від норми священнослужителів у досліджуваній нами період будуть Духовний регламент і наступні церковно-державні акти в цій царині, що фактично відбилися в «Уставе духовных консисторий», ухваленому 27 березня 1841 р. [14].

Принагідно зауважимо, що упорядники «Прав, за якими судиться малоросійський народ» теж не оминули питання церковно-парафіяльного життя і щодо призначення священників визначили: «В котором городе, местечке или селе, при церкви настоящего священника не станет, или вновь где церковь построена будет, надлежит старшине, фундаторам и прихожанам, а в владельческих маестностях владельцам и прихожанам же в немедленном времени ане далее как в треть года избирать в пресвитеры, по их общему согласию и усмотрению, без искупа, дружбы, всякой страсти и протчего неприличия, из людей достойных, а именно: который бы был православныя веры, честного обхождения и доброго состояния, учительный, из законного супружества рожденный, не новокрещенный, не младолетний, но лет совершенных, и во всем такого чина достойный; а по избрании, при письменном о той его достойности свидетельстве, архиерею той епархии представлять для посвящения; архиерей же, без такового избрания и свидетельства, никого не избранного к той церкви посвящать, и посвященного уже, в настоятель не определяя, насильно насылать не имеет. Кто же по вышеписанному порядку и избранию постав лен будет при церкви священником, тот должен иметь благочинное всегда с прихожанами обхождение, не пьянствовать, не бранить их, а паче не бить, взятков излишних, кроме добротного подаяния, сверх договорной устави и обыкновения не вымогать, и никакого излишества не делать» [9; с. 78 – 79].

Зважаючи на характер діловодства і принципи утворення архівних фондів, джерел про девіацію і правопорушення духовенства не бракує. Вже згідно з Духовним регламентом, правлячі єпископи були зобов'язані двічі на рік доповідати в Синод про становище своєї єпархії, під суворою заборонаю приховувати якісь негаразди [11; с. 330]. Однак подібна звітна документація, в тому числі з Чернігівської єпархії XVIII – першої половини XIX ст., представлена досить фрагментарно. Основний масив джерел, що забезпечують фактичним матеріалом вивчення девіації парафіяльного духовенства, представлений відомостями про церкви та священнослужителів (клірові відомості), а також слідчими справами правопорушень представниками духовенства. Однак і цей матеріал не виділений в окремий архівний фонд, а розпорошений в складі фонду 679 («Чернігівська духовна консисторія»).

Клірові відомості містять доволі різноманітну характеристику персонального складу духовенства Чернігівської єпархії. Зокрема, уніфікований і затверджений Св. Синодом формуляр мав графі, в яких архіереї, протопопи, намісники, згодом благочинні мали зазначати морально-поведінкові характеристики підлеглих і чи перебували останні під слідством та судом, коли і які стягнення були застосовані. Негативна відмітка в кліровій відомості вже могла стати підставою для порушення справи і початку слідства [14; с. 241]. Але треба враховувати, що не завжди негативна характеристика благочинним підлеглого священика мала реальні підстави, іноді вона була спричинена особистою неприязню. Наприклад, у 1807 р. погарський благочинний протоієрей Стефан Стефановський у кліровій відомості атестував священика Ігнатія Гиля як негідного сану ієрея. Але той оскаржив цю характеристику, наголосивши у рапорті, що раніше він завжди атестувався найкращим чином: і коли навчався у Чернігівській духовній семінарії, і коли проходив службу на парафії, в тому числі тим же Стефановським. За наказом чернігівського архієпископа Михайла (Десницького) Чернігівська дікастерія порушила справу. Слідство встановило слушність доказів позивача, що підтвердив і «повальный обыск» (допит) парафіян. Благочинному з боку єпархіального начальства було зроблено зауваження за упередженість до підлеглого [5].

У випадку здійснення особою з духовного стану політичного або тяжкого кримінального злочину справа передавалася до відомства державної юстиції. Наразі ми розглядаємо лише ті справи, що проводилися духовним (церковним, консисторським) судом. Люди «духовного звання» були підсудні єпархіальному (синодальному) суду: а) «по проступкам и преступлениям против должности, благочиния и благоповедения», б) «по взаимным спорам», в) «по жалобам духовных и светских лиц на духовные лица в обидах и нарушении бесспорных обязательств, и по просьбе о побуждении к уплате бесспорных долгов» [14; с. 240 – 241]. Церковне законодавство за подібні злочини передбачало такі покарання: «лишение духовного сана с исключением из духовного ведомства», «лишение духовного сана с оставлением в духовном ведомстве», «временное запрещение в священнослужении, с отрешением от должности и с определением в причетники», «временное запрещение в священнослужении, без отрешения от места, но с возложением епитимии в монастыре или на месте», «временное испытание в Архиерейских домах и монастырях», «отрешение от места», «исключение за штат», «усугубление надзора», «пена и денежное взыскание», «полоны», «строгий или простой выговор», «замечание» [14; с. 244 – 245].

За нашими спостереженнями, усі ці види злочинів і визначені церковним законодавством покарання траплялися в Чернігівській єпархії протягом досліджуваного періоду.

Документальний матеріал засвідчує, що священнослужителі, які притягувалися до відповідальності за церковні правопорушення двічі-тричі, зазвичай поверталися на свою «бловоту» знов і знов, хоча і в різних парафіях. Так, священик Захарій Зотокевич, який народився близько 1780 р., навчався в Чернігівській духовній семінарії, закінчив навчання у 1801 р. у класі риторики, згідно з формулярними даними, розпочав свою девіантну одісею у 1812 р. Будучи настоятелем парафії с. Пироговки, він притягувався до духовного суду і «за причинение прихожанам вымогательством доходов и боем обид, за упущение своей должности и обращение в пьянстве 2 месяца в монастырь и велено ему искать себе другого прихода». За п'ять років, у 1817 р., з його «взыскано на вдов и сирот 10 рублей за повенчание иноверного лица с православным без отношения к начальству» [3; арк. 2]. У 1821 р. його засуджено «за несправедливый донос на дьячка и по неодобрении его поведения в благочинническом ведомстве на 1 месяц в монастырь и подписка вести впредь честной жизни» [3; арк. 2 зв]. Обіцянка не стала для о. Захарія непереборною перепоною, і він «за бесчинный поступок, учиненный им 21 августа 1824 году в церкви при отправлении сослужителем его священником Григоровичем всенощной, с коим производил ссору с отвращением от служения отстранен от прихода с запрещением священнослужения, рукоблагословения, священнического одеяния и посылкою на 1 год в черную работу в монастырь, с

тем, что естли за выбытием сего времени в монастыре исправится, то рекомендовать ему яко вдовому проведеть остальные дни жизни в монастыре, естли же в течение года не исправится, то лишить его вовсе священства» [3; арк. 3]. Крім того, у клірових відомостях 1825, 1826, 1827 років духовне начальство відзначало, що о. Захарія Зотокевич «неодобряется по излишнему употреблению горячего вина». Чи після 1828 р. (орієнтовна дата укладання відомості) Захарія Зотокевич притягувався до церковного суду, невідомо.

Подібний послужний список «девіантних подвигів» мав священник Преображенської церкви с. Браниці Симеон Сладковський. На 1828 р. йому виповнилося 45 років. Він навчався у Чернігівській духовній семінарії і у 1804 р. закінчив на «класі поезії». На парафії він у 1816 р. перебував під слідством і заборонаю священнослужіння «по доносу жены его и некоторых прихожан о презрении той своей жены и блазнительном его обращении с казачкой Погорелковою, но законным порядком сего порока не доказано, жена с ним помирилась, а прихожане отстали от доказательств» [3; арк. 3 – 3 зв.]. Все-таки наступного 1817 р. чернігівський архієпископ наклав епитимію на Симеона Сладковського: один тиждень кліросного послушання у кафедральному соборі. Однак підозри у перелюбі, очевидно, не були безпідставними. 1821 р. о. Симеон знову притягувався до слідства і перебував під заборону служити «по доносу 6 прихожан с. Браницы о причинении жене своей и прихожанам боем и вымогательством с последних доходов обид и соблазнительном поведении с женщиною Погорелковою». Духовний суд Чернігівської духовної консисторії виніс вирок Симеону Сладковському у вигляді епітимії – перебування в монастирі протягом трьох місяців. Однак і надалі о. Симеон продовжував фігурувати у духовному суді: він був «оштрафован за беспорядки по церкви 5 деньгами на вдов и сирот», «за продажу церковных риз в другую церковь оштрафован 10 деньгами на вдов и сирот», отримав «выговор за потерю церковных ключей» [3; арк. 4]. За такої лінії поведінки Симеона Сладковського є підстави сумніватися, що в майбутньому він виправив своє становище.

Поширеним явищем у середовищі духовенства було пияцтво. Воно постійно переслідувалося духовним начальством, консисторський і архієрейський суди жорстко карали за зловживання напоями, хоча Устав духовних консисторій передбачав за перший нетверезий злочин монастирські роботи протягом 2-3 місяців [14; с. 246 – 247].

Пияцтво і від того проблеми з церковними відправами зазвичай викликали обурення і скарги парафіян. Але, напевно, лише тоді, коли уривався терпець. Також відзначимо, що часто у скаргах на духовенство нетверезе життя проходить як супутня характеристика для підсилення, так би мовити, скарги. Можна припускати, що якби не слухна нагода, якийсь важливіший привід, скаржникові не спало б на думку згадати про цю ваду свого парафіяльного священника. Зазвичай українські селяни-парафіяни ставилися до любителів випити поблажливо. Наприклад, у щоденнику священника Андрія Кирнецького надibuємо епізод, коли інші члени парафіяльного кліру о. Наум Кирнецький і пономар Юхим Кебець вирішили відслужити вечерню, перед тим добряче ковтнувши оковитої. Результат: насмішили народ і пішли геть з церкви [16; с. 38]. Скарги парафіян (зазвичай об'єктивні), а також поміщиків і чиновників (часто суб'єктивні) на неналежне виконання священниками церковних треб у першій половині ХІХ ст. почастишали. Як правило, розслідування таких справ закінчувалося переведенням священника в іншу парафію.

Траплялися випадки, коли пияцтво людини призводило до хвороби (чи вдаваної, чи справжньої), що, згідно з церковними канонами, унеможливило священнослужіння. Так, у 1827 р. за доносом благочинного «о нетрезвой жизни и о имени падучей болезни» священник Миколаївської церкви містечка Мороськ Симеон Стефановський був «запрещен в священнослужении и вызван в дом Архирейский на усмотрение». Під час перебування в Чернігові, в Архієрейському домі, з о. Симеоном Стефановським трапилися нові напади хвороби, констатовані о. благочинним. Чернігівський архієрей наказав відправити хворого «для излечения в богоугодное заведение». Але тамтешній штаб-лікар, обстеживши «хворого», засвідчив, що у «шизофренника» Стефановського «не оказалось такой болезни». Його зобов'язали надати традиційну

для церковного судочинства підписку і відпустили на парафію, але заборонили «священнослужение, с разрешением токмо справлять требы». Невдовзі благочинний повідомляв Чернігівську духовну консисторію, що Симеон Стефановський продовжував пиячити, проте падуха хвороба вже не згадувалася. Повторне покарання о. Симеона запроторило його на три місяці в Домницький монастир [3; арк. 4 – 4 зв.].

Досить поширеним проявом девіації серед парафіяльного духовенства були бійки (звичайно теж спричинені нетверезим способом життя) як зі своїми парафіянами, так і між собою. Наприклад, між двома священиками с. Требухова Микитою Драгановським і Мойсеєм Радкевичем тривала ворожнеча протягом понад десяти років. Перша їхня бійка зафіксована в документації 1813 р., остання – 1824 р. За рукоприкладство з обох багюшок стягувалися однакові штрафи, і вони надалі продовжували служити в одному селі [3; арк. 5 – 5 зв.].

Другий штатний священик Благовіщенської церкви с. Берези Аристарх Подольський у 1822 р. перебував під судом «за причиненный им тяжкий бой сослужителю своему Симеону Григоревичу (перший штатний парафіяльний священик) и просил прощения у него». У 1835 р. «за пьянство и бой прихожанину» він був відправлений на один рік до Ніжинського монастиря, а 1836 р. «за непочтительность своему благочинному» оштрафований на 10 рублів [2; арк. 100 зв. – 101].

Існували в Чернігівській єпархії парафіяльні причти, суціль налаштовані войовничі. Так, священик Власій Карпинський, дяк Іоан Богословський і пономар Кузьма Михайловський Георгіївської церкви с. Ковчин протягом 1820 – 30-х рр. неодноразово (хоча і не «соборно», а поодиночі) билися зі своїми парафіянами, за що діставали відповідне покарання духовного суду [2; арк. 51 зв. – 53].

«Традиційними» для духовних судів були справи про «незаконне» повінчання: вінчання тих, хто уже перебував у шлюбі, шлюби між родичами, психічно хворих, без згоди батьків, а поміщицьких селян без згоди поміщика, вінчання людей не своєї парафії тощо. Про бажання когось одружитися священик мав оголосити на літургії і чекати три тижні, чи хтось із парафіян не викаже бодай якоїсь перепони для бажаних вступити в шлюб [10]. Якщо порушення шлюбного законодавства згодом викривалися, то шлюб розривався, народжені діти визнавалися незаконнонародженими. Парафіяльному священику призначалася епитимія у вигляді монастирського ув'язнення, а також заборона священнослужіння на певний час. Устав духовних консисторій передбачав від 3 до 6 місяців монастирського ув'язнення [14; с. 246 – 247]. Так, настоятеля Успенського храму с. Бідин Ніжинського повіту Данила Острицького двічі притягували до відповідальності. У 1822 р. він дістав рік монастирського ув'язнення і три місяці відсторонення від церковного служіння за повінчання жінки з чоловіком, який уже був одружений. Удруге він був оштрафований на «30 денег на вдов и сирот» за повінчання дівчини не своєї парафії, ще й без згоди батьків [3; арк. 5]. 1824 р. священик Воскресенської церкви с. Воскресенської Слободки Онисим Воронкевич повінчав дворянина Івана Овсієнка, котрий був уже одружений, і за це опинився на монастирських роботах протягом трьох місяців [3; арк. 6 зв. – 7].

Звісно, порушенням вважалося повінчання малолітніх. Зауважимо, що з 1775 р. шлюбний вік у Російській імперії становив: для хлопців – 15 років, для дівчат 13 років. У ХІХ ст. шлюбний бар'єр підняли до 18 і 16 років відповідно. Гадаємо, що подібні злочини під час слідства досить легко викривалися. У 1812 р. військовий товариш Даміан Колодій скаржився у Сосницьке духовне правління, що священик с. Куковичі Спиридон Любарський здійснив в його хуторі вінчання малолітніх. Було призначено слідство, яке тривало три роки. Священику Любарському заборонили служити в тому хуторі, поклавши цей обов'язок на сусіднього священика Василя Кочергу. Зрештою, зібрані по цій справі матеріали були відіслані в Св. Синод, який ухвалив рішення залишити в шлюбі тих, кого вінчав Любарський, «взяв у них почину в церкви опять присягу». Сам же священик вироку Синоду не отримав, бо за час слідства встиг померти [4; арк. 114].

Рекордсменом-правопорушником серед духовенства, згідно зі звітною документацією, можна вважати настоятеля Миколаївської церкви с. Русанова Стефана

Яворського. Він народився близько 1782 р. У 1804 р. закінчив навчання в богословському класі Чернігівської духовної семінарії. «Героїчний» послужний список цього священика з історичним іменем відкриває справа 1817 р., коли він був притягнений до духовного суду за образу священика Корнуха під час слідства «за говоренные Яворским вздорных слов, относящихся к лицу преосвященного Михаила (Десницкого)». В духовному правлінні у Яворського взяли підписку про чемне поведження. Однак того ж року чернігівський архієпископ отримав відношення від Малоросійського генерал-губернатора Миколи Григоровича Рєпніна, «который прописывая донесения о дерзости его, Яворского, ослушности полиции и буйстве чрез выбытие окошек в доме его занятом бригадным лазаретом, – требовал предать его строгому суждению и обуздаты его от подобных действий, почему вызван был он в дикастерию, где за уяснением ему неблагомысленного и буйственного поступка его обяzano строгою подпискою быть впредь скромнее и благоразумнее» [3; арк. 7 – 7 зв.].

Невдовзі генерал-губернатор надіслав чернігівському архієпископу «два извета Яворского на Остерского городничего о неточном будто бы исполнении приговора Генерального суда». Знову Стефана Яворського викликали в Чернігівську дікастерію для «внушения», «отобрании подписки не писать впредь никаких доносов» і «штрафа 10 деньгами». Але ці «внушения» не зупинили Яворського. Наступного 1818 р. він був оштрафований «20 деньгами за обругание на публице священника Корнуха», очевидно, по «старой памяти». Потім Яворський під час служби вигнав зі свого храму «сослужителей священника Вишневского и диакона Костинского». На цій справі напрочуд терплячий і розсудливий чернігівський архієпископ Михайло (Десницький) у відповідності до вимог Духовного регламенту, «чтоб епископ не был дерзок и скор, но долготерпелив и рассудителен во употреблении власти своей связательной, то есть во отлучении и анафеме» [11; с. 325] занотував характерну резолюцію: «Объявить через благочинного, что начальство после столь многих предписаний, внушений, вразумлений и наставлений, просит благодать Божию направить неблагонаравие его, представляет собственной совести его чувствовать таковыя последствия, из неблагонаравия его происходящие, на грядущем Суде Божиим, Который неблагонаравных лишает небесного благословения» [3; арк. 8 зв. – 9].

У наступні роки священика Стефана Яворського штрафували за незаконні повинчання, наклепи, грубощі. У 1823 р. духовне начальство запропонувало йому парафію с. Виповзова, однак селяни не надали Яворському обов'язкового в такому випадку і в той час «одобрения» [13], заявили, що вони не хочуть його приймати. Архієрей запропонував Яворському самому шукати собі парафію. Невдовзі він опинився в місті Острі, але у 1825 р. за донесенням Чернігівської дікастерії в Св. Синоді розглядалася справа про розтрату Яворським зібраних коштів на будівництво цегляного храму в Острі, замість згорілого у 1804 р. дерев'яного храму. Синод наказав «удалить его в отдаленный от Остра приход» [3; арк. 9 зв.]. Остання задокументована девіація священика Стефана Яворського відноситься до 1827 р., коли він «бил в груди и ругал вдову священника с. Русанова», за що дістав 6 місяців у монастирі і заборону священнослужіння [3; арк. 10].

Протягом XVIII – першої половини XIX ст. в Чернігівській єпархії духовним судом неодноразово порушувалися справи по звинуваченню у чаклунстві, в тому числі духовних осіб (часто між собою) [8]. Зазвичай такі справи закінчувалися визнанням клевети і накладенням на клеветника єпитимії. На межі чаклунства виглядає справа священика с. Красного Феодора Миролюбського, який 1828 р. був «судим за натирание узелка для воздержания от худых поступков и причинении по его приказанию женою его боя узелку, и за то, что он со стороны благочинного отмечен пьяницею, буйном и ослушником и отправлен на 1 месяц в монастырь» [2; арк. 81 зв. – 82].

Траплялися в Чернігівській єпархії випадки, коли священиків звинувачували у церковних правопорушеннях, що межували із замахом на політичну диверсію. Так, у Чернігівській духовній консисторії 1826 р. була порушена справа проти другого священика Миколаївської церкви м. Погара Герасима Левицького по «репорту» Чернігівському архієпископу Лаврентію (Бакшевському) першого священика тієї

ж церкви Іоана Виницького. На 12 січня 1826 р. в Успенській церкві Погара було призначене соборне служіння на честь коронування імператора Миколи I. Іоан Виницький мав взяти участь у соборному служінні і наказав о. Герасиму відправити урочисту службу в своїй церкві, але той служби не провів. Архієрей наказав «взять от священника Герасима Левицького ответ». Справа лишилася не закінченою, і доля звинуваченого священника не відома [1].

Досить часто з парафіяльного духовенства стягувалися штрафи за неналежне ведення парафіяльної документації, як от прибутково-витратних книг, метричних та сповідальних книг. Досить типовою можна вважати історію правопорушень священника с. Салтикова Дівиця Григорія Прокоповича, який за «неисправность по церкви» штрафувався 1823 р. на 10 рублів, у 1833 р. – на 25 рублів, а в 1835 р. «за неисправность метрических книг» був оштрафований на 15 рублів «в пользу попечительства» [2; арк. 44 зв. – 45].

Щодо статистичних показників церковних правопорушень серед духовенства Чернігівської єпархії, то вони наразі можуть бути обраховані в приблизному варіанті. Протягом дослідженого періоду кількість парафіяльного духовенства Чернігівської єпархії коливалася в межах 1000 – 1200 чоловік. Єдиної для всієї єпархії клірової відомості цього часу не виявлено. Натомість існують такі відомості по окремих повітах чи духовних правліннях за різні роки, здебільшого першої половини ХІХ ст. Згідно з відомостями, на один повіт у середньому припадало 10 – 12 священників, притягнених до слідства і суду (кількість притягнених до суду дияконів, дячків та пономарів разом удвічі більше). У результаті низки адміністративно-територіальних змін Чернігівська губернія з 1809 р. складалася з п'ятнадцяти повітів. Невдовзі стільки ж було утворено і духовних правлінь Чернігівській єпархії. Отже, близько 150 – 170 священників протягом одного покоління потрапляли до духовного суду. Але чи не половина з них скоювала церковні злочини і притягувалася до відповідальності по кілька разів.

Таким чином, на основі досі зібраного і опрацьованого матеріалу можемо зробити такі висновки. За середньостатистичним підрахунком, у даний період (у межах одного покоління) під духовним (церковним) судом і слідством перебувало близько 10% парафіяльного духовенства Чернігівської єпархії. Частина звинувачень слідством не підтверджувалася, і священники виправдовувалися, але абсолютна кількість девіантних випадків виявиться значно більшою, бо часто-густо священник, раз скоївши злочин і діставши покарання (єпитимію), повторював негарні вчинки. Найчастіше представників парафіяльного духовенства звинувачували в нетверезому способі життя, пов'язаними з ним образами, сварками і бійками, а також за «протизаконне» виконання треб (вінчання, поховання, стягування надмірної плати тощо) та порушення ведення церковної документації. У разі доведення провини найпоширенішими видами покарання (єпитимії) були штрафи, відсторонення на певний термін від священнодійства і монастирське ув'язнення, переведення священника на причетницьку посаду. У процентному відношенні девіація духовенства не перевищувала ступінь подібних правопорушень у середовищі інших верств, які судилися, як правило, совісними судами [15]. Однак скоєння такого вчинку священником мало значно більший «ефект», розголос і негативні наслідки як для парафії, так і для Православної церкви в цілому.

1. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4192.

2. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4534.

3. ДАЧО. – Ф. 697. – Оп. 2. – Спр. 5161.

4. ДАЧО. – Ф. 697. – Оп. 2. – Спр. 1406.

5. ДАЧО. – Ф. 697. – Оп. 4. – Спр. 759.

6. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80 – 90-х рр. ХVІІІ ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – № 5. – С. 197 – 215.

7. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ ст. – Харків, 2008.

8. Мироненко Л. Суди про чари на Чернігівщині в другій половині XVIII – на початку XIX ст. // Семінаріум. – Чернігів, 2010. – Вип. 2. – С. 55 – 63.
9. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997.
10. ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. 20 (1775 – 1780). – № 14356. – С. 196 – 198.
11. Регламент или Устав Духовной коллегии // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. 6 (1720 – 1722). – № 3718. – С. 314 – 346.
12. Сулима М. Гріхи розмаїтї: епитимійні справи XVII – XVIII ст. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.
13. Тарасенко О. «Одобрение»: до історії церковно-юридичних практик у Чернігівській єпархії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Семінаріум. – Чернігів, 2008. – Вип. 1. – С. 82 – 91.
14. Устав духовных консисторий // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1842. – Т. 16. – № 14409. – С. 221 – 263.
15. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). – К., 2011.
16. Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / Упор. та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів, 2006. – 100 с.

В статтє анализируются нарушения канонических и общественных норм духовенством Черниговской епархии в конце XVIII – в первой половине XIX вв.

Ключевые слова: церковь, Черниговская епархия, духовенство, девиантное поведение, церковный суд.

The article analyses the violation of canonical and generally recognized norms by the clergy of the Chernihiv diocese at the end of the 18th – the first half of the 19th centuries.

Keywords: Church, the Chernihiv diocese, clergy, deviant behaviour, a church court.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДО ВИВЧЕННЯ БЛАГОДІЙНИЦТВА ТА ДОБРОЧИНСТВА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті зроблено аналіз джерельної бази, використаної для вивчення проблеми благодійництва та доброчинства Православної церкви у Чернігівській єпархії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

В останні десятиліття проблеми благодійності перебувають у центрі уваги громадськості, науковців, державних службовців та церковних активістів. Ставлення до благодійності і практики її реалізації в суспільстві неоднозначне. Але й на сьогодні в історичній, релігійнознавчій та соціологічній літературі даються різні визначення поняття благодійності, тому увага науковців до цього виду діяльності не лише зрозуміла, а й необхідна.

Вивчення досвіду функціонування благодійних організацій та товариств, що перебували у підпорядкуванні церковного відомства, аналіз механізмів здійснюваної ними соціальної підтримки у визначений час у нашій державі дасть змогу повніше зрозуміти сутність самого феномена благодійності, а також уникнути можливих помилок на сучасному етапі при розробці механізмів та здійсненні різних практик соціальної підтримки.

Сучасний підхід до вивчення історії благодійництва та доброчинності передбачає перш за все розширення джерельної бази, з допомогою якої здійснюється дослідницька робота. У даній статті робиться спроба охарактеризувати джерельну базу, яка використовувалася при дослідженні історії благодійності та доброчинства Православної церкви у Чернігівській єпархії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Документальну основу дослідження склало широке коло джерел як опублікованих, так і неопублікованих. В історичній літературі з питань дослідження діяльності Православної церкви другої половини ХІХ – початку ХХ ст. особливістю джерельної бази залишається її обмеженість архівними матеріалами, що потребувало залучення значного обсягу практично всіх їх видів та вдосконалення аналітичного і синтетичного вивчення останніх. Їх класифікація здійснена на підставі застосування системно-структурного аналізу.

Основний джерельний масив, що має першочергове значення для розкриття питань дисертаційного дослідження, міститься у законодавчих актах та джерелах нормативно-розпорядчого характеру, до яких, перш за все, належать акти, розпорядження і нормативно-правові документи вищих органів законодавчої та виконавчої влади Російської імперії – укази та постанови Сенату, котрі стосувалися православного відомства, укази та розпорядження Синоду єпархіальному правлінню, котрі регламентували благодійницьку діяльність. Значна частина документів цієї групи оприлюднена у «Своде законов Российской империи». Публікація зібрання від 1832 р. складається з 15 томів, а з 1864 р., коли було опубліковано Судові статuti, становить 16 томів. Зокрема, важливі томи, присвячені устрою церкви (1, 9, 10, 12 – 14), хоча і

© Полієнко Галина Олексіївна – канд. істор. наук, ст. викл. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка.

в решті томів є закони, котрі стосуються церковного майна, духовенства, організації громадського піклування тощо.

Серед регламентуючих важливими є розпорядчі документи, котрі публікувалися окремими збірками і стосувалися організації церковного та церковно-громадського життя, в тому числі благодійництва. У них визначалися види церковних зборів та особи, котрі мали право на підтримку станових, державних та приватних закладів. До таких належать «Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания» з додатками та доповненнями, складений Т. Барсовим, окремі глави якого регулюють діяльність парафіяльних опікунств при православних церквах, церковно-парафіяльних шкіл, семінарій, народних училищ та інших установ [1]; а також «Новые духовные законы» під редакцією М. Нікольського [2]. Ці збірники містять інформацію про умови організації церковної благодійності, види благодійних закладів та установ, напрямки їх діяльності, визначають джерела забезпечення їх функціонування. Факт перевидання таких збірок упродовж розглядуваного нами періоду відображає прагнення влади знайти оптимальний варіант для забезпечення діяльності благодійницьких організацій та товариств. Зазначені матеріали дали можливість дослідити політику влади в галузі благодійництва та доброчинності Православної церкви, розкрили механізми функціонування благодійницьких організацій та закладів.

Крім того, інформацію про функціонування установ Православної церкви можна почерпнути з численних статутів, котрі видавалися у визначений час [3, с. 15]. Одним із важливих джерел, котре було юридичною основою єпархіального управління і давало відомості про його структуру, був Статут духовних консисторій, перша редакція якого вийшла в 1841 р. У 1883 р. він був перевиданий з незначними змінами та доповненнями і залишався регламентуючим документом до 1917 р. [4].

Зазначені матеріали є цінним джерелом інформації про політику влади в галузі соціальної допомоги та підтримки населення з боку Православної церкви. Укази уряду були спонукальним мотивом до прояву пастирського опікування з боку церкви, організації в парафіях благодійницьких закладів, до дієвої участі духовенства в народному просвітництві та вихованні. Розпорядження Сенату і Синоду стосувалися також різних сторін місіонерської, освітньої та виховної діяльності церкви.

До важливого комплексу джерел, покладених в основу дисертаційного дослідження, належать архівні документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) (Ф. 679 – Чернігівська духовна консисторія, Ф. 682 – Чернігівська духовна семінарія) та документи Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК України) у м. Києві і Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ) (Ф. XIII – листи до К. Победоносцева).

Матеріали фонду Чернігівської духовної консисторії займають особливе місце в масиві архівних джерел. Їх залучення дало можливість прослідкувати хід основних подій, котрі характеризували доброчинність єпархії та відображали суспільно-громадську роль Православної церкви загалом. Ці документи надають інформацію про систему управління установами і закладами, що існували в єпархії, рухоме майно, джерела існування (пожертвування опікунств та окремих духовних осіб, членські внески на користь благодійницьких товариств тощо).

Аналізуючи цю групу джерел, ми здобули відомості про кількість парафій у єпархії, кількісний та якісний показник представників духовного відомства та парафіян, визначили основні джерела доходу священно- та церковнослужителів. Матеріали фонду консисторії допомогли реконструювати особливості життя єпархії в різні роки визначеного періоду. Цінні відомості про стан єпархії містяться у звітах благочинних, котрі були зобов'язані складати їх щорічно та направляти до Чернігівської духовної консисторії, де консисторські чиновники складали загальний звіт єпархії і відправляли до Синодального правління. Звіти складалися за багатьма напрямками: загальний огляд єпархії, характеристика духовенства, парафіян, жертвувань, стан церковно-парафіяльних шкіл, опікунств, богаділень. На жаль, нам не вдалося віднайти звіти за кожний рік, котрі б дали можливість прослідкувати динаміку благодійництва

епархіального відомства, проте залучення інших видів джерел дало змогу визначити головні тенденції доброчинства Православної церкви різних напрямків.

З фонду духовної семінарії відомо про внутрішній устрій цього важливого духовно-навчального закладу епархії. Окремі справи містять кошториси, де детально розписані всі статті витрат по утриманню семінарії, інформацію про укладені договори з різними особами на постачання вихованців продовольством та одягом.

Наступну групу джерел складають історико-статистичні описи та статистичні відомості губернії, в яких подано матеріал про її становий склад, у тому числі є дані по духовному відомству, кількість та віросповідання населення Чернігівської епархії, характеризуються благодійні заклади різного профілю, у діяльності котрих епархіальне духовенство брало участь.

Окрему групу джерел складають матеріали періодичної преси, церковна та світська публіцистика. Вони свідчать про взаємну зацікавленість проблемою функціонування суспільства і Православної церкви та стосуються реформування парафіяльного устрою, системи забезпечення духовенства, відображають прагнення парафіян брати участь у церковному житті. Серед таких загальноросійські церковні видання – «Православное обозрение», «Церковные ведомости» з додатком до них «Прибавления к Церковным ведомостям», «Вера и церковь»; та світські – «Вестник благотворительности», «Киевская старина», «Трудовая помощь» та ін.

Діловодна документація епархії має особливу цінність. Сюди належать журнали засідань церковних установ (комітетів навчальних закладів, окружних та загальноепархіальних з'їздів, опікунств, братства тощо). Зміст постанов публікувався у скороченому вигляді у часописах, а також виходили «приложения», де інформація подавалася в повному обсязі. Звіти про діяльність благодійних організацій Чернігівської епархії за окремі роки виходили окремими збірками.

Важливим джерелом реконструювання життя Чернігівської епархії стала періодика, представлена такими церковними виданнями, як «Черниговские епархиальные известия». Цей друкований орган епархії було засновано у липні 1861 р. Він складався з офіційної частини (містила урядові та синодальні накази, розпорядження та іншу офіційну інформацію) та неофіційної (більшої за обсягом – висвітлювала минуле й сучасне життя Чернігівщини). У 1911 р. часопис припинив своє існування, натомість почав видаватися журнал «Вера и жизнь» (видавець – Братство св. Михайла, князя Чернігівського). Важливі матеріали публікувалися також у «Черниговском Церковно-общественном вестнике». Заслуговує на увагу світська періодика – «Черниговские губернские ведомости», «Земский сборник». На шпальтах періодичних видань публікувалися статті, присвячені різносторонній діяльності Чернігівської епархії: про відкриття церковнопарафіяльних шкіл, лазаретів, братств, лікарень. Також тут містилися матеріали про відкриття благодійних закладів цивільного підпорядкування, у функціонуванні яких активну участь брало духовенство Чернігівської епархії.

На сторінках церковних видань публікувалися щорічні звіти про духовно-навчальні заклади, звіти опікунства про бідних духовного звання епархії, емеритальної каси духовенства, комітету православного місіонерського товариства, статуту та звіти Братства святого Михайла, князя Чернігівського, звіти братств взаємодопомоги при духовних училищах, журнали епархіальних та окружних з'їздів духовенства, котрі вирішували багато поточних питань, пов'язаних з фінансуванням духовних навчальних закладів у епархії [5].

До найбільш інформативно насичених джерел належать звіти Чернігівської епархії обер-прокурору Синоду, котрі склалися щороку. Причому деякі копії звітів були знайдені в архівних матеріалах [12-15], але систематизованіше, хоча й у скороченому вигляді, вони публікувалися у «Черниговских епархиальных известиях» [6]. У звітах подаються цінні відомості про обсяги благодійницької допомоги окремим особам, закладам (притулкам, школам, богадільням тощо) та іншим епархіям, що зверталися за допомогою. Тут же публікувалася узагальнена інформація про кількість церковно-парафіяльних опікунств та благодійних установ при храмах і монастирях. Журнали правління свічкового заводу надають відомості про суми, виділені на утримання

духовно-навчальних закладів, заснування стипендій бідним учням, направлені на забезпечення функціонування благодійних установ та закладів у єпархії.

До окремої групи віднесено календарі, що видавалися як духовним, так і цивільним відомством і являли собою щорічники та містили інформацію про єпархію. Зміст публікацій у них часто носив характер полемічних оповідей, але зустрічалися також і статистичні відомості та історичні описи окремих подій, парафій, біографії визначних представників духовного відомства із зазначенням здійснюваного ними доброчинства.

Загальноросійський друкований орган Православної церкви «Церковные ведомости» публікував офіційні накази та розпорядження Синоду про відкриття та регламентування благодійних установ [8]. На сторінках журналу «Трудовая помощь» подався досвід функціонування благодійних закладів у державі, а також висвітлювалася діяльність парафіяльних опікунств про бідних [9]. Ця інформація загальнодержавного характеру також корисна з точки зору визначення основних напрямків здійснюваного Православною церквою благодійництва.

Окремою групою опублікованих джерел є видання довідково-бібліографічного характеру, які відігравали допоміжну роль у пошуку інформації з теми дисертаційного дослідження [10].

Нечисленну, проте важливу групу становить мемуарна література, представлена Фондом 13 – листи до К. Победоносцева. З листування офіційних осіб Чернігівської губернії дізнаємося про ставлення цивільного керівництва до єпархіального життя, зокрема, стурбованість викликало падіння престижу духовенства серед парафіян [11].

Таким чином, джерельна база даної проблеми цілком репрезентативна, достовірна й різноманітна, що дає можливість детально вивчити історію благодійництва та доброчинства Православної церкви в Чернігівській єпархії в зазначений період.

1. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Сост. Т. Барсов: в 3 т. – СПб.: Синодальная типография, 1885. – Т. 1. – 1885. – 663 с.

2. Новые духовные законы / под. ред. М. Никольского. – М., 1879. – Ч. 3 – Указы Святейшего Синода и распоряжения Епархиальных начальств. – 119 с.

3. Устав православных духовных семинарий. – Харьков, Б. г. – 28 с.

4. Устав Духовных Консistorий. Приложение к Собранию Узаконений и распоряжений правительства. – СПб., 1883. – 24 с.

5. Жизнь и деятельность Братства Святого Михаила князя Черниговского в 1915 г. (продолжение) // Вера и жизнь. – 1917. – № 1. – С. 36 – 57; Журнал № 41 // Приложение к № 21 ЧЕИ за 1910 г. – С. 30 – 31; Журнал Совета Епархиального Братства Святого Михаила, князя Черниговского, № 9 // Вера и жизнь. – 1914. – № 16. – С. 477 – 483; Журнал Черниговского общепарахиального съезда депутатов духовенства (Журнал № 2) // Приложение к № 20. ЧЕИ. – 1909. – С. 1 – 2; Журнал Черниговской Духовной Консistorии // ЧЕИ. – 1898. – № 1. – С. 4 – 6; Журналы Стародубского окружного съезда депутатов духовенства // Прибавления к ЧЕИ. – 1876. – № 21. – С. 8 – 9; Устав Александро-Невского приходского Общества трезвости при Покровской церкви села Плоского, Остерского уезда, Черниговской епархии // Прибавления к ЧЕИ. – 1909. – № 6. – С. 242 – 247; Устав Братства св. Михаила, князя Черниговского, для противодействия расколу в пределах Черниговской епархии, утвержденный Его Преосвященством Вениамином Епископом Черниговским и Нежинским 11 августа 1888 года // ЧЕИ. – 1888. – № 17. – С. 579 – 590; Устав Общества Св. Феодосия для вспомоществования недостаточным воспитанникам Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1911. – № 4. – С. 116 – 122; Устав Союза юношества // Прибавления к ЧЕИ. – 1908. – № 12. – С. 422 – 424; Устав Феодосиевского Общества Трезвости при Троицко-Покровском женском монастыре с. Разрытого Мглинского уезда // Прибавления к ЧЕИ. – 1910. – № 11. – С. 417 – 421; Устав церковно-певческого благотворительного общества в г. Чернигове: утвержден 17 ноября 1903 г.

за министра Внутренних дел товарищем министра Зиновьевым // Прибавления к ЧЕИ. – 1904. – № 4. – С. 163 – 174;

6. Отчет Братства Михаила, князя Черниговского, за время с 27 января по 20-е сентября 1891 года // ЧЕИ. – 1891. – № 21. – С. 713 – 736; Отчет комитета по сооружению православного храма у подножия Балкан, для вечного поминовения воинов, павших в войну 1877 – 1878 годов // Прибавления к ЧЕИ. – 1881. – С. 184 – 189; Отчет комитета эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1887 г. // ЧЕИ. – 1888. – № 6. – С. 289 – 310; Отчет Нежинского братства «Божией Матери всех скорбящих радости» за первое время его существования, от открытия его 2 февраля, до братского праздника, 24 октября 1884 года // Прибавления к ЧЕИ. – 1885. – № 2. – С. 45 – 59; Отчет о действиях приходского попечительства Черниговской Вознесенской церкви и о движении сумм оною с 14 февраля 1880 по 23 марта 1881 года // Прибавления к ЧЕИ. – 1881. – № 19. – С. 395 – 400; Отчет о деятельности Черниговского отделения о глухонемых за 1916 год. – Чернигов, 1917. – 24 с; Отчет о состоянии Нежинского приюта для сирот-девочек нижних воинских чинов, умерших в войну с Японией [за 1907 г.] // ЧЕИ. – 1908. – № 10. – С. 325 – 326; Отчет Черниговского Епархиального Комитета Православного Миссионерского Общества за 1878 г. // ЧЕИ. – 1879. – № 11. – С. 172 – 176; Отчет Черниговского Епархиального Комитета Православного Миссионерского Общества за 1907 г. // ЧЕИ. – 1908. – № 10. – С. 294 – 305; Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1901 р. // ЧЕИ. – 1902. – № 20. – С. 660 – 678; Отчет Черниговского Отдела Императорского Православного Палестинского Общества за 1909 – 1910 отчетный год // ЧЕИ. – 1910. – № 19. – С. 786 – 796;

7. Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне // Вера и жизнь. – 1914. – 1916. – № 7 – 8. – С. 79 – 93; № 16. – С. 98 – 105; Учреждены приходские опекунства // ЧЕИ – 1869. – № 16. – С. 499 – 500; Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 т. / Филарет (Гумилевский). – Чернигов: Типография Губернского правления, 1873 – Т. 2. – 1873. – 242 с; Христианский союз в Чернигове // Черниговская земская газета. – 1917. – № 92 – 93. – С. 4.

8. Определение Святейшего Синода от 20 июля 1914 г. // Церковные ведомости. – 1914. – № 30. – С. 349 – 350; Определение Святейшего Синода от 17 июля 1915 г. об участии духовного ведомства в деле устройства земледельческих приютов для детей увечных и павших в бою воинов // Церковные ведомости. – 1915. – № 30. – С. 382 – 383; Что сделано православным духовенством и духовными учреждениями на помощь действующей армии и по призрению семей лиц, ушедших на войну? (по официальным сведениям с 20 июля 1914 по 20 февраля 1915 гг.) // Церковные ведомости. Прибавления. – 1915. – № 10. – С. 316 – 321; Учреждения для слепых в России // Церковные ведомости. Прибавления. – 1888. – № 25. – С. 684 – 685.

9. Авраменко П. Из истории русской церковной благотворительности в синодальный период (XVIII в.) / П. Авраменко // Трудовая помощь. – 1916. – № 2. – С. 171 – 181; Бензин В. М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года / В. М. Бензин // Трудовая помощь. – 1907. – № 2. – С. 161 – 184; Березин В. М. Церковно-приходская благотворительность на Руси / В. М. Березин // Трудовая помощь. – 1906. – № 5. – С. 529 – 563; Григорьев Н. И. Общества трезвости в России / Н. И. Григорьев // Трудовая помощь. – 1899. – № 3. – С. 205 – 221; Максимов Е. Из истории государственного призрения в России / Е. Максимов // Трудовая помощь. – 1901. – № 1. – С. 23 – 53; 1901. – № 2. – С. 133 – 167; Його ж. Очерк частной благотворительности в России / Е. Максимов // Трудовая помощь. – 1898. – № 2. – С. 148 – 155; 1898. – № 3. – С. 209 – 217; 1901. – № 1. – С. 25 – 53; 1901. – № 2. – С. 133 – 167; Його ж. Помощь бедным в древней Руси / Е. Максимов // Трудовая помощь. – 1899. – № 2. – С. 114 – 135; Його ж. Попечительство о народной трезвости / Е. Максимов // Трудовая помощь. – 1903. – № 4. – С. 474 – 490; Со-

коловский М. Благотворительность в Древней Руси / М. Соколовский // Трудовая помощь. – 1901. – № 6. – С. 53 – 76.

10. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким и историческим описанием Малой России / А. Шафонский. – К.: Университетская типография. – 1851. – 450 с.; Чудецкий П. О числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX вв.: Опыт исторического исследования / П. Чудецкий. – К. – 1877. – 67 с.; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького – К. – «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. Бажана. – 1990. – 1005 с.; Ханенко А. И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии / А. И. Ханенко. – Чернигов. – 1887. – 38 с.; Ульянова Г. Специальная периодика по благотворительности в России (1870 – 1907) / Г. Ульянова // Вопросы историографии и источниковедения дооктябрьского периода. – М. – 1992. – С. 117 – 141; Віроцький В. Монастирі та храми землі Сіверської / В Віроцький., А. Карнабід, В. Киркевич. – К.: Техніка, 1999. – 232 с.

11. ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 2063. Иоанн, иерей [Победоносцеву К. П.]. Письмо 26 ноября 1892 г. из Новозыбкова [Чернигов. губ.] в [Петербург]. [О борьбе миссионеров с раскольниками], 26 листопада, 2 арк; ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 2397. Антоний, епископ [Черниговский] и Н[ежинский] [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 17 ноября 1901 г. из Чернигова в [Петербург]. [О викарии Филиппе и делах Неплюевского братства, 17 ноября 1901, 4 арк.]; ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 2765. Левашов В. [Победоносцеву] К. П. Письмо 11 февраля 1891 г. из Чернигова в [Пет.] [О шундизме, сектанстве и борьбе против них], 1 арк; Справа 2854. Ша[ховский] Сер[гей] [Победоносцеву] Константину Петровичу; – Письмо 4 мая [] из Чернигова в [Петербург], 3 арк; ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 2856. Вениамин, епископ Черниговский [Поб. К. П.] [О моральном поведении священников]. Письмо 27 ноября 1884 г. из Чернигова в [Петербург], 1 арк; ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 4112. Миропольський С. [] [Побед-ву] К. П. письмо 16 марта 1887 г. о запрещении проживания в Чернигове лиц, исключенных из семинарии за революционную пропаганду, 16 марта 1887 г., 1 арк.

12. ДАЧО. – Оп. 2 – Справа 4791. Отчет Черниговской епархии за 1858 г., 1859, 179 арк; Справа 4906. О предоставлении Святейшему Синоду отчета о состоянии Черниговской епархии за 1860 – 1865 гг., 63 арк; Справа 4914. Дела о доставлении прокурору Синода отчетов о движении дел 1862, 1864 гг., 1862 – 1864, 101 арк. Справа 4925. Рапорты благочинных о количестве больниц и богаделен при церквях, 1870 – 1870, 68 арк; Справа 4938. Указы правительствующего Синода за 1873 г., 1873, 119 арк.

13. ДАЧО – Оп. 4 – Справа 1537. Реестр указов Синода за 1873 г., 1873, 4 арк; Справа 1567. Книга записи прихода и расхода денежных сумм консистории, не ранее 1895 г., 8 арк; Справа 1630. Дело о назначении пенсии вдове священника Варвинской церкви города Кролевец Ивашутича Елиониде Ивашутич, 5 мая 1908 – 31 мая 1809, 2 арк; Справа 1643. Протоколы Черниговской Духовной Консистории за 1910 г., 1910, 4 арк.

14. ДАЧО. – Оп. 7 – Справа 20. Отчет о движении сумм эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1892 г., 1893, 8 арк.

15. ДАЧО. – Оп. 9 – Справа 50. Рапорты настоятелей монастырей: Каменского Успенского девичьего, Новгород-Северского, Спасо-Преображенского и др. о количестве денег, собранных в пользу церквей, 18 октября 1857 – 28 февраля 1873.

В статье сделан анализ источниковой базы, использованной для изучения проблемы благотворительности и благодетельности Православной церкви в Черниговской епархии во второй половине XIX – в начале XX ст.

The analysis of a spring base, used for the study of problem of blagodiynictva and dobrochinstva of the Orthodox church in the Chernihiv eparchy in the second half XIX th – the beginning of the XX th century).

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477)

Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З ПЕРЕКАЗІВ ПРО ІВАНА МАЗЕПУ ТА СЕМЕНА ПАЛІЯ

Ім'я відомого українського історика та етнографа Миколи Михайловича Білозерського (1833-1896) не потребує детальних пояснень. Досить сказати, що він був родом з Чернігівщини (хутір Мотронівка (нині – у складі с. Оленівка Борзнянського р-ну), був рідним братом Василя та Олександри Білозерських (дружини П.А. Куліша, письменниці Ганни Барвінок). Під впливом Куліша став цікавитися історією України, зокрема видав Чернігівський літопис, зібрав понад 800 українських народних пісень. Публікувався на сторінках «Киевской старины», «Черниговских губернских ведомостей» (певний час був навіть головним редактором цього видання) тощо. В кінці життя поселився на хуторі біля Борзни, де й помер. Очевидно, вплив Куліша виявився і в тематиці наукового пошуку Миколи Білозерського. Так, Куліш видав «Записки о Южной Руси», де є, наприклад, перекази про Богдана Хмельницького, Данила Нечая та ін. Білозерський же особливу увагу приділив Мазепі та Палію, тим більше, що Палій з діда-прадіда був уродженцем Борзни (про це згадував і сам Мазепа).

В архівних наукових фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАН України нам вдалося попрацювати в особистому фонді вченого (ф. 3). Тут зберігається цілий пласт матеріалів за 1795-1896 рр., зокрема й багатющі матеріали по фольклору та етнографії Чернігівщини. Нашу увагу привернула справа ф. 3-7/485, де містяться виписки з різних джерел про Мазепу та Палія. Деякі виписки скопійовані з відомих праць М.І.Костомарова та інших друкованих джерел і тому ми їх пропускаємо. Деякі ж були записані з уст фольклористів та етнографів, як от Опанас Васильович Маркович (чоловік письменниці Марка Вовчка), старожили з Чернігова, Борзни та Салтикової Дівиці, і мають незаперечну цінність. Хоча деякі перекази про Палія (наприклад, те, що він начебто ловив чи відбивав долонями кулі; що перекидався собакою (тут – сободем) відомі в іншій формі в інших переказах, ці свідчення мають джерельну цінність, тим більше, що вони були записані в рідних місцях Палія. Меншою мірою це стосується переказів про Мазепу, оскільки в них відчутний вплив царської пропаганди, зокрема церковної анафемі (неканонічної, бо вона була винесена з політичних міркувань). Як би там не було, ці перекази будуть цінними тим, хто цікавиться історією рідного краю. Можливо, вони спонукають археологів пошукати скарби Мазепи в Чернігові та Салтиковій Дівиці. Зазначимо, що виписки зроблені російською та українською мовами, записані нашвидкуруч на клаптиках паперу і через те не завжди прочитуються окремі слова. Зберігаємо особливості авторського правопису.

У додатку вміщуємо документи, які ми свого часу знайшли в польських архівосховищах і які досі не увели до наукового обігу. Це рукописні новини початку XVIII ст., які курсували паралельно з газетами і виконували їх роль, задовольняючи інтереси читачів щодо подій у світі і, зокрема, в Україні. В них містяться деякі важливі відомості про Івана Мазепу та Семена Палія (№ 1). Наводиться також документ 1742 р. (№ 2: подорожна з Глухова до Києва 25 полоненим молдаванам), який було виявлено в Інституті рукопису (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБ). Він має відношення до історії старої Сіверщини, і тому ми знайшли потрібним тут його подати. Окремі нерозбірливі слова ми позначили знаком(*)*.

© Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор;

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (Київ).

//(арк. 1) «О Мазепе.

Между простонародием чув я, что два солдата из плену утекли и шли пущею и напали (в сенсі – «натрапили на»). – Ю. М.) дом неизвестный и в том доме німа никого. Тільки примостка одна и на тім примостку лежить чоловік у панськiм одязі і каже: «Зайшли вы сюди ночувати да неспокійно вам буде». Ті нічого не отвічали, да самі собі і думають: «Яке тут безпокойство. Нема нікого. Переночуємо». Як настала ночь, так і ідуть удвох, неизвестно хто, молотили (?) наче воины и начали бить лежачого пана. Молотили мовчки. А той пан тільки стогне. Цілу ніч не спали. Тільки видно (?) сіріти, як же настав день, так і нема того нічого. Збираються іти собі, так пан і говорить: «Бачили ви, що мені було?». «-Оте ж виділи». «Отак мені усегда». «-Хто ты есть таки?» «-Слыхали вы Мазепу?» «-Слыхали». «-Ото ж я той самы. Хотя б мене ваш цар тепер не заклинав, щоб мені так не було б». З цим вони і пішли.»

//(арк. 7) «Старожилы чернигов[ские] говорят, что по преданию, известно буд-то здание «архива», кот[орое] под валом над ()*, служило Мазепе «скарбницею». Когда он затеял измену, то в него скидывал свои богатства. И теперь еще существуют «ліюхи» (подвалы полузавалившиеся впрах (?), в которых хранят скарби. Другие говорят, что это дом Еньки, богатого купца (см. особо) (Чернигов. 1852-4 гг.)

«О Паліе.

Я слышал предание о Паліі (от А. В. Маркевича из Пирятин[ского] у[езда] Полтавской губ[ернии]), что он сидел в такой темнице по милости Мазепы, что и світу не было видно и оброс «мохом»(?). Когда в него стреляли шведы, он только подставлял ладонь и пули возвращались назад и убивали шведов. О шведской ()* в их войска. О Петре. О превращении Палія в соболя. (1850-г) //(арк. 8). Тоже шведы после шестидневного пути переправились под Переволочною через Днепр, достигли этого берега. На восточном берегу Буга близ села Свято-Троицкого был лагерь Карла XII, полверсты ниже по течению реки, стоял лагерь Мазепа с запорожцами – здесь долина «Гетманова Балка» и огромный курган в ея углублении. Народ рассказывает, что под этим холмом могила Мазепы; но это несправедливо, он умер и похоронен в Бендерах.

По другому известию Мазепа умер в Очакове и погребен в Яссах. (из С. Петербургских] ведом[остей] 1851 г. № 283 18 декабря. Статья «Письма с берегов Черного моря». Об этом [начало] см. №№ 270, 273, 274 1852 генваря 19. Чернигов)».

//(арк. 11) «Предания о Салтыковой Девуцы Нежинского уезда.

В части села, назыв[аемой] Оболонь, 10 лет жил Мазепа. Там до нашего времени стоит кирпичная капличка, под которою зарыты в землю две пушки, заколдованные Мазепою, потому что 60 волов не могли вытащить их. (Рассказ стариков С[алтыковой] Дев[ицы] 1851, декабря 24».

//(арк. 12) «По одному (борісп[ільському]?) преданию Семен Палій жив в Борзне в предместье «Кут», за Рындовским, а по другому преданию – на Велико-Загоровской дороге за мостом.(Сообщ[ил] Я.К. Бабенко в 1866 г.) (первое верно, второе смешивает место казни Сомка с местом родины Палія».

//(арк. 18) «Палій похоронен в Борзне (Я. К. Бабенко 1866). Иные говорят, что он жил в предместье «Кут», за Рындовским, а другие – что по Велико-Загор[овской] дороге за мостом (от Я. К. Бабенко в 1866 г.) //(арк. 19) «На Новом месте. В Борзне около ()* в одной хате старой живет семейство Паліів. Есть еще старый Палій в Борзне».

//(арк. 21) «О Паліе.

Род Паліів жив в Борзне на Новом месте. Они мещане (?). Два (помилка, треба: «Один») из них за разбой в Борзне[выгнан], а другой сослан в Сибирь. Один из них глубокий старик, второй был в Борзне и опять сослан. Теперь остались только две женщины из роду Паліів».

(ИМФЕ. – Відділ рукописів. – Ф. 3-7/485. – Арк. 1, 7, 8, 11, 18, 19, 21)

Додаток:

№ 1

1703, вересня 20, жовтня 17, 19. – Львів, Меджибіж. – Уривок з новин.

[(20. IX. 1703 р.)]

Про Палія знову чути, що відправив до Дністра забирати пасіки і немирівські люди мали з його людьми (..) *зіткнутися

[17. X. 1703 р. зі Львова]

Козаки на війну не виходили () Палій у Фастові на французьку галантерею (тут: хворобу. – Ю.М.) лежить хворий; були у нього, частував їх і вільно відпустив без якоїсь прикраси. [] На Покутті опришки не перестають грасувати. Шляхта і люди з сіл мусять тікати, так само і з неукріплених містечок

[19. X. 1703 р., з Меджибожа]

З Чуднова у нас відомість, що Палій відїхав за Дніпро до гетьмана Мазепи.

(НБ у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 21656. – Арк. 577 зв., 600, 613 (Оригінал зберігається в Бібліотеці Чарторийських у Кракові. – ВР. – № 1676))

№ 2

1742, червня 8 (травня 28). Глухів. – «Подорожна» грамота 25 полоненим молдаванам.

«По указу ея величества государини императрицы Елисавет Петровны, самодержици всероссийской и протчая, и протчая, и протчая.

Отпущением от Глухова до Киева плінников волохов мужеска и женска пола двадесяти пяти о свободном пропуске () * и по ея императорского величества указам. Что для вірности за рукою моею и при печати войсковою з енеральной войсковою канцелярии дана сия подорожная в Глухове генваря 28 мая 1742 году.

А. Бутурлин (?)

Ея императорского величества самодержици всероссийской всемилоостивейшей государыни моей генерал лейтенант кавалер и генерал кригс – комисар.

(НБ України ім. В. Вернадського. – ІР. – Ф. 28. – № 804. Оригінал, завірений печаткою. Запис початку ХХ ст. «Дар І. В. Болсуновського»)

* * *

«1705 р. [] Під час цієї кампанії запорізький гетьман Мазепа з великим козацьким військом увійшов до Польщі і коло Замостя отаборився, потім зимував на Волині, а сам персонально у Торговиці insistendo.

Цього ж року (1708. – Ю.М.) запорізький гетьман Мазепа приступив до шведського короля, взявши з собою великі скарби, а інші залишивши в Батурині. Але Батурин невдовзі зразу здобула Москва, все забрала і фортецю доценту зруйнувала. []

1709 р.

[] *(тут йдеться про відступ Мазепи до Полтави і про Полтавську битву. – Ю.М.)* «Сам король поранений ледве з 500 кінних втік, з котрим і Мазепа, гетьман військ запорізьких, котрий покинувши великі скарби і мільйони, вже тримався шведського короля, до Бендер направився під протекцію Оттоманської Порти.

Цей же Мазепа, запорозький гетьман, позичив шведському королю, як свідчать чутки, двісті тисяч червоних злотих готівкою, а стільки ж в клейнодах, а сам потім за рік помер, віддавши шведському королю свого племінника по сестрі, тобто п. Войнаровського, котрий потім потрапив до царя й. мості і був посаджений у столиці у вічне ув'язнення».

(АГАД (Варшава). – Ф. «Архів Радзивілів» . – Кн. 19. – С.43, 47-48)

Анна Морозова

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ВЕЛИКОЇ АРМІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

*Публікуються архівні джерела, які розкривають різноманітні аспекти перебування
військовополонених Великої армії Наполеона в Чернігівській губернії в 1813 – 1815 рр.*

200 років минуло з часів Вітчизняної війни 1812 року. Дотепер драматична епоха приваблює до себе численних дослідників. Однак досі ще залишаються і лакуни, до числа яких можна віднести долі військовополонених Великої армії.

Наполеон, висунувши проти Росії у червні 1812 року майже 450-тисячну армію та задіявши у кампанії в загальній кількості 676 тис. осіб [1, 1114], сподівався розбити противника на кордоні, укласти мир і з тріумфом повернутися додому. Однак цим планам не судилося здійснитися. У Росії Наполеон зіткнувся з непередбаченими труднощами. Армія, дворянство, купецтво, селяни, створене в ході війни ополчення та партизанські загони – усі виступили на захист країни.

Французька армія не була готова до ведення війни в зимових умовах. Не було в достатній кількості наметів, теплого одягу та взуття, не передбачалося перекування коней й обладнання обозів полоззям [2, 244]. Форсовані марші ускладнювали нерегулярне постачання армії провіантом, фуражем.

Усе це стало перешкодою для просування, а пізніше й відступу армії, що, врешті-решт, призвело до загибелі грізної Великої армії, яка майже 20 років тримала в жаху Європу. Багато французьких солдатів віддали перевагу полону перед голодом, холодом та козацькими піками й «почитали себя щасливими и защищенными», перебуваючи в неволі. [3, 316; 4, 197; 5, 156].

Чернігівська губернія разом з іншими губерніями Російської імперії була обрана для тимчасового розміщення військовополонених, які направлялися до Астраханської, Оренбурзької, Вятської, Пермської, Саратовської та Тамбовської губерній.

У Державному архіві Чернігівської області у фонді канцелярії чернігівського цивільного губернатора зберігається значна кількість документів, що стосуються перебування військовополонених на території губернії в 1813-1814 рр.

Військовополонених, які опинилися в Чернігівській губернії, можна умовно розділити на дві категорії: до першої належать особи, для яких Чернігівська губернія була визначена місцем постійного проживання в полоні, до другої – ті, що слідували через губернію в інші регіони імперії.

Полонені великими колонами по 2-3 тис. чоловік безладно брели, знесилені від холоду та голоду, брудні, зарослі, закутані в жіночі хустки, свити і кожухи [2; 274 – 277, 293, 301]. Багато їх гинуло у дорозі.

У листопаді 1812 р. циркуляром головнокомандувача Санкт-Петербурга С. К. Вязмітінова губернській владі було приписано піклуватися про постачання військовополонених теплим одягом. Відповідальність за «снабжение одежою прилично времени года» була покладена на губернатора тієї губернії, «в которую с самого начала партии пленных вступает». Перед урядовцями Чернігівської губернії

© Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Держархіву Чернігівської області.

постало завдання забезпечити їх одягом, взуттям, їжею, медичною допомогою та житлом (док. № 5).

Чернігівською губернією також рухалось чимало солдат та офіцерів наполеонівської армії. Серед них були французи, італійці, іспанці, баварці, голландці. Більшість з них брали участь у всіх найбільших битвах, побували в Москві і, покинувши її, випробували на собі усі жахи відступу. Їх полонили під Смоленськом, Борисовим, Вільно, Ковно, Кенігсбергом, Мінськом, Варшавою, Берліном. Перші партії полонених потрапили в Чернігівську губернію в січні 1813 року. Серед них були піхотинці, кірасири, єгері, гусари, улани, драгуни – солдати та офіцери.

Узимку 1812/13 р. для «плennих європейцев» важливішою умовою збереження життя було своєчасне отримання відповідної медичної допомоги.

Ще в липні 1812 р. постало питання про відведення приміщень у губернському місті під воєнні шпиталі. Поступово проблема нестачі лікарняних приміщень була вирішена (док. № 1). А в липні 1813 р. наглядч Чернігівського воєнного шпиталю Горбунов сповіщав губернатора про концентрацію всіх хворих у будинку генерал-губернатора [6, 95]. За потреби партії полонених оглядали лікарі Чернігівського тимчасового воєнного шпиталю. Тих, хто не міг рухатися далі, залишали на лікування в Чернігові. Військовополонені перебували на лікуванні у лікарні Чернігівської богадільні та разом з пораненими солдатами й офіцерами російської армії – у воєнному шпиталі (док. № 3).

Нестача російського медперсоналу спричинила підняття статусу лікарів з військовополонених. Циркуляром С. К. Вязмітинова від 19 грудня 1812 р. було дозволено використовувати лікарів з полонених у лазаретах за умови, «чтобы пленные врачи... ни под каким видом не употреблялись для лечения наших жителей». А іменним указом Олександра І С. К. Вязмітинову від 1 квітня 1813 р. було дозволено оголосити військовополоненим медичним чинам про можливість вступити на службу в воєнні шпиталі. Проте, як повідомив предводитель дворянства Мглинського повіту, де мешкали військовополонені медичні чини, «ни один не изъявил на то своего желания» (док. № 4).

Та все ж і на Чернігівщині практикували окремі лікарі з полонених Великої армії. Так, разом з титулярним радником П. Смагіним з Києва до Чернігова прибув голландський лікар Янсон, який надавав медичну допомогу спочатку тільки йому. 13 жовтня 1813 р. П. Смагін звернувся до чернігівського губернатора з проханням дозволити під час виконання ним «поручення..., возложенного от министра в нескольких губерниях», тримати при собі цього лікаря (док. № 7). Дозвіл був отриманий, а вже 25 жовтня 1813 р. Янсону дозволили залишитися в Ніжині при лікарні місцевої богадільні, «в рассуждение того, что он по знанию медицины может быть там полезен» [7, 157]. Невдовзі П. Смагін мав вирушити до Київської губернії, й Янсон з Ніжина був доправлений до губернського міста, але за розпорядженням губернатора разом зі своїм слугою повернувся до Ніжина «для временного там пребывания» [7, 258].

Приписи встановлювали й санітарно-гігієнічні та протиепідемічні заходи. Так, Медичний департамент у приписі від 16 грудня 1812 р. вказав на неприпустимість «близкого сообщения» між полоненими та місцевими жителями й одночасно закликав обивателів надавати полоненим «христианское призрение». Там же важливим заходом запобігання розповсюдженню епідемічних захворювань визнавалися «глубокое зарытие или сожжение» тіл померлих військовополонених.

Треба відзначити, що поховання померлих полонених не було законодавчо організовано, тому представлялося на волю випадку. Солдат наполеонівської армії через світську та церковну пропаганду не вважали християнами і їм часто відмовляли в місці на кладовищі. Померлих у дорозі зазвичай закопували поблизу доріг, узимку спалювали або залишали без поховання. Полонених, які померли у населених пунктах, зазвичай ховали за їхніми межами.

Судячи зі змісту документів, померлих військовополонених у Чернігові ховали на кладовищі у братських могилах, але без дотримання санітарних норм. Це викликало стурбованість місцевої влади, яка навесні 1813 р. очікувала погіршення ситуації з роз-

повсюдження епідемічних захворювань. Ще у лютому 1813 р. губернатор звернувся до страпного Троцького з проханням перевірити дії міської поліції щодо нагляду за місцями, які «за открытием весны и теплоты от испарений при истлении погребенных не с должною аккуратностию на кладбищах человеческих тел и накопленного во множестве при всех больницах человеческого ж помета и в некоторых лошадиного навоза» могли призвести до епідемії інфекційних захворювань. Огляд Троцьким усіх небезпечних у санітарному відношенні місць виявив бездіяльність місцевої поліції, тому ним була запропонована низка найнеобхідніших заходів (док. № 2).

Головним джерелом існування полонених було утримання, що виділялося казною. З метою скорочення цих витрат, а також отримання будь-якої користі з великої кількості військовополонених, російська влада вирішила використати їхню працю в народному господарстві й навіть для служби в армії.

Ще наприкінці 1812 р. імператор Олександр I підтримав пропозиції Комітету міністрів, спрямовані на скорочення державних витрат на утримання військовополонених [8, 555 – 555 зв.]. Передбачалося поляків направляти на укомплектування полків на Кавказі та Сибірської лінії, що дало б змогу не лише зменшити кількість казенних утриманців, а й зберегти рекрутів для армій, що діяли проти французів. З січня 1813 р. іменним указом Олександра I керуючому військовим міністерством доручалося направляти полонених з «природных французов, итальянцев и голландцев» в Орел для формування легіонів за штатами піхотних полків російської армії та утриманням за штатами мушкетерських полків [9, ст. 25310]. Та ця спроба виявилася не зовсім вдалою – масового запису до нього не було [10, 130].

Військовополоненим із робітників і майстрів пропонувалося за бажанням працювати як на казенних, так і на приватних фабриках та заводах на загальних умовах із російськими підданими.

Землеробам пропонувалося оселитися серед колоністів Саратовської та Катеринославської губерній і працювати у поселенців; згодом вони мали можливість навіть отримати землю (на відміну від колоністів без грошової допомоги від держави).

Інші, «по привычным к солдатской жизни или по неспособности к трудам другого рода», мали бути задіяними на відбудові Москви та інших міст [8, 555 – 555 зв.].

І вже на початку 1813 р. чернігівському губернаторові було доручено сповістити смоленського губернатора про бажання власників фабрик та заводів Чернігівської губернії найняти робітників і майстрів з полонених, які перебували в Смоленській губернії [8, 554].

Хоча кількість фабрично-заводських робітників серед полонених була незначною, але саме вони підказали рішення щодо їхнього використання. Ініціатором виступив міністр внутрішніх справ О. П. Козодавлев, прибічник протекціонізму та розвитку фабрично-заводської промисловості в Росії. Він запропонував не виписувати майстрів з-за кордону, а прийняти в російське підданство ремісників – колишніх французьких солдат. І 4 липня 1813 р. С. К. Вязмітинов розіслав циркуляр «О желающих присягнуть на подданство России». До записки О. П. Козодавлева він вніс дещо стримуючі ноти: допускати до присяги на вірність імператорові, але «с наблюдением, однако же, осторожностей, дабы сим случаем не могли воспользоваться иногда люди вредные или подозрительные». Відповідно до його ж циркуляра від 19 серпня 1813 р., губернатори мали особливу увагу звернути на майстрів, а «буде обнаружены такие в каком-либо роде мануфактуры или знания в горном или рудокопном деле», радити цим новим підданим Російської імперії їхати туди, «где на казенные и партикулярные фабрики и заводы находятся с тем, не пожелают ли они обратиться по доброй воле на оные и тем устроить себе состояние» [10, 132].

У Чернігівській губернії майстри працювали, зокрема, на суконній фабриці графа Г. М. Зотова в м. Ніжин. У Сильвестра Мартініані й Анжена Маріані з Рима та Юста Гверієрі з Флоренції вилучили паспорти й пообіцяли повернути через 9 місяців роботи на фабриці. Але вони попрацювали півтора року й наприкінці 1815 р. були доставлені в Чернігів. Італійці вирішили залишитися в Росії й у грудні 1815 р. подали клопотання про надання їм російського підданства (док. № 12).

28 квітня 1813 р. С. К. Вязмітинов повідомив київського коменданта генерал-лейтенанта О. Й. Массе, а він у свою чергу 31 серпня 1813 р. – київського та чернігівського цивільних губернаторів про дозвіл імператора залучити 500 військовополонених до робіт з укріплення Київської фортеці. Для цього губернатори мали відібрати «здоровых и к работе годных» полонених, за винятком поляків, яких відправляли до Георгіївська; пруссаків, саксонців і підданих Мекленбург-Шверинського та Ангельтгемандського герцогств, які були відпущені на батьківщину; іспанців і португальців, яких відправляли до Царського Села, та австрійців, «коих в сии работы употреблять запрещено» [11, 383].

Уже у вересні 1813 р. чернігівський губернатор повідомив О. Й. Массе про відправку до Києва 165 військовополонених та підготовку ще 130, які були відправлені на початку жовтня. Серед них були французи, італійці, голландці, баварці, альмани, баденці, неаполітанці, вестфальці та імерець [7, 78; 12, 1 – 1 зв.]. Остання партія військовополонених для робіт на Київській фортеці з 22 осіб була відправлена з Чернігова 25 жовтня [7, 257].

Військовополонені Великої армії також працювали на відбудові та укріпленні фортець у Бобруйську й Борисові, але восени 1813 р. ці роботи були припинені. На прохання мінського цивільного губернатора П. М. Добринського С. К. Вязмітинов розпорядився розмістити цих військовополонених на зимових квартирах у Чернігівській губернії, «дабы они будущей весною, с лучшею удобностию, могли быть употреблены к продолжению и окончанию бобруйских и борисовских фортификационных работ». 27 жовтня 1813 р. до Чернігова було направлено 789 полонених з Борисова та 934 – з Бобруйська, які розмістилися в Козелецькому повіті (док. № 8).

Треба відзначити, що ставлення до Великої армії, французів, як свідчать приватне листування, щоденники офіцерів і цивільних осіб, по ходу війни змінювалося. Так, у липні 1812 р. петербурзький чиновник І. Б. Оденталь писав: «удивляюсь, что французов берут живых в плен. Это сушая зараза. Изверги сии напитаны таким духом, что их более еще должно опасаться пленных, нежели сражаться с ними» [5, 215; 13, 58, 91, 112, 181, 176 – 177]. Восени 1812 р. ставлення почало помітно мінятися. Так, генерал Д. М. Волконський у листопаді писав: «Морозы пресильные... Встретил пленных. Они в гибельном положении. Их ставят на биваках без одежды и даже почти без пищи... их множество по дороге умирает...» [15, 153]. Інший очевидець полковник М. М. Петров, описуючи «тартарные мучения» французів, робить висновок: «как бы не были велики злодеяния французов, мера лютоостей страдания их... превозмогла справедливую к ним ненависть» [16, 203 – 204].

Турбувалися про долі військовополонених і місцеві губернатори. 24 вересня 1813 р. мінський губернатор П. М. Добринський у листі до чернігівського губернатора О. П. Бутовича рекомендував і прохав подбати про поручика Карла Тумемберта, який виявився родичем міністра морських справ Російської імперії маркіза де Траверсе (док. № 6).

Офіцери мали право добиратися до місця постійного перебування своїм коштом на поштових, але не завжди вони отримували на це дозволи. Так, 27 січня 1814 р. з таким проханням до чернігівського губернатора звернулися полковник Бернар, батальйонний начальник Деланд, інспектор магазинів Крамар Шарль, лікар Ляфере Франсуа, поручик Сануа Габріель та дивізійний скарбник Лемаль, яким було відмовлено «за имеющимся начальственным предписанием» (док. № 9).

У зверненні до Сенату Франції 2 квітня 1814 р. російський імператор Олександр І, зокрема, зазначав: «Я – друг французского народа... И, чтобы доказать этот длительный союз с вашей нацией, я возвращаю ей всех французских пленных, находящихся в России» [17, 629]. Державна машина Російської імперії запрацювала в зворотному напрямку.

У травні 1814 р. розпочався процес репатріації полонених. Вони також направлялися партіями в супроводі рядових інвалідних команд або земського ополчення, які отримували типову інструкцію, згідно з якою партія відправлялася відповідно за складеним маршрутом, конвоїр отримував кошти на полонених з розрахунку 5 коп.

на солдата, які видавалися їм під розписки щотижнево; крім грошей, полонені постачалися провіантом. Конвоїрам приписувалося «во время следования обходиться с пленными ласково, учтиво и человеколюбиво без всяких грубостей под опасением наказания, а на случай больных отдавать в ведение градских и земских полиций» [18, 105].

Ще 4 липня 1813 р. Олександр I підписав іменний указ цивільним губернаторам «О дозволеннии военнопленным вступать в подданство России», згідно з яким нижні чини склали присягу після прийняття рішення щодо надання громадянства губернатором з наступним надсиланням списків до Міністерства внутрішніх справ. Що стосується офіцерів, то до міністерства надсилалися списки бажуючих стати підданими Російської імперії, де й приймалося відповідне рішення [9, ст. 25415]. Цей указ був доповнений розпорядженням головнокомандувача Санкт-Петербурга С. К. Вязьмитінова від 5 серпня 1813 р., згідно з яким колишні військовополонені протягом 9 місяців після прийняття присяги мали обрати рід діяльності.

Після квітня 1814 р. багато хто з полонених зміг жити вільніше, влаштуватися гувернерами, учителями, садівниками, кухарями й т. ін. в родини дворян і міщан. За спогадами сучасників, полоненого француза можна було зустріти тоді майже в кожному будинку. І навіть у юного Михайла Лермонтова вихователем був колишній гвардієць, офіцер Кале [10, 130]. Камердинером у дійсного статського радника графа Г. М. Зотова в м. Ніжині служив підпоручик артилерії Август Обер. 24 грудня 1812 р. він потрапив у полон при взятті російською армією Кенігсберга, звідки пройшов шлях спочатку до Харкова, звідти – до Сум і нарешті влітку 1814 р., ймовірно, під час повернення на батьківщину, – до Києва, де його й запросив на службу граф [11, 775]. А в липні 1815 р. граф Г. М. Зотов виїхав до Санкт-Петербурга, й Август Обер мешкав у ніжинського городничого, але, не бажаючи в нього служити, у вересні 1815 р. він приїхав до Чернігова й подав клопотання про зарахування до артилерійського полку російської армії [11, 773 – 773 зв.].

Життя військовополонених, які опинилися далеко від Франції, у суворих кліматичних умовах і практично не мали зв'язку з батьківщиною, було непростим. Та яким би важким воно не було, полонені не ремствували. Деякі з них пройшли через усе пекло відступу разом зі своїми дружинами. Так, у травні 1815 р. з Мінська через Чернігів до Курська під вартою унтер-офіцера мінської внутрішньої сторожі вирушив лікар Іполит Лефевр з дружиною Маріанною Гербель та слугою з військовополонених Ніколя Репаром (док. № 11).

Невідомо, як склалися долі більшості полонених, серед яких тільки генералів було близько 50. За різними даними, з 200 тис. військовополонених у квітні 1815 р. на батьківщину повернулося лише близько 30 тис. [10, 136]. Багато хто залишився і влаштувався в Росії. Наприклад, у грудні 1812 р. у Гродно в полон потрапив 33-річний лікар 58-го піхотного полку австрійського походження Йосип Шторх. 20 березня 1813 р. він з партією військовополонених прибув до Чернігова, де працював у лазареті Чернігівської богадільні. Згодом він виявив бажання залишитися в Росії. Склавши присягу на вірність, 14 квітня 1814 р. він отримав паспорт із приписом обрати рід діяльності. Та, маючи 20-річний стаж лікарської діяльності, у січні 1815 р. він звернувся з проханням про надання місця в Чернігівському губернському правлінні (док. № 10). На жаль, подальша доля Йосипа Шторха невідома. Частина військовополонених повернулася до Франції після подій 14 грудня 1825 р. та перевірок благонадійності й утисків, що почалися у зв'язку з цим.

Проте в історії військовополонених рано ще ставити крапку. Слава Великої армії була такою ж великою, наскільки жахливою стала трагедія, що її охопила. Тому з появою нових джерел долі її воїнів – і генералів, і рядових, як і раніше, хвилюватимуть дослідників різних країн.

Документи друкуються згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу.

1. Chandler D.G. The Campaigns of Napoleon / D.G. Chandler. – London, 1966. – 1172 p.
2. Россия первой половины XIX века глазами иностранцев / Сост. Ю. А. Лимонов. – М., 1991. – 719 с.
3. Михайловский-Данилевский А. И. Журнал 1813 г. / А. И. Михайловский-Данилевский // 1812 год... Военные дневники. – М., 1990. – С. 304 – 380.
4. Вильсон Р.-Т. Дневники и письма. 1812 – 1813 / Р.-Т. Вильсон. – СПб., 1995. – 312 с.
5. Муравьев Н. Н. Записки / Н. Н. Муравьев // Русские мемуары. Избранные страницы. 1800 – 1825 гг. – М., 1989. – С. 73 – 157.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1220, 632 арк.
7. Там само, спр. 1209, 765 арк.
8. Там само, спр. 1218, 528 арк.
9. Полное собрание законов Российской империи. – Изд. 1830. – Т. XXXII.
10. Сироткин В. Г. Судьба французских солдат в России после 1812 года / В. Г. Сироткин // Вопросы истории. – 1974. – № 3. – С. 130 – 136.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1221, 867 арк.
12. Там само, спр. 1211, 37 арк.
13. К чести России. Из частной переписки 1812 года. – М., 1988. – 239 с.
14. Вяземский В. В. «Журнал» 1812 г. // 1812 год... Военные дневники. – М., 1990. – С. 186 – 226.
15. Волконский Д. М. Дневник 1812 – 1814 гг. // 1812 год... Военные дневники. – М., 1990. – С. 123 – 185.
16. Петров М. М. Рассказы... // 1812 год. Воспоминания воинов русской армии. – М., 1991. – 480 с.
17. Внешняя политика России XIX и начала XX вв. – Т. VI. – М., 1962. – 782 с.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1327, 576 арк.

№ 1

Список будівель м. Чернігова для розміщення поранених та хворих воїнів російської та французької армій

15 липня 1812 р.

1. Три корпуса поветового училища – при среднем построить нужные места.
 2. В доме генерал-губернатора со всеми при нем строениями – построить кухню на 1200 человек, нужные места, вставить стекла и исправить испорченные полы.
 3. Четыре корпуса дома призрения с кухней под больных, при оных половина того корпуса, где занимает местная аптека для полевой гошпитальной – в аптеке исправить полы.
 4. Дом семинарии в трех корпусах со всеми при них строениями – пристроить кухню на 500 человек.
 5. В клунях помещиков Домонтовской, Лизогубова, Миклашевского, Бурковского – при сих клунях нужно построить кухню на 400 человек при клуне Миклашевского и при каждой нужные места и нары по указанию лекаря Дьяконова.
- Сверх того на первый раз приготовить соломы 75 возов и дров для кухни гошпитала.

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1053, арк 2 – 2 зв. Рукопис, оригінал.

№ 2

Рапорт чернігівського стряпчого Троцького чернігівському цивільному губернаторові барону І. В. Френсдорфу про необхідність вжити заходів задля запобігання розповсюдження епідемічних захворювань

21 лютого 1813 р.

Исполняя повеление Вашего превосходительства от 20 сего месяца к нам состоявшееся, входили мы в причины, могущие быть за открытием весны и теплоты от испарений при истлении погребенных не с должной аккуратностью на кладбищах человеческих тел и накопленного во множестве при всех больницах человеческого ж помета и в некоторых лошадиного навоза, довольно вредоносные для жителей здешнего города. И хотя из упомянутых предписаний и таковых же переданных нам вчерашнего числа от господина здешнего губернского правления советника Воленкова видно, что Ваше превосходительство изволили предписать здешней городской полиции взять в вышеописанном обстоятельстве недремлемую со стороны ее предосторожность, но однако ж при обозрении нами вчерашнего числа мест, от коих ожидать можно вышеписанного вреда, не нашли мы никаких мер, по коим бы приметить можно осторожность оной полиции. Но все, что подает сомнение к повреждению воздуха, находится не упрятано и в таком беспорядке, как и господин советник Воленков находил. В отвращение чего не благоугодно ли будет Вашему превосходительству удовлетворить надобность опрятности зла:

1. Повелеть здешней госпитальной конторе, дабы оная приказала команде, коей поручено приготовление ям для погребения мертвых, по изготовлении каждой таковой ямы приглашать нас к освидетельствованию, в должную ли она пропорцию заготовлена, равномерно когда в оную положены будут тела, извещать нас для увиденья, не излишне ли наполнена она мертвыми.

2. В жестокость морозов прошедшей зимы как упомянутая команда своих мертвых, так и полиция, погребавшая замерзших и умерших военнопленных, не пеклись зарыть по надлежащему, но набрасывали множество тел в одну яму немногим ниже поверхности земли, что очевидно на кладбищах по упадинам, в которых в рыхлой земле имеются трещины едва ли не до самых тел доходящие. То, чтобы заглушить все вредные оттоль испарения, надобно сделать вновь на тех ямах насыпи вышиною не менее 3,5 аршина с плотным той насыпи утоптанием. Каковую работу в нынешнюю безопасную погоду и во время, не озабочивающее поселян сельскими работами, дабы можно было кончить в одну неделю, не благоугодно ли будет Вашему превосходительству предписать здешнему господину земскому комиссару выслать к 25 числу сего месяца из ближайших к Чернигову селений возрастных рабочих, не исключая и женска пола, 100 человек с топорами, лопатами и заступами за заплату, какая значится по торговым ведомостям.

3. При больницах не только во всех нужных местах наполнено человеческого навоза множество, но и на дворах и около оных, а городской дом, бывший под занятием квартирою господина здешнего полицмейстера, и дом французского генерала Тюринга завалены лошадиным навозом, то и надобно в сие же безопасное время к очищению всего того выслать из ближайших селений и на таком же условии из поселян 20 подвод воловых или конных и 30 человек рабочих с лопатами и топорами, а для вылития нужных мест потребно искупить надобное количество ведер, ушатов, черпаков и железных лопаток.

4. Для все в двух последних пунктах изъясненных надобностей не благоугодно ли будет ассигновать сумму из находящихся в распоряжении Вашего превосходительства, которая бы по требованиям нашим была и отпускаема, и находилась в нашем распоряжении, как и самые рабочие, без участия полиции, могущей сделать только остановку и замешательство.

Казенных дел стряпчий *Троцкий*

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1218, арк. 410 – 41 зв. Рукопис, оригінал.

№ 3

Відомості про військовополонених, що перебували в лікарні Чернігівської богадільні та Чернігівському тимчасовому військовому шпиталі

3 травня 1813 р. – 5 жовтня 1814 р.

Період	Було	Прибуло	Виліку- валося	Померло
Лікарня богадільні				
3 – 10 травня 1813 р.	81	1	22	4
12 – 19 липня 1813 р.	71	10	8	2
16 – 23 серпня 1813 р.	48	13	2	1
6 – 13 вересня 1813 р.	82	3	16	-
2 – 9 листопада 1813 р.	96	8	38	-
16 – 23 листопада 1813 р.	71	40	23	1
28 грудня 1813 р. – 4 січня 1814 р.	120	42	44	3
11 – 18 січня 1814 р.	116	31	27	3
15 – 22 лютого 1814 р.	88	14	35	1
8 – 15 березня 1814 р.	50	21	6	-
Тимчасовий військовий шпиталь				
13 – 20 липня 1813 р.	507	31	86	25
24 – 31 серпня 1813 р.	262	26	41	4
28 вересня – 5 жовтня 1814 р.	181	16	34	3
5 – 22 жовтня 1814 р.	160	4	17	2
19 – 26 жовтня 1814 р.	135	8	10	1
26 жовтня – 2 листопада 1814 р.	132	14	18	1

Таблиця складена за відомостями наглядача лікарні Чернігівської богадільні та рапортами наглядача шпиталю чернігівському цивільному губернатору (Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1209, арк. 87, 129, 165, 354; спр. 1217, арк. 111, 387; спр. 1218, арк. 71; спр. 1220, арк. 89, 93 зв.; спр. 1221, арк. 33, 253 зв.; 566, 635; спр. 1329, арк. 168, 379. Рукописи, оригінали).

№ 4

Рапорт чернігівського цивільного губернатора О. П. Бутовича Особливій канцелярії Головнокомандувача Санкт-Петербурга С. К. Вязмітинова про оголошення військовополоненим медикам дозволу вступати на російську службу
Червень 1813 р.

Во исполнение Высочайшего повеления, изображенного в предписании Вашего высокопревосходительства от 1 апреля об объявлении военнопленным медицинским чинам, в здешней губернии находящимся, не желают ли они поступить в нашу службу с тем, что будут определены в воинские госпитали с производением приличного по трудам жалованья, предписывал я мглинскому поветовому маршалу, в ведомстве которого находятся военнопленные медицинские чины, на что маршал от 7 мая уведомил, что из находящихся там медицинских чинов ни один не изъявил на то своего желания, о чем долгом поставляю Вашему высокопревосходительству донести.

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1216, арк. 12. Рукопис, чернетка.

№ 5

Рапорт новозибківського поліцмейстера О. П. Бутовичу про закупівлю взуття для військовополонених

19 серпня 1813 р.

Вследствие предписания Вашего превосходительства от 7 августа под № 13617 купленные мною у новозыбковских жителей 176 пар лаптей для снабжения оными

пленных при сем честь имею представить, подношу у сего и ведомость у кого и за какую цену означенные лапти куплены.

Новозыбковский полицмейстер князь *Баратов*

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1221, арк. 129. Рукопис, оригінал.

№ 6

Лист мінського цивільного губернатора П. М. Добринського О. П. Бутовичу про сприяння при проїзді Черніговом військовополоненому офіцеру Карлу Тумембурту

**24 вересня 1813 р.
м. Мінськ**

Милостивый государь Алексей Петрович!

14 сентября отправлена из Минска в Чернигов с прапорщиком 5-го Полтавского казачьего полка Воротиляком партия военнопленных, в числе коих находится военнопленный офицер поручик Карл Тумемберт.

Сему Тумемберту министр наш господин маркиз де Траверси присылал деньги при письме ко мне и вместе с тем поручил его в мое покровительство, а ныне при отправлении в Чернигов показанный Тумемберт изъяснял, что он родственник господину маркизу де Траверси, и просил меня рекомендовать его Вашему превосходительству.

Убеждаясь просьбою сказанного Тумемберта, я покорнейше прошу Ваше превосходительство не оставит его покровительством Вашим и при сем честь имею уведомить Вас, милостивый государь, что он, Тумемберт, во все время пребывания здесь вел себя порядочно.

С совершенным почтением и преданностью имею честь быть, милостивый государь, Вашего превосходительства покорнейший слуга *Павел Добринский*

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1209, арк. 29, 45. Рукопис, оригінал.

№ 7

Лист титулярного радника П. Смагіна до О. П. Бутовича про дозвіл військовополоненому лікарю Янсону залишатися зі Смагінім

**13 жовтня 1813 р.
м. Ніжин**

Многочисленное снисхождение Вашего превосходительства к просьбам моим осмеливают меня надеяться, что благосклонное рассмотрение и сей от великодушия Вашего последует.

Здесь, в Чернигове, находится пленный голландец доктор Янсон, неоднократно излечавший меня от болезни или лучше изъяснить возвративший мне жизнь.

Вашему превосходительству известно поручение, на меня возложенное от министра в нескольких губерниях, я, не желая болезни моею приостановить оною действием, решаюсь и с слабым здоровьем окончить оною, всепокорнейшее токмо испрашивая начальнического пособия Вашего и нисходительного позволения до времени излечения моего находится при мне пленному голландцу доктору Янсону. За поведение же его и за то, что он никакого легковерия и умышленности в делах политических чинить не осмелится – я берусь ответственность; равно когда он ни был потребован, тогда же и явится начальству, поелику всегда находится безотлучно при мне.

Уповая на благосклонное позволение, имею счастье пребыть с совершенным почтением и неограниченной преданностью, Вашего превосходительства милостивого государя всепокорнейший слуга *Петр Смагин*

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1209, арк. 473 – 473 зв. Рукопис, оригінал.

№ 8

Лист П. М. Добринського О. П. Бутовичу про розміщення в Чернігівській губернії військовополонених, які були задіяні на фортифікаційних роботах у Борисові та Бобруйську

27 жовтня 1813 р.

Господин Главкомандующий Санкт-Петербурга, согласно с представлением моим, предписывает мне от 10 сего месяца за № 3905, чтобы всех военнопленных нижних чинов, находившихся на крепостных работах в Бобруйске и Борисове, отправил я на зимние квартиры во вверенную Вашему превосходительству Черниговскую губернию, дабы они будущей весной с лучшей удобностью могли быть употреблены к продолжению и окончанию бобруйских и борисовских фортификационных работ.

Вследствие чего отправлен к Чернигову из Борисова под ведением Владимирского ополчения батальонного командира капитан-лейтенанта Богданова 789 военнопленных нижних чинов да из Бобруйска под командою того ж ополчения батальонного командира Лазарева-Станицева 934 человека, я имею честь уведомить о сем Ваше превосходительство и препровождая у сего два маршрута, по коим те военнопленные из Борисова и Бобруйска следуют, вместе с тем покорнейше прошу:

1. Назначить для всех отправляемых военнопленных выгодные зимние квартиры в поветах, наименее отдаленных от границ Минской и Могилевской губерний, дабы с наступлением весны можно без потери времени обратиться к Бобруйску и Борисову.

2. Препровождающие из Борисова и Бобруйска военнопленных два батальона Владимирского ополчения по доставлению военнопленных до назначенных им Вашим превосходительством зимних квартир немедленно обратиться в Бобруйск и Борисов, но ежели бы крайняя надобность требовала оставить один из сих батальонов для присмотра за военнопленными на зимних квартирах, тогда покорно прошу удержать на сей предмет батальон господина Богданова, а Станицева батальон непременно обратиться в Бобруйскую крепость.

3. В каких местах расположены будут Вашим превосходительством на зиму отправляемые из Бобруйска и Борисова военнопленные, о том покорнейше прошу меня уведомить.

За сим имею честь быть с совершенным почтением и преданностью, милостивый государь мой, Вашего превосходительства покорнейший слуга *Павел Добринский*

Резолюція: О размещении сих пленных на квартирах в Козелецком повете.

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1218, арк. 238 – 238 зв. Рукопис, оригінал.

№ 9

Лист військовополонених офіцерів О. П. Бутовичу про дозвіл їм добиратися до місця перебування в полоні на поштових

27 січня 1814 р.

м. Чернігів

Ваше превосходительство!

Вы имели благоволение к некоторым штаб-офицерам, дав им способы ехать на почтовых. Мы осмеливаемся испрашивать у Вашего превосходительства сей же милости, на которую чины наши дают нам несколько право. В сем случае удостоите принять изъявление нашей признательности и удостоверение глубочайшего почтения, с каковым имеем честь быть Вашего превосходительства покорнейшие слуги полковник Бернар, батальонный начальник Деланд, инспектор магазейна Крамар Шарль, директор гошпиталя Ляфере Франсуа, поручик Сануа Габриель и дивизионный казначей Лемаль.

Резолюція: Скажите оным пленным, что сего сделать не можно за имеющимся начальственным предписанием.

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1217, арк. 481 – 481 зв. Рукопис, переклад з французької (оригінал – арк. 482).

№ 10

**Прохання лікаря Й. А. Шторха про прийняття його в підданство
Російської імперії**

9 лютого 1814 р.

По взятти мене 1812 года при больницах в Гродно російськими військами в плен, находясь в г. Чернигове с 20 марта 1813 г. безотлучно, и хотя того года в июне объявлено мне и прочим австрийским подданным о возвращении на прежнее жилище в Австрию кто пожелает, но я, согласясь остаться вечно подданным в России, дал в том господину советнику Боголюбову подписку, а после того и доньне резолюции мне не объявлено. Как же я и ныне не переменяю того желания и по повелению Вашего превосходительства по науке медицинкой нахожусь при лазарете богоугодного заведения в ведении доктора Мауберга и следственно исправляю службу мою в России, то Ваше превосходительство и прошу покорнейше приказать кому следует привести меня на верноподданство России к присяге по положению об иностранцах и тем основать мое всегдашнее в ней пребывание, а о резолюции по сему не оставит Ваше превосходительство мне объявить.

Иосиф Антонович Шторх

Имею 35 лет, родом Австрийского владения, служил тамошней службы в 58-м пехотном полку 18 лет лекарем.

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1329, арк. 34 – 34 зв. Рукопис, оригінал.

№ 11

**Лист П. М. Добринського О. П. Бутовичу про сприяння військовополоненим,
які прямують до Курська власним коштом**

22 травня 1815 р.

м. Мінськ

Милостивый государь Алексей Петрович!

С нарочным Минской внутренней стражи унтер-офицером Иваном Ермолаевым отправился из Минска по тракту в Курск до Чернигова военнопленный французской нации доктор Гиполит Лефевр с находящейся при нем женщиной француженкою Марьянною Гербель и служителем военнопленным французом Николая Ренар, следующие по желанию собственным коштом и экипажем на почтовых лошадях.

Уведомляя о сем Ваше превосходительство, я покорнейше прошу приказать по прибытии сих пленных отправить в Курск к тамошнему господину гражданскому губернатору, которому о нем, Лефевре, от меня писано, а унтер-офицера Ермолаева обратить в его команду, меня почтить своим уведомлением.

С совершенным почтением и таковою преданностью честь имею быть, милостивый государь, Вашего превосходительства покорнейший слуга *Павел Добринский*

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1327, арк. 73. Рукопис, оригінал.

№ 12

**Рапорт чернігівського поліцейстера О. П. Бутовичу про бажання італійських
військовополонених-майстрів скласти присягу на вірність Російській імперії**

30 грудня 1815 р.

Находящиеся в ведении частного пристава Хантинского военнопленные итальянцы Сильвестр Мартиниани, Анжен Марьян и Юст Гвериери, явсья в Черниговскую городскую полицию, показали, что родились они: Мартиниани и Марьян – Римской области в г. Риме, а Гвериери Тосканского герцогства в г. Флоренце из фабрикантов суконных дел, чему изучились назад тому лет шесть как, продолжали они воинскую службу во французской армии, а по забратии оные взяты российской армией в плен, и когда следовали с партией, то за прибытием в г. Нежин оставлены

тамошним полицмейстером в г. Нежине, затем определены по фабрикантскому мастерству на суконную фабрику графа Зотова с обнадеживанием, что, если они пробудут на фабрике 9 месяцев, то отданы им будут паспорта, где и находились полтора года. Затем отправлены в г. Чернигов, в коем поныне находясь под надзором полиции, возытели намерение остаться навсегда в России в подданстве и учинить на верность подданства присягу и записаться по званию их куда пожелают. Для того с приложением в подлинном военнопленных Мартиниани, Марияни и Гвариери показаниям Вашему превосходительству на благорассмотрение почтительнейше представляю.

Черниговский полицмейстер *підпис**

Резолюція: Представить господину Главкомандующему Санкт-Петербурга.

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1218, арк. 423 – 423 зв. Рукопис, оригінал.

Публикуются архивные источники, раскрывающие разнообразные аспекты пребывания военнопленных Великой армии Наполеона в Черниговской губернии в 1813 – 1815 гг.

The archival sources exposing the different aspects of stay of prisoners of war of the Great army of Napoleon in Chernihiv Province in 1813 – 1815 are published.

* Підпис нерозбірливий

НЕВІДОМІ ЛИСТИ ПИЛИПА ОРЛИКА З РЕГІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ

м. ЛУНД (ШВЕЦІЯ). Частина II

(Публікація та примітки Хокана Хенрікссона, переклад з латинської
Ольги Циганок, переклад з французької Євгена Мельника,
коментар Олександра Дубини)

У №1 – 2 за 2012 рік «Сіверянський літопис» опублікував добірку невідомих досі листів Пилипа Орлика й пов'язані з ними матеріали¹. Автор тієї публікації, шведський історик-архівист Хокан Хенрікссон, продовжив свої пошуки й знайшов ще 11 листів гетьмана в екзилі, написаних ним під час перебування в місті Крістіанстаді у 1716 – 1718 роках. Таким робом, загальна кількість листів Пилипа Орлика, що зберігаються в регіональному державному архіві міста Лунд, становить 15. Усі ці листи адресовані до генерал-губернаторів південношведської провінції Сконе, де й розташований Крістіанстад.

До даної добірки, крім 11 листів Пилипа Орлика, увійшли ще три тісно пов'язаних з ними матеріали. Загалом 14 позицій.

Матеріали за 1716 р. свідчать про тяжкі житлові умови гетьмана, його родини та слуг протягом першого року перебування в Крістіанстаді.

Два листи, датовані 1717 р., також проливають світло на нелегкі побутові умови, в яких проживав Орлик. Хоча він і отримав нове помешкання, але йому бракувало багатьох предметів першої необхідності для повноцінного забезпечення родини й почту.

Центральною темою листів гетьмана за 1718 р. стала образа, яку наніс йому молодий прапорщик шведського війська Розеншантц. Їй присвячені чотири з шести листів Орлика до генерал-губернатора Сконе за цей рік й ще один надзвичайно цікавий супроводжуючий документ – лист коменданта Крістіанстада до генерал-губернатора провінції Сконе, в якому висвітлено той неприємний інцидент. Ще один лист гетьмана свідчить, що умови проживання його з родиною і почтом залишалися дуже нелегкими. Зокрема, слуги були вимушені ночувати разом з дітьми. Останній лист за цей період доповнює картину фінансових негараздів Пилипа Орлика.

Більшість листів гетьмана написано вишуканою латиною, якою він досконало володів, але нерідко титульні аркуші та кінцеві звернення до адресатів написано французькою мовою; один лист написаний повністю французькою, що зазначається у наших примітках. Свідчення шведських чиновників про стан помешкання Орлика (документи II і III), а також повідомлення коменданта м. Крістіанстад генерал-губернатору провінції Сконе про образу Пилипа Орлика шведським прапорщиком написані старошведською мовою, переклади з якої здійснені спільними зусиллями Хокана Хенрікссона та Олександра Дубини.

Отже, читаємо:

I. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе. Крістіанстад, 19 листопада 1716 року².

[Отримано] 23 листопада 1718 р.

Його Ексцеленції Монсеньйору Барону де Шютте³, Губернатору Сконе і Генерал-Лейтенанту Інфантерії, Управителю Його Величності Короля Швеції в м. Лунд⁴.

Найясніший і Найвищий Пане генерал-губернаторе, пане і найшановніший покровителю!

Очікував з дуже палким бажанням розпорядження Вашої Ексцеленції до бургомістра щодо зміни [мого] пристановища, та оскільки не можу себе вважати таким, чиє

бажання й очікування здійснилося, можливо, через великі державні справи, якими, знаю, сумлінно займається Ваша Ексцеленція, отже, молитовно нагадую Вашій Ексцеленції про моє бажання і найпокірніше прошу, щоб Ваша Ексцеленція не відмовилася доручити згаданому пану бургомістру зміну цього мого пристановища, в якому я зараз мешкаю з дуже великими незручностями для моєї сім'ї, навіть небезпекою через загрозу, яка вже виявилася і показала свої докази. Отже, я очікую здійснення обіцянки Вашої Ексцеленції, з іншого боку, переймаюся настроями і милістю її та залишаюся

Вашої Ексцеленції
дуже покірний слуга
Філіппус Орлик, Вождь

Крістіанстад, 19 листопада 1716 р.
[Відповідь дана] 23 листопада 1716 р.

**II. Записка про інспектування помешкання Пилипа Орлика в Крістіанстаді.
Крістіанстад, 29 листопада 1716 року⁵.**

Після запиту його Ексцеленції пана Найвищого польового командира⁶ проінспектувати стан будівель у дворі в Крістіанстаді, де мешкає його Ексцеленція Найвищий польовий командир, я провів і даю свідчення, підтверджую тим самим, що в тому ж дворі одна будівля вже впала й існує загроза, що, дах ще однієї скоро може впасти, якщо не буде [проведено] ніяких ремонтних робіт; до того ж здається, що стіна і горище пральні доволі гнилі й слабкі, як і сходи та галерея в тому ж помешканні, що я засвідчую моїм ім'ям. Крістіанстад, 29 листопада 1716 р.

Ніклас Фінеліус⁷

**III. Записка про свідчення відставного прапорщика Холма щодо стану помешкання Пилипа Орлика в Крістіанстаді.
Крістіанстад, 29 листопада 1716 року⁸.**

Цим ми підтверджуємо, що ми, нижчепідписані, 29 листопада 1716 р., після запиту його Ексцеленції пана Найвищого польового командира і наказу високоповажного пана полковника і Коменданта Фейлітца⁹, були направлені й прийшли до відставного прапорщика пана Холма¹⁰, щоб дізнатися, чи він звинувачує людей його Ексцеленції Найвищого польового командира у тому, що вони мають якусь провину в падінні будівлі у дворі, де мешкає Найвищий польовий командир, і, чи ними не було пошкоджено ще щось у дворі; колишній прапорщик Холм відповів, що він ані думав, ані говорив, що люди його Ексцеленції Найвищого польового командира були причетні до падіння будівлі або руйнації інших речей у дворі. Саме це ми підтверджуємо нашими іменами.

Крістіанстад, 29 листопада 1716 р.
Ніклас Фінеліус, П. Лофтман, П. Сведмарк¹¹

**IV. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе.
Крістіанстад, 3 грудня 1716 року¹².**

Монсенйоре!

Доручила Ваша Ексцеленція заміну цього пристановища, у якому тепер мешкаю, пану крістіанстадському бургомістру, а на мене наклали [Ви] цією своєю добротою, милістю і вродженою привітністю вічне зобов'язання і невмирущу вдячність, однак мені соромно, що наважуюся потурбувати Вашу Ексцеленцію з приводу того пристановища, яке мені зараз пропонується за дорученням Вашої Ексцеленції, бо мені було передано, що той дім повністю непридатний для житла, і, окрім однієї старенької в одному з приміщень, ніхто там не живе, через що, турбуючись про свій комфорт, я набрався нахабства випросити той дім, однак тепер шкодую, що був нахабний, коли цюнапевніше довідався, що пан наглядач Лерек найняв собі увесь той дім на рік і мешкає у ньому із сім'єю, привіз у нього свої столи, стільці, ліжка та інше необхідне,

якщо він це забере, не залишиться жодного стола, жодного стільця, жодного ліжка. Отже, я не хочу по совісті бути несправедливим до цього чоловіка і в цю холодну пору змушувати його переїздити з цього дому в інший, турбувати як його самого, так і сім'ю, щоб я не накликав на свою душу лихослів'я і недобррозичливість цього чоловіка, чого навіть тіні я не хочу нести, будучи мандрівцем у чужій країні. Якщо ж цей пан, тільки що звільнений зі служби, більше не буде мешкати у своєму домі, в якому і перебуваючи на службі, він був рідко, і якщо би Ваша Ексцеленція не була би проти, тоді б я наважився просити Вашу Ексцеленцію, щоб мені той дім пана бургомистра [...] запропонували. А якщо ні, тоді я буду змушений зайняти помешкання пана Лерека, хоч з муками совісті, прошу тільки якнайпокірніше Вашу Ексцеленцію, щоб магістрат забезпечив це пристановище столами, стільцями та ліжками.

Інше, що мене турбує і мучить, я довідався з повідомлень мого найкращого друга, що магістрат Крістіанстада написав до Вашої Ексцеленції і, неправильно доносячи, зводив наклеп на мою чесність, начебто слуги мої у цьому пристановищі, де нині мешкаю, учинили розгром, завалили покрівлю, спалили деревину, якою були облицьовані стіни, і, бажаючи очиститися від тієї плями, якою мене ганьблять, я не знехтував нагодою повідомити [...] магістрат і попросити, щоб усе розставити по своїх місцях, подивитися на той розгром і пошукати приводи для звинувачення, однак він відхилив [не] тільки мої прохання, а й доручення пана коменданта. Отже, я посилаю Вашій Ексцеленції у цій справі підтвердження, з яких своїм найвищим судом вона ясно побачить мою бездоганну, повну і незаплямовану чесність. Однак не можу надивуватися, звідки стільки недобррозичливості по відношенню до мене у магістрату, якому я ніколи не давав жодного приводу до цих недобррозичливих шпильок, виходячи з того, мовби я не залишаюся завжди поміркованим. Тим часом ввіряю себе милості і доброзичливості Вашої Ексцеленції, і з незмінною пошаною

ВАШОЇ ЕКСЦЕЛЕНЦІЇ
дуже покірний слуга
Філіпсус Орлик

Крістіанстад, 3 грудня 1716 р.

**V. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе.
Крістіанстад, 13 грудня, 1716 року¹³.**

Його Ексцеленції Монсеньйору Барону де Шютте, Генерал-Губернатору Сконе
Управителю Його Величності Короля Швеції в м. Мальме¹⁴.

Найясніший і Найкращий Пане, друже, покровителю і найшановніший патроне!
Розкривши серце і руки для обіймів шанованої особи, Вашої Ексцеленції, дуже палко очікую її прибуття в Крістіанстад, і тому що не можу вважати себе таким, чий бажання і очікування здійснилися, отже, листом як заміною прошу Вашу Ексцеленцію і звертаюся до її героїчної душі з найпокірнішим проханням, щоб удостоїла Ваша Ексцеленція з усією цією своєю милістю і доброзичливістю, яку до мене завжди виявляла, призначити мені якесь інше пристановище, яке б здавалося Вашій Ексцеленції надійним і привабливим, тому що у цьому пристановищі, у якому я нині мешкаю, не можу знести незручності клімату, які мучать мене з моєю родиною у підвалах і коней просто неба, морози та дощова погода. Однак ввіряю себе з усім моїм родом захисту заступника, Вашої Ексцеленції, залишаючись з незмінною пошаною

ВАШОЇ ЕКСЦЕЛЕНЦІЇ
дуже покірний і вірний
слуга
Філіпсус Орлик

Крістіанстад, 13 грудня 1716 р.

**VI. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе¹⁵.
Крістіанстад, 6 лютого 1717 року.**

Його Ексселенції Монсенйору Барону де Шютте, Генерал-Лейтенанту армії та Губернатору Сконе, Управителю Його Величності Короля Швеції в м. Лунд¹⁶.

Найясніший і найбільший пане, патроне і найшановніший друже!

Наважуюся написати про обіцянки Вашої Ексселенції щодо дров і сіна, не так на листочку, щоб не забути, як у його героїчній душі, з якої повними водоспадами течуть на мене милості. За пристановище ж, виділене і надане мені Вашою Ексселенцією, складаю найнижчі подяки і з усякого роду покірністю залишаюся з незмінною пошаною

ВАШОЇ ЕКССЕЛЕНЦІЇ

найвірніший друг
дуже покірний слуга
Філіпус Орлик

Крістіанстад, 6 лютого 1717 р.

**VII. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе.
Крістіанстад, 27 лютого 1717 року¹⁷.**

Його Ексселенції Монсенйору Барону де Шютте, Генерал-Лейтенанту Інфантерії та Генерал-Губернатору Сконе, Управителю Його Величності Короля Швеції в м. Лунд¹⁸.

Найясніший і найбільший пане, заступнику і найшановніший друже!

Після від'їзду Вашої Ексселенції з Крістіанстада в Лунд я подбав про те, щоб послати до Вашої Ексселенції вже два листи в нагадування про обіцянку сіна і дров, у додаток до тих моїх листів, тому що до цього часу я не отримав жодної відповіді, отже, через це звертаюся у цій справі до героїчної душі Вашої Ексселенції і найпокірніше прошу, щоб Ваша Ексселенція удостоїла дотримати свого слова, чим мене прирече на вічну вдячність і на всякого роду покірність як такого, хто завжди прагне і бажає залишатися

Вашої Ексселенції
дуже покірним слугою

Філіпус Орлик
Крістіанстад, 27 лютого 1717 р.

[Відповідь дана] 2 березня 1717 р.

**VIII. Лист коменданта м. Крістіанстад до губернатора провінції Сконе.
Крістіанстад, 21 червня 1718 року¹⁹.**

[Отримано] 22 червня 1718 р.

Високоповажний пане Бароне, Генерале і Губернаторе²⁰
Любий Пане приятелю

Я не можу не повідомити Вашій Ексселенції, про те, що трапилося вчора ввечері між 9-ою і 10-ою [годиною]. Прапорщик полку пана Генерал-Майора Беккера, на прізвище Розеншантц²¹, будучи п'яним, увійшов до помешкання його Ексселенції Козацького Найвищого польового командира і напав на Найвищого польового командира, [наносячи йому] удари й стусани, зірвав з нього перуку, а також смикав його за волосся. Його Ексселенція, Найвищий польовий командир, особисто прибув до мене приблизно о десятій годині й розповів мені про це, я ж одразу взяв прапорщика під варту на гауптвахті, а Найвищий польовий командир став вимагати сатисфакції за образу, що йому була нанесена. [Отож], я смиренно прошу Вашу Ексселенцію, мати милість відправити [сюди] на його місце ще одного офіцера, позаяк тут так мало

старших офіцерів, хто може бути в охороні, і це шкода, що тут так мало чоловіків, тому що половина щодня [перебуває] на роботі в пекарнях, і там також була крадіжка на складі через відсутність охорони.

Залишаюся з повагою до Вашої Ексцеленції.

Крістіанстал, 21 червня 1718 р.

Ваш покірний слуга

Адам Йохан Фейлітц²²

[Нотатка внизу документа] 23 червня було віддано розпорядження про розслідування, і лист з повідомленням про це був надісланий маршалу [графу Нілсу Юлленшерні]. 26 червня про цей інцидент було повідомлено Його Королівську Величність.

ІХ. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе.

Крістіанстад, 15 липня 1718 року²³.

[Отримано] Мальме, 16 липня 1718 р.

Найясніший і Найбільший Пане, Найшановніший Патроне!

Чим відплачу Вашій Ексцеленції за цю милість, яку вона мені виявила, понад моє бажання та очікування. Бо я [нічого не] добивався і [ні до чого] не спонукав будь-якими скаргами у моїй справі, а при єдиному повідомленні славного Пана Полковника, Коменданта цього міста про мою образу, спонукувана шляхетною душею і справедливим запалом покарати за цю шкоду, на яку необдуманно наважився нахабний у сп'янінні Пан Прапорщик Розеншантц, [котрий] наніс моїй честі [образу], [Ваша Ексцеленція] постановила у цій справі провести розслідування, з чого краще дізнається Ваша Ексцеленція [про] мою невинність і зарозумілість мого нападника, якому усі мої образи і зневаги із-за християнської любові я змушений пробачити і не вимагаю жодного покарання, а Вашій Ексцеленції безмежна подяка, що не відмовилася надати мені, скривдженому, захист, а моїй пораненій честі ліки. Ніколи та милість Вашої Ексцеленції не висохне у моєму вдячному серці, а проросте вічним зобов'язанням, яким навіки зв'язаний залишаюся з покірним поклонінням і пошаною

Вашої Ексцеленції

дуже покірний і дуже слухняний слуга

Філіпсус Орлик

Крістіанстад, 15 липня 1718 р.

[Відповідь дана] 17 липня.

Х. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе.

Крістіанстад, 19 липня 1718 року²⁴.

[Отримано] 20 липня 1718 р.

Монсенйор!

Співчуття Вашої Ексцеленції, яке проникає вглиб моєї рани, з великою наочністю показує мені знак її доказаної милості по відношенню до мене. Однак не слід дивуватися, що я схильний бути милосердним, пробачити пану прапорщику Розентшантцу те, що він мене образив. Християнська ж любов, ось що мені наказує і від мене вимагає, їй я не повинен і не можу противитися ганебною зарозумілістю, тим більше, що дуже добре знаю, що той самий пан Розеншантц провинився не з ненависті й неприязні до мене, його душа неначе їх не знала, і не задумував наперед, а почасти з незнання, почасти з оп'яніння. Однак слід витерпіти, що приніс і Бог, і випадок. Я вже навчився [...] боротися з нещастями, терпіти труднощі недобррозичливого жеребу [...], мужньо зносити ворожі удари долі, що ж [...], залишається з однаковою твердістю духа зносити і терпіти напади [...] і удари. То був би кінець терпеливості, якщо б я вимагав покарання, я ж не хочу бути поза межами терпіння лих, а хотів би піднятися вище терпіння*. Пообіцяла Ваша Ексцеленція призначити військовий

* Тут Орлик використовує думку з філософського трактату Сенеки (Про провидіння, VI, 6): «Я озброїв Ваші душі проти усіх знегод, витерпіть їх мужньо. У цьому ви можете перевершити Бога: він – по ту сторону лиха, ви ж можете піднятися вище них». *Примітка перекладача.*

суд для моєї сатисфакції і щоб це була наука іншим, які збилися з дороги і стали пихатими. Однак, [...] честі, якщо вирішу правовим шляхом. Соромно викликати на бій людину, яка завчасно готова здатися*. Я не прагну ніякої іншої сатисфакції, крім славної, шляхетної, навіть рятівної, прощення моєї образи і кривди. Вважаю також безславним для себе, щоб із завчасним вирішенням моєї справи була наука іншим, щоб приборкати пихатість, на вічну і таку ненависну пам'ять про моє ім'я, чого не хочу нести й тіні [цього тягаря]. Навпаки, нічого більше не хочу, як заслужити добру згадку про себе і вдячність усіх та прихильність, а особливо у Вашої Ексцеленції, чие велике Ім'я завжди ціную за безконечні заслуги і супроводжую заслуженою пошаною, залишаючись аж до гробу такий самий в душі, що й пером.

смирений і покірний слуга Вашої Ексцеленції
Філіппе д'Орлик²⁵

Крістіанстад. 19 липня 1718 р.

**XI. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе.
Крістіанстад, 2 вересня 1718 року²⁶.**

[Отримано] 3 вересня 1718 р.

Монсеньйор!

[Цей лист] допоможе пригадати мої надіслані раніше перед цим до Вашої Ексцеленції благальні листи, у яких я більш ніж достатньо розкрив і показав свою душу, схильну простити образу Пану Розеншантцу, а тепер, коли той іде під військовий трибунал і постає перед ним, з цієї причини я вирішив відновити у пам'яті Вашої Ексцеленції ті мої листи і вказати, що я не вимагаю вже жодної, навіть найменшої, сатисфакції та покарання за те, що він учинив. Минулого місяця серпня 15 дня, підійшовши біля святого Собору Таємної вечері, я пробачив йому всю свою образу з Християнської любові й за звичаєм, від усього свого серця, і не залишив собі ніякої іншої підстави у цій суперечці, навіть у разі вирішення її правовим шляхом. Ось чому дуже покійно прошу Вашу Ексцеленцію, щоб той Пан Розеншантц став вільним і від військового суду, і від своєї провини. Якщо ж Ваша Ексцеленція має якісь труднощі у виконанні доручення Святої Королівської Величності, тоді у всякому випадку хай виявить мені таку милість, аби повідомити мені рішення, винесене військовим судом проти Пана Розеншантца, перед тим, як воно буде надане Святій Королівській Величності на схвалення, щоб я міг те схвалення моїм клопотанням випередити у Святої Королівської Величності і [виклопотати] Королівську Поблажливість цьому самому Пану Розеншантцу. Тим часом хай Ваша Ексцеленція буде переконана, що я аж до смерті залишаюся

Смиреним і покірним слугою Вашої Ексцеленції
Філіппе д'Орлик²⁷

Крістіанстад. 2 вересня 1718 р.

**XII. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе.
Крістіанстад, 30 вересня 1718 року²⁸.**

[Отримано] 6 жовтня 1718 року

Монсеньйор,

Я не насмілюся б набридати Вашій Ексцеленції своїми листами, [і тим самим] перешкоджати виконанню [Вами] громадських справ особистим проханням, якби пан Бургомістр цього міста був настільки чемним, наскільки йому личить бути стосовно іноземця, і не відмовлявся б виділити житло моїм слугам напередодні зими. Він справді показав свою готовність виконувати належне на самому початку свого п. Комісія покійного Монсеньйора Генерал-Губернатора Шютте, яка, згідно з особливим розпорядженням Його Величності Короля, віддала йому наказ, зобов'язала його створювати мені всілякі зручності й розташувати на постій або надати постелі моїм слугам. Але на ділі я зіштовхнувся з пустими словами, а не результатами його діяльності, оскільки він зволікає з виконанням наказів, інколи протягом кількох

* Цитата з філософського трактату Сенеки (Про провидіння, III, 3). *Примітка перекладача.*

років. І скільки разів він обіцяє виконати наказ, стільки ж разів він не виконує своєї обіцянки й нехтує моїми проханнями, щоразу змінюючи свої пояснення. Ось чому мої слуги змушені спати в кімнатах моїх дітей, що спричиняє дуже велику незручність. Таким чином, я смиренно прошу Вашу Ексселенцію віддати пану Бургмістру серйозний наказ надати моїм слугам житло з постелями, оскільки зима вже наближається. Ваша Ексселенція зробить це з легкістю, виходячи з природної щедрості й милості, якими [наділив Вас] Бог, і я буду до кінця свого життя відчувати найглибшу повагу до Вашої Ексселенції.

Ваш смиренний і покірний слуга
Філіппе д'Орлик

Крістіанстад, 30 вересня 1718 р.²⁹
[Відповідь дана] 8 жовтня 1718 р.

XIII. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе. Без дати [між 13 і 20 грудня]³⁰.

Найясніший Пане, найшановніший патроне!

Дуже покірно прошу Вашу Ексселенцію, щоб у всякому випадку тепер, у цьому сумному і державному, і моєму особистому становищі, мені було дозволено потурбувати Вашу Ексселенцію внаслідок природного співчуття по відношенню до Пана Прапорщика Розеншантца, щоб звільнили його з-під арешту, повернули до попередньої служби. Вже досить вищезгаданий оплакав свою провину і розкався, будучи так довго затриманим і під дуже суворим арештом³¹.

ВАШОЇ ЕКСЦЕЛЕНЦІЇ
дуже покірний
слуга
Філіппус Орлик

XIV. Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе. Крістіанстад, 20 грудня 1718 року.

Найясніший і Найвищий Пане, Пане і наймиліший патроне!

Дала Ваша Ексселенція розраду у бідах*, так що і дух мій, який поник аж до відчаю, піднімається в надії, що буде продовжене покровительство Святої Королівської Величності, і не відмовиться допомогти моїй бідності своєю письмовою гарантією, даною Панами Кортмейєру³² і Ведуару³³. Отже, моя вдячність Вашій Ексселенції, і то невмируща, за так багато милостей і такі великі, вони у моїй вдячній душі, з вдячністю згадуючи, де вони були виявлені, з цією пам'яттю і житиму, і помру, залишаючись навіки зобов'язаний

Ваш смиренний і покірний слуга,
Філіппе д'Орлик³⁴
Крістіанстад, 20 грудня 1718 р.

* * *

Публікація шведським істориком-архівістом Хоканом Хенрікссоном повної добірки листів Пилипа Орлика від моменту його приїзду до Швеції наприкінці 1715 р. до переїзду в Стокгольм у 1719 р., що зберігаються в регіональному державному архіві міста Лунд, суттєво доповнює картину першого етапу життя гетьмана в екзилі в еміграції. Досі головним і чи не єдиним документальним джерелом, що висвітлювало перебування Орлика в Швеції, була відома публікація шведського історика Альфреда Єнсена³⁵.

З неї, зокрема, можна дізнатися про значні фінансові труднощі гетьмана в Шве-

* Розраду у бідах – цитата зі «Скорботних елегій» Овідія (кн. V, елегія 2, рядок 41).
Примітка перекладача.

ції. А в публікації Х. Хенрікссона ми бачимо тяжкі побутові умови, в яких довелося жити Орлику і його оточенню в Крістіанстаді. При цьому, якщо гетьман не описує в деталях свого напівзруйнованого помешкання, а просто зазначає, що він проживає «з дуже великими незручностями для моєї сім'ї, навіть небезпекою через загрозу, яка вже виявилася і показала свої докази», то в записках членів комісії, що інспектувала те помешкання, цілком конкретно вказується на те, що в його дворі «одна будівля вже впала й існує загроза, що, дах ще однієї скоро може впасти якщо не буде [проведено] ніяких ремонтних робіт; до того ж здається, що стіна і горище пральні доволі гнилі й слабкі, як і сходи та галерея в тому ж помешканні» (документ II). Інша записка спростовує поширені плітки, буцімто слуги Орлика, виконуючи наказ господаря, самі зруйнували помешкання (документ III).

Отже, Орлик не вдавався в подробиці, а лише повідомляв про «незручності», що свідчить про таку його рису, як несхильність до дрібних скарг. Просто й насправді умови проживання його багатодітної родини були жахливими. І навіть після переїзду в інше помешкання бракувало найнеобхідніших речей для нормального існування: сіна для коней і дров для опалення приміщень (документи VII та VIII). Згадаймо, що в Крістіанстаді народилася у листопаді 1718 р. його сьома дитина – дочка Катерина; на той час її братові Якову було сім років, а сестрам Марті та Марії – п'ять і три відповідно. Впадає в очі й те, що Орлик звертався за допомогою лише у крайньому випадку. Наприклад, коли слуги вимушені були спати в дитячих кімнатах (документ XII). Про ненав'язливість і чемність гетьмана свідчить також і те, що під час перебування губернатора Сконе Шютте в Крістіанстаді в лютому 1717 р. Орлик не став його обтяжувати своїми побутовими негараздами, а нагадав йому про своє прохання щодо дров і сіна письмово через кілька днів.

Надзвичайно цікавий епізод, який розкриває риси характеру Пилипа Орлика, описаний в документах VIII, IX, X, XI і XIII. Йдеться про випадок, коли молодий сп'янілий прапорщик увечері 20 червня 1718 р. увірвався до помешкання гетьмана, зірвав з нього перуку й брутально образив. Скривджений гетьман того ж вечора, о 22-ій годині, відразу ж повідомив про зухвалу поведінку молодика коменданта Крістіанстада полковника Фейлітца. Останній наступного ж дня написав листа про цю подію губернатору Сконе Хорду, з яким Орлик був давно знайомий. Той також не зволікав: через кілька днів король Швеції Карл XII вже знав про те, що трапилося з Орликом в Крістіанстаді, й, попри свою зайнятість, відреагував уже 29 червня, віддавши генерал-губернатору наказ якнайшвидше розглянути справу для «швидкого задоволення претензій Найвищого польового командира».

Оперативність, з якою реагували найвищі посадові особи Швеції на чолі з королем, свідчила про дві важливі речі: по-перше, в цій країні поняття «особиста честь» ставилося вище за матеріальний добробут; по-друге, що Пилип Орлик був не просто нещасним емігрантом, а дуже поважаною особою у вищих ешелонах шведської влади.

Випадок з прапорщиком Розеншантцем розкриває дуже важливі моральні риси Пилипа Орлика, а саме – його відхідливість, уміння по-християнськи вибачати образи, людинолюбство. Так, менш ніж через місяць після інциденту Орлик уже просить губернатора Хорда вибачити молодому прапорщику, напевно, знаючи про наказ короля покарати зухвальця (документ IX). А 15 серпня Орлик особисто пробачив Розеншантцу «всю свою образу з Християнської любові й за звичаєм, від усього свого серця» (документ XI).

Про те, що гетьман насправді діяв від щирого серця, свідчить те, що він не випускав справи Розеншантца з поля зору протягом кількох місяців. Так, рівно через півроку після інциденту він знову прохає губернатора звільнити прапорщика з-під варти й повернути до попередньої служби. Судячи з усього, клопотання Орлика, вочевидь, не були марними: є відомості, що на початку 1719 р. Розеншантц перебував на військовій службі, хоча за тогочасними шведськими законами мав би понести сувору відповідальність.

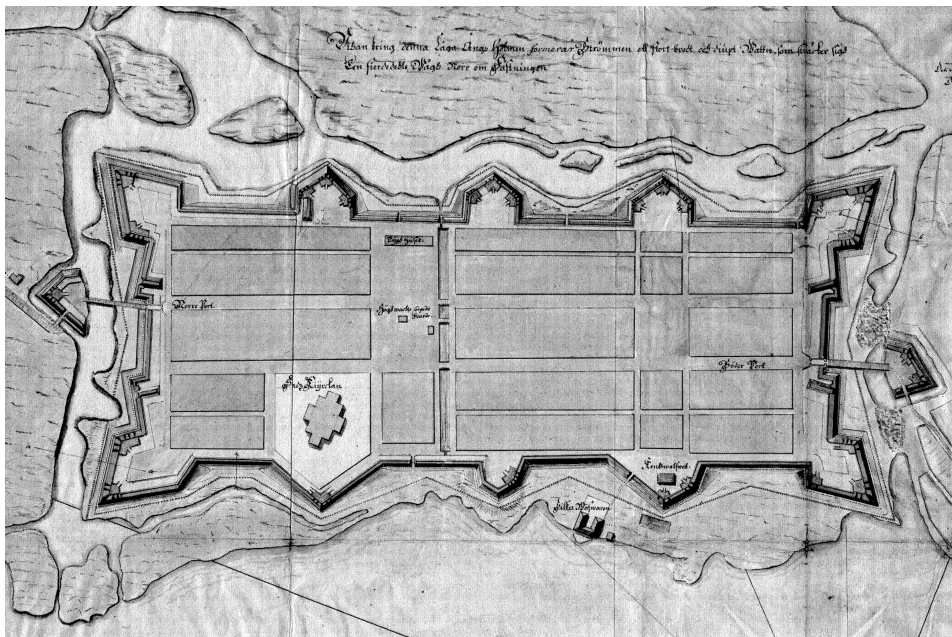
Епізод з Розеншантцем вказує ще на одну, хоча й дрібну, на перший погляд, але доволі важливу деталь: Пилип Орлик носив перуку! На відміну від Карла XII або Петра I. Причому він так до неї при звичався, що не знімав навіть удома, навіть о дев'ятій

humillimus Arvus
Philippus Orlik

Особистий підпис Пилипа Орлика

І ще одна, здавалося б, «дрібничка». У своїх листах Орлик цитує твори класиків античної думки – Овідія і Сенеки, що свідчить про надзвичайно високий інтелектуальний рівень українського гетьмана.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що публікація шведським ученим невідомих досі листів Пилипа Орлика стала значним внеском в українську історичну науку, висвітлила не тільки деталі його життя в Швеції, але й риси характеру видатного українського гетьмана.

Мапа фортифікацій Крістіанстада. На головному плаці праворуч невеликим прямокутником позначено приміщення гауптвахти, де перебував під вартою прапориць Розениантці.

1. Див.: Сіверянський літопис. – Чернігів. – 2012. – №1 – 2. – С.47 – 56.
2. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:20. – s.105a.
3. Шютте Карл Густав [Carl Gustaf Skytte (1647 – 1717)] – у 1716 – 1717 pp. – губернатор провінції Сконе.
4. Титульний аркуш написано французькою мовою.
5. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:20. – s.109b.
6. У переліку осіб, від яких поступила кореспонденція до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе у 1716 році, Пилип Орлик значиться як «Козацький Найвищий польовий командир» («Cossakisk Feltherre»). У континентальній Європі шведське слово «feltherre» перекладали як «маршал». Слід зауважити, що у шведських документах так інколи називали Мазепу. Отже, у Швеції в Пилипі Орлику бачили видатного воєначальника.
7. Документ написано старошведською мовою.
8. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:20. – s.110b.
9. Див. примітку 22.

10. Holm Jakob (? – ?) – звання прапорщика Східного Сконійського піхотного полку отримав 1712 року.
11. Документ написано старошведською мовою.
12. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:20. – s.111v–111r, 107v–107r.
13. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:20. – s.112a–112b.
14. Титульний аркуш написано французькою мовою.
15. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:21. – s.22a.
16. Титульний аркуш написано французькою мовою.
17. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:21. – s.24a.
18. Титульний аркуш написано французькою мовою.
19. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:22. – s.574–575.
20. Генерал-губернатором Сконе у 1717 – 1719 рр. був генерал кавалерії Карл Густав Хорд [Carl Gustaf Hård (1674 – 1744)]. Він разом з Карлом XII перебував у Бендерах; у травні – серпні 1711р. був спостерігачем шведського короля в турецькій армії. Отже, був близько знайомий з Пилипом Орликом. Зокрема, він був одним з хрещених батьків молодшої доньки Пилипа Орлика – Катерини, яка народилася 5 листопада 1718 р. в Крістіанстаді.
21. Rosenschantz Peter Gabriel (1696 – 1753) – звання прапорщика отримав у лютому 1718 року; у 1745 отримав звання лейтенанта, в 1752 – капітана.
22. Feilitz Adam Johan (? – 1721). Звання полковника отримав у 1713 році. Тоді ж був призначений комендантом Крістіанстада. Дата народження невідома. Але є підстави припустити, що на час епізоду з Розеншантцем він вже був літньою людиною. Так, є відомості, що капітан Фейлітц був тяжко поранений в бою під Нарвою 1700 року. Також відомо, що він, як і адресат листа, що публікується, Карл Густав Хорд, був одним з хресних молодшої дочки Орлика Катерини. Лист Фейлітца до губернатора був отриманий 22 червня. А 26 червня Карл Густав Хорд написав лист королю. В ньому губернатор переповідав зміст листа Фейлітца і повідомляв, що він віддав наказ про допит Розеншантца. Він також запитував, чи слід надсилати матеріали допиту до короля перед тим, як вони будуть направлені в суд (Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – A I:59. – s.143–144). Карл XII відповів на цей лист 29 червня. Король наказував Хорду розглянути справу відразу, згідно з нормами закону, для «швидкого задоволення претензій Найвищого польового командира» [Riksarkivet, Stockholm, Sverige. – Kunglig Majestäts kansli (1521–1974). – Riksregistraturet. – B:694. – s.1277a–1277b].
23. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:22. – s.110a–110b.
24. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:22. – s.112a–113b.
25. Остання фраза листа написана французькою мовою.
26. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:22. – s.114a–115b.
27. Остання фраза листа написана французькою мовою.
28. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:22. – s.116a–117b.
29. Лист написаний французькою мовою.
30. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernemetskansliet. – D IIIa:22. – s.122a.
31. Судячи з того, що на початку 1719 р. Розеншантц перебував на військовій службі, прохання Пилипа Орлика про його помилування досягли мети.
32. Кортемейєр Антон [Cortmeijer Anton (? – 1723)] – купець з Крістіанстада. У 1711 – 1714рр. у його помешканні зупинявся король Польщі Станіслав Лещинський з родиною.
33. Ведуар Бальгазар [Weduvar Baltzar (? – 1755)] – купець з Крістіанстада.
34. Остання фраза листа написана французькою мовою.
35. Єнсен Альфред. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т. ХСІІ. – Л, 1909. – С. 93 – 169.

Тамара Демченко

ДОКУМЕНТ ЧАСІВ БОРОТЬБИ ЗА СКАСУВАННЯ УТИСКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дана публікація є оприлюдненням доповідної записки, поданої делегацією українських діячів голові Кабінету Міністрів Росії у лютому 1905 р., – цікавого документа доби початку революції 1905 – 1907 рр., у якому знайшло своє відображення прагнення національно свідомої інтелігенції до усунення нерівноправного становища української мови законним шляхом.

Ключові слова: українська мова, доповідна записка, заборонні закони, діячі національно-визвольного руху.

В умовах сьогодення, буквально просякнених проблемами, пов'язаними зі статусом української мови в Українській же державі, а в ширшому плані – з долею національної освіти, культури й самої нації та її державності, доречно буде перечитати документ, який стосується боротьби за скасування тих законів Російської імперії другої половини XIX ст., які вивели українську мову за рамки легального існування, поставили багатомільйонний народ у становище духовного раба. Валувський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., циркуляр від 8 жовтня 1881 р. завдали найбільшої шкоди українській справі. Українська інтелігенція ніколи не припиняла боротьби за скасування обмежень, витворених цими зразками імперського бюрократичного завзяття, глибоко усвідомлюючи, що національне відродження за умов, коли мова народу, який прагне до звільнення, поставлена поза законом, немислиме. Історія цього руху і викладена в документі, укладеного з єдиною метою, донести до голови Комітету Міністрів Росії С. Вітте актуальність якнайшвидшого роз'язання наболілого питання. Аналогічні звернення підготували «громадяни» Одеси¹, Харкова², відповідні рішення ухвалювали земські збори, різні громадські організації, проте даний випадок відрізняється тим, що петицію вирішено було вручити особисто. Поїздка делегації українських діячів до С.-Петербурга у складі Ольги Косач (Олени Пчілки), Іллі Шрага, Володимира Науменка і Миколи Дмитрієва – це, як стверджував Є. Чикаленко, одна з акцій керівництва Демократичної партії, якому «з великим напруженням пощастило вирядити до Вітте делегацію, що складалася з таких поважних та солідних осіб...»³.

Важливим стимулом до активізації діяльності для українських діячів стали положення Указу 12 грудня 1904 р. Цей плід міркувань та зусиль «ліберального» міністра внутрішніх справ П. Святополка-Мирського торкався багатьох питань, актуальність яких не викликала сумнівів ні в опозиції, ні у проурядових колах чи навіть у середовищі крайніх реакціонерів та чорносотенців. Кожен міг вибрати те, що суттєво зачіпало його інтереси. Для українських діячів на першому місці перебувало позитивне роз'язання питання щодо мови, тому найбільше зацікавлення викликали 7-ий пункт указу та звістка про створення спеціальної комісії Комітету Міністрів під проводом Д. Кобеко, яка повинна була виробити новий цензурний статут. Згодом напрацювання комісії використав С. Вітте, коли готував Тимчасові правила для преси (24 листопада 1905 р.). У його мемуарах діяльність комісії отримала суперечливу оцінку: з одного боку, він позитивно оцінив роботу голови комісії Д. Кобеко, але мав великі сумніви

щодо її членів, серед яких переважали консервативні елементи⁴. Іншими словами, спроба лібералізації курсу напередодні революції зазнала поразки. Проте все це аж ніяк не означає, що зусилля провідних діячів українського національно-визвольного руху виявилися марними: зовсім ні – їх би не зрозуміли ні національно свідомо інтелігенція, ні представники молоді, якби вони байдуже прореагували на указ, котрий викликав зливу сподівань і пробудив чимало надій у суспільстві.

Поїздка до імперської столиці на початку лютого 1905 р. делегації з України і вручення нею записки голові Кабінету Міністрів під час аудієнції – досить відома подія, що знайшла відображення в узагальнюючих працях⁵. Але досліджень про цю акцію немає, очевидно, через брак інформації. С. Вітте у своїх мемуарах навіть не згадав про візит представників української інтелігенції. І. Шраг скупо записав в «Автобіографії», що високопоставлений чиновник «прийняв нас дуже ласкаво, попросту, і мав з нами досить довгу розмову. Він так себе поводив, що за якийсь час нам здалося, що ми сидимо не в кабінеті президента кабінету міністрів, а у доброго знайомого. Вітте обіцяв нам уважно розгледіти докладну записку, яку ми йому подали і зміст якої коротенько переказали, і пообіцяв, що все зробить, щоб задовольнити наші бажання, але додав, нашвидку цього не можна зробити. – «Вы долго ждали, господа, – сказав нам на прощання Вітте, – подождите еще месяца три»⁶. Сліди перебування Олени Пчілки в Петербурзі збереглися в книзі, створеній її дочкою. У листах самої О. Косач та її знайомих відтворені деякі подробиці петербурзького візиту на початку лютого 1905 р. Надзвичайно важливо підкреслити, що «Лесина мати» «була в хорошому настрої і вигляд мала чудовий»⁷. Цей же епізод згадується і в сучасній публікації про О. Косач, де трактується як характерний для діяльної натури письменниці вчинок⁸. З іншого боку, залишається справедливим зауваження О. Забужко з приводу цієї ж події: «факт, який у нашій історіографії так само помітного місця не посів, а дарма – все-таки то були *перші* переговори з імперським урядом, де Україна була презентована як певна автономна цілість, хай тільки мовно-культурна»⁹. Проте варто знати, що посада голови Комітету Міністрів, попри гучну назву була не такою вже й впливовою: коли у серпні 1903 р. імператор Микола II звільнив С. Вітте з посади міністра фінансів і оголосив про нове, «вище», призначення, той розцінив це як опалу¹⁰, бо «пост голови Комітету Міністрів виглядає абсолютно бездіяльним. [...] Комітет являв собою вищу адміністративну установу», в яку «вносилась маса адміністративного мотлоху»¹¹. Іншими словами, С. Вітте й не зміг би виконати свою обіцянку в силу декоративності своєї посади і особистої неприязні до нього з боку імператора. Ситуація змінилася тільки восени 1905 р., коли на базі положень Маніфесту 17 жовтня, був підписаний закон про Раду Міністрів – постійний і відповідальний орган вищого державного управління. Однак з ліквідацією Комітету Міністрів у квітні 1906 р. С. Вітте відправили у відставку¹². Стрімкий розвиток революційних подій зробив такий засіб, як подачу різного роду петицій, непотрібним. Отже, пропагандистське значення візиту виявилось нетривалим. Проте зміст документа, як ми вже писали на початку, набув актуальності в принципово нових історичних умовах. Найціннішою його ідеєю є навіть не дбайливо виписаний реєстр кривд, заподіяних українській мові, культурі, освіті, а заклик до боротьби за радикальну зміну нестерпного становища усіма доступними засобами. Текст «доповідної записки» написала Олена Пчілка¹³. Проте у підготовці матеріалів їй, безумовно, допомагали й інші «громадяни», зокрема І. Шраг. Свідченням цього є чернетки чернігівського діяча, що стосуються проблем, піднятих у записці: впровадження української мови в початковій школі, перелік земських управ, сільськогосподарських комітетів, з'їздів, які «висловилися за найширший доступ місцевої мови» в школи і заснування преси для народу тощо¹⁴. В. Науменко підготував до друку й подав до Петербурзького цензурного комітету у 1888 р. книгу «Опыт грамматики малорусского языка», але отримав відмову з красномовним коментарем: «Малорусский язык, по нашему мнению, не должен существовать; как же мы можем допустить печатание грамматики такого языка?»¹⁵. Він же був редактором «Киевской старины» і очолював Київське товариство грамотності. М. Дмитрієв – полтавський адвокат і громадський діяч, теж був палким поборником рівноправства української мови, відміни заборони школи, преси¹⁶. У

тому ж 1905 р. він став видавцем і редактором часопису «Рідний край». Отже, особи, обрані для депутації, були не випадковими людьми, й це позначилося на змісті й душі їхнього звернення. Воно відрізняється численними, ретельно підібраними фактами, зваженістю й певною обережністю висловлювань, але водночас просякнуте почуттям власної гідності і глибокою вірою у правоту своїх вимог і справедливість своєї справи.

Текст цього документа, наскільки нам відомо, ніколи не друкувався, хоча він оприлюднений на сайті «movahistory» із зазначенням, що одна з копій зберігається у Львівській бібліотеці імені В. Стефаніка¹⁷.

Ми публікуємо його з машинописної копії, що зберігається в Чернігівському держархіві в особовому фонді І. Шрага¹⁸. Розбіжностей з вищеназваним текстом немає, за винятком заміни прізвища у переліку осіб, які зверталися за дозволом на видання періодики: видавцем «Неділі» у чернігівському варіанті вказано Коваленка¹⁹, а у львівському – Федорченка, перед прізвищем Муркен у першому випадку зазначено г-жа¹⁹, у другому – знято. Є і ще деякі виправлення (уніфікація вживань великої літери, пунктуація), які свідчать, що чернігівський варіант не був остаточним. Наприкінці у львівському варіанті вказані прізвища, посади та домашні адреси членів делегації, проставлені місце і дата подачі записки – м. С.-Петербург, 10 лютого 1905 р.²⁰. У тексті, поданому нижче, ці реквізити відсутні.

Документ друкується мовою оригіналу сучасним російським правописом, без будь-яких лексичних змін, виправлень і доповнень. Скорочення в тексті доповнюються у квадратних дужках. Наприкінці публікації вказані вихідні дані і подані примітки до тексту.

1. Документи Комітету Міністрів 1905 року // <http://movahistory.org.ua/wiki/> – С. 1–9.
2. Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 6. – С. 253–254.
3. Чикаленко Є. Спогади. 1861 – 1907. – Нью-Йорк, 1955. – С. 369.
4. Витте С. Ю. Воспоминания: В 3-х т. – М., 1960. – Т. 2. – С. 356–357.
5. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. – С. 200.
6. І. Л. Шраг. Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – С. 57.
7. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С. 747.
8. Чернов А. Зірка українського відродження: Чого протягом семи десятиліть можновладці не могли пробачити Олені Пчілці? // День. – 2009. – 25 липня. – С. 7.
9. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – С. 432.
10. Витте С. Ю. Воспоминания... – Т. 2. – С. 245.
11. Там же. – С. 259.
12. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 1983. – С. 273, 275.
13. Косач-Кривинюк О. Леся Українка... – С. 747.
14. Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп 1, спр. 35, арк. 5–19.
15. Українське питання / Упоряд. М. Тимошика. – К., 1997. – С. 206.
16. Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 4. – С. 61–62.
17. Документи Комітету Міністрів 1905 року // <http://movahistory.org.ua/wiki/> – С. 1–16.
18. Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп 1, спр. 2, арк. 1–17.
19. Там само, арк. 13.
20. Документи Комітету Міністрів 1905 року // <http://movahistory.org.ua/wiki/> – С. 16.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Назревшая потребность в изменении условий, среди которых действует русская печать, вызвала в последнее время знаменательные правительственные предначертания касательно этого вопроса. В числе важных пунктов, выдвинутых в этих предначертаниях, являются те, которые касаются пересмотра действующих теперь постановлений, ограничивающих в области печатного слова права отдельных народностей Империи.

В настоящее время, когда выяснилось, что вопрос этот будет обсуждаться в Комитете Министров по поводу же пересмотра законов 1876¹ и 1881 гг.², запрошены министерства народного просвещения и внутренних дел, которые в свою очередь будут принимать в соображение отзывы Киевского, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора³, а также мнение Императорской Академии Наук⁴ и университетов, – из которых указаны, как ближе стоящие к местному вопросу университеты южнорусские⁵, – мы, нижеподписавшиеся, как уроженцы Малороссии, близко заинтересованные решением вопроса о положении малорусской печати и малорусского слова, как представители малорусских писателей и почитателей этого слова, – просим ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО выслушать и наши заявления по этому же вопросу, твердо веря, что мы найдем сочувствие и поддержку справедливым желанием, выражаемыми нами в настоящей нашей докладной записке:

Если найдено, что в довольно стесненном положении, требующем отмены многих ограничительных мер находится русская печать⁶, то должно признать, что в особенно стесненном положении находится слово малорусское: его функциям, самой возможности его существования, поставлены тяжелые преграды, как в умственном обиходе народа, так и в среде интеллигентной.

Между тем, малорусский язык имеет все права на существование, на признание его правоспособности в культурной жизни населения; какое бы название ни присваивалось за малорусским словом, – словом этим говорит много-миллионный народ, издавна запечатлевший свой национальный духовный склад в обширной эпической и лирической словесности, за которую как русская, так и западно-европейская критическая наука признала высокие достоинства.

Было время, когда малорусское слово имело полные права и в гражданской жизни края: при нахождении Украины еще под политической властью Польши⁷ украинское слово не было преследуемо, не было изгоняемо ни из области тогдашней литературы, ни из школы, ни из суда, ни вообще из тогдашнего официального как духовного, так и гражданско-войскового уклада жизни украинского населения.

Повидимому, не было оснований ограничивать жизнедеятельность украинского слова и в дальнейшем периоде политической жизни народа; между тем, слово, называемое теперь малорусским, находится в настоящее время в резко противоположном состоянии: оно совершенно лишено всякого права гражданства в культурной жизни населения. Прежде всего, оно запрещено в школе, в народной библиотеке, вообще в народной литературе, во всех ее многообразных сферах.

Вред, который от этого получился, должен бы остановить на себе внимание как педагога, так и общественного деятеля, включительно до сферы, ведающей высшие государственные интересы и соображения.

Изгнание малорусского языка из школы мешает успешному усвоению школьной грамоты и общему развитию учащихся, особенно принадлежащих к массе сельского населения.

В сельских школах Малороссии совершенно не допускаются не только учебники на малорусском языке, но и какие-бы то ни было объяснения по-малорусски со стороны учащихся. Издания всех вообще школьных книг на малорусском языке воспрещены. Между тем к значительному отличию языка русского от малорусского присоединяется еще и то обстоятельство, что составители учебников для народных школ, имея в виду по преимуществу массу школьников населения великорусского, особенно стараются приблизить язык учебника к говору великорусскому, – в силу чего содержание учебника нашей народной школы делается особенно чуждым и малопонятным для школьника-малоросса, так как пестрит незнакомыми словами, выражениями и оборотами речи.

Конечно, это обстоятельство очень затрудняет успехи школьного ученья, так как значительная часть времени и энергии школьников уходит прежде всего на заучивание чуждого по языку текста учебника. Между тем, именно учебники первоначальные должны быть особенно понятны и близки по языку для учащихся; значение родного языка, так назыв[аемого] «Muttersprache»⁸, достаточно доказано в трудах как европейских ученых Грима⁹, Дистервега¹⁰, Песталоцци¹¹, так и русских, – Ушинского¹² [статья в Журнале Мин[истерства] нар[одного] просвещ[ения] за январь 1863¹³], Потемни¹⁴ и других. Все они говорят о тесной связи образов, мышления и слова и о вреде, который приносится ломкою родной речи при первоначальном обучении.

Если более способные наши ученики сельской школы и преодолевают трудность изучения малопонятного учебника, то все же необходимость выражать в школе свои мысли на непривычном языке затрудняет умственную работу школьника, – это не может не отзываться вредно на его развитии.

Школьная грамота не дает у нас средств к дальнейшему развитию народа, так как не существует у нас и той естественной связи, которая должна быть между школой и внешкольным просвещением народа, ибо также точно воспрещены у нас книги на малорусском языке для народного чтения, – народных библиотек-читален, не говоря уже о периодических дешевых изданиях для народа. В силу этого наш малорусский крестьянин по окончании школы, совершенно не находит близкой ему народной литературы на родном языке, которая могла бы питать в наиболее легкой форме его любознательность и пытливость; чтение остается для него довольно тяжелым трудом, к которому его не тянет; вследствие этого та скудная грамотность, которая приобретается в сельской школе, не только не получает дальнейшего развития, но забывается и даже совершенно утрачивается. Выше приведенными причинами объясняется, между прочим, тот статистически проверенный факт, что наименьший рецидив безграмотности замечается среди новобранцев военного округа Московского, а наибольший – в Киевском округе. В большинстве случаев школа дает нашему крестьянину лишь тот уродливый язык, который, удалившись от малорусского, не может также назван и русским. Вред, получаемый от указанных причин, поддерживающих народное невежество, не дающих возможности бороться с ним наиболее естественными способами, очевиден сам собою, равно как и все последствия, отсюда выходящие, для народной и государственной жизни.

Экономический быт нашего народа также страдает от запрещения популярных изданий на народном языке, относящихся, между прочим, к сельскому хозяйству. В народном языке нашли свое выражение особенности местного сельскохозяйственного быта, на нем создавалась обширная терминология сельскохозяйственных работ; местный язык и земледелец – неразделимы. Не меньшее применение имеет народная терминология и в многочисленных отраслях кустарного, вообще промышленного труда, между тем и в этой области издания на малорусском языке также не могут иметь хода. Таким образом, современным заботам правительства относительно поднятия нашего сельского хозяйства и промыслов – запрещение относящихся к этим областям изданий на близком для народа малорусском языке является не малым противодействием.

Но не в одном только утилитарном отношении можно видеть проявление того вреда, который причиняется устранением народного языка из культурного обихода народа; – должно считаться также и с народной психикой, которая играет хотя трудно осязаемую, но свою несомненную роль, и в этом отношении устранение народного языка с первых же ступеней культурной и гражданской жизни крестьянина несомненно вредно влияет и на духовно-нравственную сторону его жизни: видя, что, начиная с первоначальной школы, его родной язык везде попирается и отвергается, как нечто недостойное, юноша-крестьянин приучается смотреть сам на него, как на нечто презренное, а вместе с тем относится с презрением и ко всем говорящим этим языком, своим ближайшим родным и односельчанам¹⁵.

Такое искажение нравственного облика сельского юношества, воспитание школою и жизнью целых поколений в каком-то самопрезрении и рабском унижении, в презрении того, что для человека должно быть священным, – его родной язык и нравственное достоинство его близких, – конечно, может иметь лишь очень вредные последствия: от личностей невежественных, неразвитых, нравственно приниженных нельзя ждать

полезных и хороших граждан. – К этому надо прибавить, что при всей приниженности, слабости самосознания нашего народа, все-же мысль о несправедливости изгнания его языка из школы и жизни может проникнуть и уже начинает проникать, – хотя бы в сознание отдельных единиц из народа, а это, конечно, не может не внести известную горечь и недовольство в народную среду, – обстоятельство, которое нельзя оставлять без внимания.

Во всяком случае, несомненно то, что среди малорусской интеллигенции бесспорное положение малорусского языка в школе и народной литературе живо чувствуется и вызывает как постоянное указание на прискорбность самого факта, так и многочисленные ходатайства о его устранении: не только отдельные лица входят с докладами по этому поводу в подлежащие места, но и возбуждают ходатайства по тому же вопросу целые учреждения.

Начиная с 1880 г. за допущение малорусского языка в школу высказались Губернские Земские Собрания: Херсонское в 1880 г., Черниговское – дважды в 1881 и 1900 г.г.¹⁶, Полтавское – в 1904 г.; Уездные Земские Собрания: Черниговское, Елисаветградское¹⁷ и Борзенское; сельско-хозяйственные Комитеты¹⁸ Хотинский¹⁹, Бердянский²⁰, Новомосковский²¹, Хорольский²², Лохвицкий²³, Воронежский²⁴, Полтавский; Комиссии Комитетов Черниговского и Конотопского²⁵ (доклады их не были рассмотрены Комитетами); этот же вопрос возбуждался в Ананьевском²⁶, Лубенском²⁷ и друг[их] Комитетах, но также рассмотрен не был. Кроме названных Земских Собраний и Комитетов, собственно за необходимость допущения книги на малорусском языке высказались еще Борзенский Уездный Комитет, Экономический Совет Черниговского Губернского Земства, съезд земских врачей и представителей земств Черниговской губернии в 1897 г. (с его мнением согласилось и Черниговское Губернское Земское Собрание), Агрономический Съезд, бывш[ий] в Москве в 1901 г., Полтавский Кустарный Съезд 1901 г., Петербургский Кустарный Съезд 1902 г., Петербургский Технический Съезд 1903 г., Харьковское и Киевское Общества Грамотности²⁸; о том же неоднократно ходатайствовало Петербургское Благотворительное Общество издания дешевых и полезных книг для малорусского народа²⁹, о необходимости расширения прав малорусского языка ходатайствовал также съезд сценических деятелей³⁰. Все эти ходатайства или оставались без ответа, или отклонялись. – В самое последнее время Киевское Общество Грамотности в подробно мотивированном ходатайстве просило устранить препятствия, в силу которых книги на малорусском языке не допускаются в училищные, сельские и бесплатные библиотеки-читальни, а также препятствия, затрудняющие разрешение к печати научно-популярных книг на малорусском языке, и очень скоро получило ответ, что ходатайство это удовлетворено не будет. Несколько иной ответ, но также отрицательный, получило в 1903 г. Черниговское Губернское Земство на ходатайство, возбужденное еще в 1898 г. о включении в список разрешенных для народного чтения книг 50 книг на малорусском языке: согласно с заключением Министерства народного просвещения, Комитет Министров, по журналу 3 июня 1903 г. нашел необходимым повременить с разрешением ходатайства впредь до разрешения возбужденного Министерством народного просвещения общего вопроса о допущении в сельские библиотеки изданий на местных наречиях.

В таком положении находится вопрос о правах малорусского языка в школе и народной литературе.

Не в лучшем положении находится вопрос о малорусском языке в литературе круга интеллигентного. Разница лишь в том, что, как сказано, интеллигенция может особенно живо чувствовать несправедливость положения и горечь, ею вызываемую.

По отношению к своему языку интеллигенция наша, – если мы бросим исторический взгляд на ее прошлое, – в сущности, никогда не порывала связи с малорусским словом. Конечно, она в свое время пережила тот период, который переживает интеллигенция каждого народа, когда небольшая часть его, воспринявшая культуру извне, сохраняет и ревниво оберегает от массы народной тот книжный язык, на каком явилась к нему культура. У нас таким языком обособленного просвещенного круга был язык греко-славянский. Но при постепенном расширении интеллигентного круга – все более и более значительным элементом входило в нашу старую письменность слово

малорусское, включительно до того времени, когда, в XVI и XVII веке, оно получило широкий доступ в сферы литературной и во всей культурной и гражданской жизни; в этот период малорусское слово вошло в школу, в юридический обиход, на нем говорились проповеди, делались переводы священного писания (именно с целью сделать его более доступным для народа), на этом же языке писались исторические хроники, научные сочинения, на нем же развилась целая драматическая и виршевая литература, – послужившая вместе с другими сочинениями малорусских ученых и писателей основой просвещения северной Руси.

При дальнейшем историческом ходе событий органическая связь нашей интеллигенции со своим народным языком была подавлена воздействиями северно-русскими, но никогда не могла быть порвана окончательно. Под демократическим веянием западно-европейским произошло в конце 18-го и начале 19-го столетия то знаменательное обращение снова к своему народному языку, которое вызвало как бы на-ново возникавшую литературу малорусскую, основателем которой считается полтавец Котляревский³¹, давший свои произв[едения], – стихотворную поэму и драматические пьесы – на народном малорусском языке.

Чем дальше, тем это обращение к родному языку делалось сознательнее. Что интереса и симпатии к нему не чужды были даже наивысшие сферы малорусского общества, доказываются такими фактами, как издание в начале 19-го столетия одного из первых сборников малорусских дум и песен князем Цертелевым³², представителем малорусского аристократического рода; сенатор Трощинский³³ устраивает в своем Полтавском имении спектакли на малорусском языке.

Вместе с сборниками старой народной словесности издавались и самостоятельные произведения новых малорусских авторов, среди которых, после Гулака-Артемовского³⁴ и Квитки³⁵, появляется такой высокоталантливый автор как Шевченко³⁶, который сочетал с таким совершенством в одно целое народный язык и литературную композицию. В 60-е годы в малорусской литературе явилось большое оживление; появляется много новых авторов, между прочим такие выдающиеся как Кулиш³⁷, Марко Вовчок³⁸ и др[угие], издается даже малорусский журнал «Основа»³⁹; печатаются и книжки для народа – буквари и проповеди.

Но тут именно начался период стеснения малорусской литературы, закончившийся почти совершенным запрещением малорусского слова. Ограничительные меры были окончательно установлены ВЫСОЧАЙШИМ Указом 18 мая 1876 г.⁴⁰, действующим и в настоящее время; правда, в 80-х годах сделаны были некоторые незначительные смягчения установленных в нем правил, но в главных чертах он остается без изменений. В силу этого Указа воспрещено печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов за исключением лишь: а) исторических документов и памятников и б) произведений изящной словесности с тем, чтобы в этих последних не допускалось никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтобы разрешение на печатание их было даваемо не иначе, как по рассмотрении рукописи в Главном Управлении по делам печати; кроме того, в видах преграждения доступа в Россию произведений малорусской литературы, издающейся за границей, главным образом, в Галиции, воспрещен ввоз каких бы то ни было книг и брошюр, «издаваемых на малороссийском наречии» [Виділено в тексті розбивкою – Т. Д.].

Таково было узаконение, поставившее преграду свободному существованию малорусского слова, до крайней степени ограничившее пределы литературного пользования им.

Так как узаконение это не было опубликовано⁴¹ и так как текст его был очень краток, то являлась к тому же возможность довольно произвольного и распространенного толкования его со стороны цензоров, ведавших малорусские произведения: запрещались не только книжки и брошюры для народа, научно-популярные и сельско-хозяйственные, запрещались также книжки для детского чтения, имевшие право быть причисленными к произведениям изящной словесности, – дозволявшимся Указом 1876 года. Таким образом запрещались нередко самые невинные рассказы, сказки и пр[очее], если только они были написаны на малорусском языке и предназначались для детского чтения.

Такое же распространенное толкование Указа [18]76 года применялось и ко всем вообще переводам [Виділено в тексті розбивкою – Т. Д.] на малорусском языке, хотя

бы то были бесспорно переводы произведений изящной словесности; иногда можно было видеть, что цензоры как бы сами для себя в тексте Указа 1876 года вполне ясных указаний для запрещения данного перевода и потому искали для этого иных оснований; был случай, когда перевод «Марии Стюарт» Шиллера⁴², представленный в цензуру Гринченком⁴³, был запрещен на основании 113 ст. Уст[ава] о Ценз[уре] и Печати, устанавливающей, что «при цензуровании статей, касающихся частей: военной, судебной, финансовой и предметов ведомства Министерства Внутренних Дел, цензоры обязаны руководствоваться особо изданными наставлениями». – Был случай, когда перевод «Одиссеи» Нищинского⁴⁴, изданный во Львове, был представлен в русскую цензуру и возвращен неразрезанным с уведомлением, что это сочинение не может быть допущено в Россию. Неразрезанный экземпляр «Одиссеи» хранится в одном из Львовских музеев для указания того, как цензируются книги в России.

К области запрещенных переводов относятся также запрещения перевода на малорусский язык книг Священного Писания. В то время, как в старой южнорусской письменности переводы эти были признаваемы делом достойным, полезным и совершенно не запрещались, – новейшая история нашей литературы дает совершенно иные, печальные факты.

Еще в 60-х годах перевод Евангелия был представлен Марачевским⁴⁵ в ИМПЕРАТОРСКУЮ Академию Наук. Академия признала, что «Евангелие» на народном наречии малороссиян много способствовало бы их нравственно-религиозному образованию, и дала самый лучший отзыв о переводе.

Евангелие допущено не было. В 1900 г. Академия Наук вновь возбуждала вопрос об издании Евангелия в переводе Марачевского, но встретила решительное несогласие со стороны Синода и Петербургского митрополита. В последнее время Академия вновь сделала Св. Синоду подробно мотивированное представление по тому же предмету.

Не лучшая судьба постигла Библию, изданную Библейским Обществом⁴⁶ в Вене в 1903 г. в переводе Кулиша, Левицкого⁴⁷ и Пулюя⁴⁸. Один из переводчиков Библии, профессор Пражского университета Пулюй просил о том же Главное Управление по делам печати; прошение его было передано в Святейший Синод, который 10 июля 1904 г. признал ходатайство не подлежащим удовлетворению. Обращался Пулюй с такою же просьбою и в Академию Наук, и все же в России, где имеется Евангелие на 70 языках и наречиях, малорусское население лишено права читать священное писание на своем родном языке, права, которым пользуются малороссы, живущие в пределах Австрийской Империи⁴⁹.

Таким образом, священное писание на малорусском языке – явилось книгою запрещенною, и тот, у кого, она будет найдена, понесет наказание, как за намерение скрыть от правительства недозволенную и вредную книгу (ст. 1022 улож[ения] о нак[азаниях]).

К такому печальному положению дела относятся также следующие факты:

В силу запрещения ввоза в Россию каких бы то ни было книг «на малороссийском наречии», в России оказывается фактически запрещенною вся малорусская книга, изданная за границей, вне всякой зависимости от ее содержания; такое запрещение изъемот из обращения целый ряд изданий, имеющих высокий научный интерес, ибо под это запрещение подходят, напр[имер], все издания «Научного Товариства имени Шевченка»⁵⁰ во Львове, в которых содержатся выдающиеся труды по разным отраслям наук, преимущественно по истории и археологии, обратившие на себя внимание как ученых учреждений – Академий, так и отдельных ученых.

В силу также распространенного толкования указа [18]76 года, который совершенно не упоминает о печатании на малорусском языке периодических изданий, – были запрещаемы цензурою всякого рода газеты и журналы на малорусском языке. Следующие факты дают указания, что постоянно поступали ходатайства издателей и постоянно получался на них один и тот же отрицательный ответ: в 1883 году малороссийские писатели из Киева М. Старицкий⁵¹ и О. Пчылка⁵² просили Главное Управление по делам печати⁵³ о разрешении издавать в Киеве на малорусском языке журнал «Рада»⁵⁴, исключительно литературный, и получили ответ, что ходатайство их «не подлежит удовлетворению».

В 1897 г. из Чернигова было возбуждено ходатайство о разрешении издания ежене-

дельной газеты для народа «Порада», затем просили о разрешении изданий: Коваленко – периодического органа «Украина», Левицкий – «Проминь», Яворский – «Рилля» (сельско-хозяйственный журнал), Яблоновский – «Степь», Чикаленко и Левицкий – «Селянин», г[оспо]жа Муркен «Хлибороб» (сельско-хозяйств[енный]), Ефремов – «Вик», Коваленко – «Недиля», Рябошапка – «Днипр», Луценко – «Новины», Семешко – «Громадянин»⁵⁵; из Холма⁵⁶ просили о разрешении издания журнала религиозно-нравственного содержания, несколько земских врачей предполагали издавать народную медицинскую газету на малорусском языке, предположен был целый ряд изданий, но безнадежность в деле получения разрешения останавливает многих от ходатайств о разрешении изданий, так как в самое последнее время, когда возродились надежды на наступление лучших условий для печати, такие ходатайства отклонялись категорически.

Все приведенные факты о запрещении малорусского слова во всех областях литературы, как бы вели к тому, что малорусская литература должна была довести свое существование до минимума и, что малорусский язык должен исчезнуть из культурного обихода.

Но органическая и раз сознанная потребность не могла умереть в малорусском обществе, она искала себе выхода и нашла его – к сожалению, за пределами нашей родины. Малорусская интеллигенция увидела прежде всего, что в соседней Австрийской Галиции⁵⁷ народный язык малорусский не бесправен, – напротив, пользуется значительными правами гражданства: на нем издаются там книги, учебники, газеты, журналы, на нем говорят в Галицком Сейме⁵⁸ представители малорусского народа; он полнопочтен в судах, административных учреждениях, в церкви; на нем идет преподавание в народных школах, гимназиях, университете, где есть 6 малорусских кафедр; на этом языке печатаются ученые труды, издаваемые Обществом имени Шевченка.

Нет ничего удивительного, что, не находя в своем крае удовлетворения живой духовной потребности пользоваться своим родным словом, малорусские писатели обратились со своими произведениями туда, где им был доступ, где была возможность приложить силы для поддержания малорусской литературы. Можно с уверенностью сказать, что наши писатели много способствовали укреплению в Галиции литературы на малорусском языке; почти все старшие писатели, произведения которых так бы и остались в большей своей полноте не известными в России, печатали свои сочинения в Австрийской Галиции, в тамошних журналах: Руданский⁵⁹, Щеголев⁶⁰, Кулиш, Конисский⁶¹, Нечуй⁶², Старицкий, Мирный⁶³, Пчилка и многие другие, за ними последовали писатели новейшие, которые тоже не дождались возможности приложить свои силы и дарования на родине и которых на тот же путь духовного изгнания из пределов своего края толкали запретительные цензурные меры, запрещавшие по большей части даже не содержание сочинения, а язык, которым оно было написано, язык малорусский.

В таком неестественном положении находится дело малорусской литературы в настоящее время.

Малороссы, любящие свое слово, с болью сознают всю уродливость этого положения и не перестают надеяться, что слову этому будет дана возможность свободно жить и развиваться среди того народа, которому оно принадлежит.

Указ 12 Декабря 1904 г.⁶⁴ и вызванный им пересмотр законов о печати оживил наши надежды. В особенности подает нам благие надежды мнение Комитета Министров относительно необходимости пересмотра особых мер, применяемых к малор[усским] произведениям. Мы, представители малорусских писателей и почитателей малорусского слова, просим, на основании всего вышеизложенного, – устранения связанных с постановлениями [18]76 и [18]81 гг. крайне тяжелых мер ограничения малорусской литературы.

Просим иметь в виду, что мы ходатайствуем не о каких-либо привилегиях, а желаем лишь восстановления законных прав нашего родного языка. Мы просим только об уравнении прав литературы малорусской с русской, как относительно печатания всякого рода произведений, оригинальных, переводных, так и периодических изданий, – на тех же правах и началах, какие будут установлены для изданий русских.

Полагаем, что такое утверждение малорусского слова в его законных правах прине-

сет лишь общую пользу, как в смысле развития местного творчества, так и удовлетворения насущных нужд края. Что потребность в восстановлении прав малорусского языка велика, о том свидетельствуют многочисленные голоса отдельных лиц и учреждений в Малороссии, а также тот знаменательный факт, что и среди народа нашего начинают уже появляться, при посредстве сельскохозяйственных обществ и местных газет, голоса, выражающие надежду иметь доступную для народа малорусскую книгу и газету.

Все эти желания кажутся нам более чем справедливыми и заслуживающими внимания. Действительно, если в пределах государства российского существуют литературы польская, литовская, грузинская и другие, имеется возможность печатать на народных языках как отдельные сочинения, так и повременные издания, то почему же должна быть лишена того же права литература малорусская. Мы приветствуем успех соседних иноязычных литератур, веря в то, что каждая из них внесет в общую сокровищницу человеческой мысли и творчества ценные вклады, и твердо надеемся, что малорусская литература, которая уже внесла свою долю в дело просвещения Руси, – тоже могла бы играть такую же роль, когда с ее пути будут сняты несправедливо поставленные преграды.

Остаемся в уверенности, что голос, взывающий во имя справедливости и многообразной пользы народной, будет услышан Вашим Высокопревосходительством и что в высоко учреждении Комитета Министров⁶⁵, призванном для устройства важного вопроса о печати, будет дано справедливому делу справедливое решение.

Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп. 1, спр. 2: «Докладная записка группы украинских писателей Комитету Министров о признании украинского языка и литературы». Без даты. Арк. 1–17.

Примітки

1. *Закон 1876 р.* – йдеться про Емський акт, підписаний імператором Олександром II 18 травня 1876 р. у німецькому місті Емс указ, який розширив заборонні статті Валуєвського циркуляра – українською мовою заборонялося видавати оригінальні твори і перекладати з іноземних мов, ввозити з-за кордону україномовні видання, ставити театральні постановки, організувати публічні читання. З бібліотек вилучалися всі українські книги, заборонялося провадити навчання рідною мовою навіть у початкових школах. На виконання указу було закрито Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства у Києві, газету «Киевский телеграф», звільнено з роботи низку викладачів Київського університету. Див. повний текст: Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. – К., 2001. – Т. 5. – Кн. I / Упоряд. О. Сліпушко. – С. 425–427.

2. *Закон 1881 р.* – йдеться про виданий 8 жовтня 1881 р. таємний циркуляр Міністерства внутрішніх справ, у якому містилися доповнення до Емського акта, зокрема, дозволялися театральні вистави українською мовою, але лише з дозволу генерал-губернатора. Проте заборонялося видавати будь-які книги для дітей, у підцензурних виданнях торкатися історичних сюжетів та висвітлювати життя української інтелігенції, вживати крамольні слова, на кшталт – «Україна», «Запорозька Січ», «козак». С. Єфремов уїдливо писав: «Заборонювано, нарешті все, до чого вигадлива фантазія того чи іншого цензора могла з будь-якого боку вчепитися, заборонювано через примху, бажання вислужитися і т. ін.» // Єфремов С. В тісних рядах: Українська книга в 1798 – 1916 рр. // Єфремов С. Вибране: Статті. Наук. розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 167.

3. *Київський, Подільський і Волинський Генерал-Губернатор* – очільник Київського генерал-губернаторства, яке було засноване 24 лютого 1832 р. у складі трьох правобережних губерній України, проіснувало до 1914 р. На початок 1905 р. його очолював М. В. Клейгельс. Див. докладніше: Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 427 с.

4. *Імператорська Академія наук* – вища наукова установа Російської імперії, заснована у 1724 р. у С.-Петербурзі, з 1803 р. мала статус Імператорської. У січні 1905 р. в результаті звернення Кабінету міністрів в Академії була створена спеціальна комісія

під керівництвом академіка Ф. Корша. Мета її роботи проаналізувати становище української мови. Комісія висловилася за відміну репресивних щодо мови та літератури законів. У 1905 р. окремим виданням вийшла записка Академії наук « Об отмене стеснений печатного малорусского слова».

5. *Університети південноросійські* – йдеться про університети, засновані в українських губерніях: Харківський (дата заснування – 1805 р.), Київський (св. Володимира, відповідно 1834 р.) і Новоросійський (Одеса, 1865 р.)

6. *У досить скрутному становищі, що вимагає скасування багатьох обмежувальних заходів, знаходиться російська преса* – прийнятий у 1828 р. цензурний статут в Росії досить жорстко регламентував книгодрукування і періодику в імперії шляхом впровадження попередньої цензури. Тимчасові правила 1865 р. дещо пом'якшили його положення. Але доповнення 1870 – 1880-х рр. суттєво розширювали повноваження адміністрації і відповідно урізували права письменників, журналістів та видавців. Тільки в умовах революції 1905 – 1907 рр. видавці фактично перестали подавати свої видання на цензуру. 24 листопада 1905 р. уряд С. Вітте видав тимчасові правила про «повременную печать», якими скасовувалися попередня цензура і система адміністративних стягнень // *Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Гранат.* – 7-е изд. – М., [Б.г.]. – Т. 45. – Ч. 3. – С. 289–290.

7. *Під політичною владою Польщі* – у складі держави Річ Посполита землі Наддніпрянської України перебували з 1569 по 1649 р. У другій половині XVII ст. існувала Українська гетьманська держава, але Андрусівське перемир'я між Росією і Річчю Посполитою поділило Україну по Дніпру: Лівобережжя було поступово інкорпоровано до Московського царства, згодом Російської імперії, а Правобережжя до 1793 р. перебувало у складі Речі Посполитої.

8. *«Muttersprache»* – дослівний переклад з німецької означає «материнська мова».

9. *Грім* – очевидно, йдеться про братів Грімм: Якоба (1785 – 1863) і Вільгельма (1786 – 1859) – німецьких філологів, фундаторів германістики – науки про німецьку мову, літературу й фольклор.

10. *Дістервег* – Адольф Дістервег (1790 – 1866) – німецький педагог-демократ.

11. *Песталоцці* – Йоганн Генріх Песталоцці (1746 – 1827) – швейцарський педагог-демократ.

12. *Ушинський* – Костянтин Дмитрович Ушинський (1824 – 1870/71) – видатний російський педагог-демократ, засновник наукової педагогіки в Росії.

13. *Стаття в «Журнале Министерства народного просвещения» (далі – ЖМНП) за січень 1863 р.* – очевидно, йдеться про третій лист знаменитої праці К. Ушинського «Педагогічна поїздка по Швейцарії» (сім листів), які друкувалися в ЖМНП у 1862 р., № 12 та 1863 р., №№ 1, 3, 4, 6. Автор, зокрема, писав, порівнюючи засадничі основи початкової освіти у Росії та Швейцарії, що в останній: «з дітьми починають навчання тією самою говіркою, якою вони розмовляють дома, це, безперечно, не тільки дуже розумно, а й не менш гуманно. [...] Мало успіху матиме та школа, в яку дитина приходить, наче з раю в пекло [...]; а майже таке враження повинна справляти школа на дитину малоросіянина, коли вона починає відвідувати це дивне місце, в якому одному тільки на все село й розмовляють незрозумілою мовою. Дитину, яка не чула дома жодного великоруського слова починають у школі з першого ж дня ламати на великоруський лад, і добре б ще справді на великоруський, а то на той потворний жаргон, який виробляється в малоосвіченого малороса при намаганні розмовляти по-великоруськи» // Ушинський К. Д. *Вибрані твори: У 2-х т.* – К., 1983. – Т. 2. – С. 99–100.

14. *Потебня* – Олександр Опанасович Потебня (1835 – 1891) – український і російський філолог-славіст.

15. *Усунення народної мови з перших же ступенів культурного і громадського життя селянина безсумнівно шкідливо впливає і на духовно-моральний бік його життя* – Б. Грінченко писав про ситуацію у школі на Донбасі, де він учителював у другій половині 1880-х рр.: «Другим денаціоналізатором наших хліборобів була школа. Вона працювала тут з року 1879 і була гостро «обрусительна». Школярі в її ніколи не бачили української книжки, українська мова виганялася зовсім з дитячих уст. [...] Школярі, покінчивши школу, або зовсім забували про ту науку, якої вони там добули, або йшли в писарі, в

прикащики, зовсім одбивалися від села, згорда дивилися на мужика і з величезною зневагою ганьбили «хахлацкий языкъ» // Грінченко Б. Перед широким світом. – К., 1907. – С. 10.

16. *Чернігівське – двічі в 1881 і 1900 рр.* – див. про це докладніше: Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865 – 1882. – Одесса, 1884. – С. 204; І. Л. Шраг: документи і матеріали / Упоряд. В. М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – С. 94–103; Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська українська “Тромада”: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під. ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 476–480.

17. *Єлисаветград* – повітове місто у Херсонській губернії, тепер місто Кіровоград, центр однойменної області.

18. *Сільсько-господарські комітети* – очевидно, йдеться про засновану з ініціативи С. Вітте Комісію з селянського питання, офіційна назва «Особое совещание о нуждах сельско-хозяйственной промышленности». Нарада працювала у С.-Петербурзі з 22 січня 1902 р. по 30 березня 1905 р. Упродовж 1902 р. були утворені також губернські і повітові комітети. Див. докладніше: Вітте С. Ю. Воспоминания: В 3-х т. – М., 1960. – Т. 2. – С. 490–540. Є. Чикаленко зазначив, що ці, «віттевські», комітети були використані українськими діячами, щоб «проводити резолюції про скасування закону 1876 р. і заведення української мови в школах, бо без цього не можливе піднесення сільсько-господарської техніки...» // Чикаленко Є. Спогади 1861 – 1907. – Нью-Йорк, 1955. – С. 368.

19. *Хотинський* повіт перебував у складі Бессарабської губернії, тепер район Чернівецької області.

20. *Бердянський* повіт перебував у складі Таврійської губернії, тепер район Запорізької області.

21. *Новомосковський* повіт перебував у складі Катеринославської губернії, тепер район Дніпропетровської області.

22. *Хорольський* повіт перебував у складі Полтавської губернії, тепер район однойменної області.

23. *Лохвицький* повіт перебував у складі Полтавської губернії, тепер район однойменної області.

24. У *Воронезькій* губернії мешкала значна кількість українців, а в трьох повітах – Грайворонському, Новооскольському і Путивльському – українське населення переважало.

25. *Конотопський* повіт перебував у складі Чернігівської губернії, тепер район Сумської області.

26. *Ананьївський* повіт перебував у складі Херсонської губернії, тепер район Одеської області.

27. *Лубенський* повіт перебував у складі Полтавської губернії, тепер район однойменної області.

28. Харківське і Київське Товариства Грамотності – громадсько-просвітні організації – товариства грамотності – діяли в Росії у другій половині XIX ст. і до 1917 р., мали на меті поширення грамотності й освіти серед широких народних мас. Харківське товариство для поширення в народі грамотності, засноване у 1869 р., видавало літературу переважно російською мовою. Київське товариство грамотності (1882 р.) видавало й популярні книжки українською мовою, твори Т. Шевченка. У 1897 р. це товариство очолив В. Науменко.

29. *Петербурзьке «Благотворительное Общество издания дешевых и полезных книг для малорусского народа»* – це товариство, як іронічно писав С. Єфремов, «під довгим і нечупарним назвиськом» було засноване у 1898 р. і проіснувало до 1918 р., неофіційно воно називалося «Благодійне товариство» або «Просвіта», досить швидко «неустанними заходами й енергією головою П. Стебницького та О. Лотоцького вибилося на визначну культурну установу», зусиллями якої видано «популярно-наукову бібліотеку» з 80 назв, накладом в понад 1 млн. примірників // Єфремов С. В тісних рямцях: Українська книга в 1798 – 1916 рр. // Єфремов С. Вибране: Статті. Наук. розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 172.

30. З'їзд сценічних діячів – йдеться, очевидно, про Перший Російський з'їзд теа-

тральних діячів, який відбувся у 1897 р. в Москві. М. Старицький виступив на ньому з доповіддю про потреби українського театру.

31. *Котляревський* – Іван Петрович Котляревський (1769 – 1838) – український письменник, класик національної літератури. Точка зору, викладена в документі, була поширена в середовищі української інтелігенції. Б. Грінченко писав у листі до Т. Зіньківського від 17 листопада 1888 р.: «На мою думку, той час, як озвався з своїм словом Котляревський, був для нас рубіконом: не перейди ніхто цього Рубікона, що межував сторочка XVIII од XIX, не озвись з новим українським словом, загинула б наша література. [...] Якби не було Котляревського, не було б Шевченка, а не було б Шевченка, не було [б] на світі української нації зовсім» // «... Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Вступ. сл., комент. С. С. Кіраля. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 112.

32. *Цертелев* – Микола Андрійович Цертелєв (Цертелі, 1790 – 1869), грузинський князь, – український фольклорист, один з перших дослідників української народної поезії («Опыт собрания старинных малороссийских песней», СПб., 1819). Сучасні дослідники не підтверджують його українське походження, значно більшу роль у його інтересі до національної культури, очевидно, зіграла та обставина, що він народився у м. Хорол на Полтавщині. Див. докладніше: Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К., 1999. – Т. 3. – С. 552–553.

33. *Троцинський* – Дмитро Прокопович Троцинський (1754 – 1829) – російський державний діяч, меценат української культури. Маєток Д. Троцинського в с. Кибинці на Полтавщині в першій чверті XIX ст. вважався в середовищі освіченої публіки «Малоросійськими Афінами».

34. *Гулак-Артемівський* – Петро Петрович Гулак-Артемівський (1790 – 1865) – український письменник-байкар, вчений, у 1841 – 1849 рр. – ректор Харківського університету.

35. *Квітка* – Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (1778 – 1843) – український письменник і драматург.

36. *Шевченко* – Тарас Григорович Шевченко (1814 – 1861) – великий український поет.

37. *Куліш* – Пантелеймон Олександрович Куліш (1819 – 1897) – відомий український письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач.

38. *Марко Вовчок* – літературний псевдонім Марії Олександрівни Маркович, урожденної Вілінської (1834 – 1907) – українська письменниця.

39. «*Основа*» – український суспільно-політичний та науково-літературний щомісячний часопис, який виходив з січня 1861 р. до жовтня 1862 р. у Петербурзі. Видавцем та редактором був В. Білозерський, видатну роль в організації роботи журналу відіграли П. Куліш, М. Костомаров та інші.

40. Див. примітки №№ 1, 2.

41. *Оскільки узаконення це не було надруковано* – з цього приводу Ю. Шевельов писав: «Російський уряд ніколи не опублікував ані указ 1876 року, ані додаток до нього 1881 р. Вони були таємними і мали б лишитися незнаними для людности. Однак, дуже скоро їхній зміст і навіть дослівний текст стали відомі. Вже 1876 року львівський журнал «Правда» у статті «Указ проти руського язика» аналізує зміст Емського указу. 1878 року до Міжнародного літературного конгресу в Парижі М. Драгоманов, що емігрував з Києва до Женеви, подав реферат «La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe», який був того ж року виданий у Женеві. Інтелігенція в Росії довідувалася про указ із закордонної преси. Так, «Revue des deux mondes» надрукував у серії «L'empire des tsars et les russes» статтю Анатолія Леруа-Больє (Leroy-Beaulieux) «La presse et la censure» (том 37, ст. 88). У роках 1880 – 1882 легальна російська преса в межах Імперії широко обговорювала питання антиукраїнського законодавства. Принаймні дванадцять періодичних видань (Савченка, 175), а серед них такі поважні журнали як «Вестник Европы» та «Русская старина», брали в тому участь» // Шевельов Ю. Вибрані праці: У двох книгах. – 2-е вид. – К., 2009. – Кн. 1: Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. – С. 33.

42. *Переклад «Марії Стюарт» Шіллера* – трагедія великого німецького письменника

Йоганна Фрідріха Шіллера (1759 – 1805) про долю королеви Шотландії, яка жила у XVI ст., була завершена у 1800 р. Вважати, що зміст п'єси, перекладеної українською мовою Б. Грінченком, якось міг загрожувати державним чи військовим таємницям Росії – це знуцання над здоровим глуздом. Річ у тім, що таким чином цензура дбала, щоб у імперії світову класику всі сприймали винятково через російськомовні переклади.

43. *Грінченко* – Борис Дмитрович Грінченко (1863 – 1910) – український письменник: прозаїк, поет, драматург, перекладач і громадський діяч.

44. *Переклад «Одіссеї» Ніщинського* – переклад поеми Гомера «Одіссея», здійснений Петром Івановичем Ніщинським (1832 – 1896) – українським композитором і перекладачем, був надрукований у Львові у 1889 р. (перша частина, 1–12 рапсодії) та у 1892 р. (друга частина, 13–24 рапсодії) // Пархоменко Л. Петро Ніщинський. – К., 1989. – С. 63–64. У листі до О. Кониського від 19 травня П. Ніщинський писав: «Переклад «Одіссеї» на малоруську мову – це справа всезагальна, народна. Я тут є лише виконавцем і виразником волі цілої нації» // Цит. за: Пархоменко Л. Назв. праця. – С. 54.

45. *Морачевський* – Пилип Семенович Морачевський (так по-українськи пишеться це прізвище, 1806 – 1879) – український педагог, письменник, найбільше відомий своїм перекладом Св. Письма українською мовою. З 1849 р. по 1859 р. він працював інспектором Ніжинського юридичного ліцею, і якраз на цей період припадає переклад Євангелія. Коли П. Морачевський у вересні 1860 р. звернувся до митрополита санкт-петербурзького і новгородського Ісидора з проханням посприяти у виданні україномовного Євангелія, то отримав відмову. Не допомогла і підтримка його роботи з боку російської Академії наук // Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. – Ніжин, 1999. – С. 10–11.

46. *Біблейне Товариство* – християнська позаконфесійна організація, метою діяльності якої є переклад Біблії і окремих книг Старого і Нового Завіту мовами народів світу, видання і поширення релігійної літератури. Першими були засновані Британське й Іноземне Британське товариства (1804 р.), яке й здійснило видання у Відні україномовної Біблії. Українське Біблейне товариство створене у 1991 р.

47. *Левицький* – Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838 – 1918) – український письменник, співавтор перекладу Псалтиря та Євангелія українською мовою.

48. *Пулюй* – Іван Пулюй (1845 – 1918) – український фізик, електротехнік, теолог, співавтор перекладу Псалтиря та Євангелія українською мовою.

49. *Австрійська імперія* – правильно: Австро-Угорська імперія, оскільки у 1867 р. була досягнута компромісна угода між Австрією та Угорщиною про створення дуалістичної, двоєдиної держави. Українські землі входили і до Австрійської частини імперії – Східна Галичина й Північна Буковина, і до Угорської – Закарпатська Україна.

50. *Наукове товариство імені Шевченка* (Товариство ім. Шевченка, НТШ) – перша українська наукова інституція, заснована у Львові у 1892 р. на базі Літературно-Наукового товариства (1873 р.), яке теж носило ім'я Т. Шевченка. Сучасні дослідники вважають, що це перетворення відбулося заходами В. Антоновича й О. Кониського. Останній в одному з номерів «Правди» чітко з'ясував потребу реформи Товариства на наукове, щоб воно стало «засновником майбутньої українсько-руської академії наук» // Кучер Р. В. Наукове товариство імені Шевченка: Два ювілеї. – К., 1992. – С. 19.

51. *М. Старицький* – Михайло Петрович Старицький (1840 – 1904) – український письменник, театральний і культурний діяч. У 1883 р. очолив перший український театр.

52. *Олена Пчілка* – псевдонім Ольги Петрівни Косач (уродженої Драгоманової, 1849 – 1930) – української письменниці, культурної і громадської діячки, учасниці депутації української інтелігенції до голови Кабінету міністрів С. Вітте.

53. *Головне Управління у справах друку* – вищий орган державної цензури в Росії.

54. *«Рада»* – літературно-науковий альманах, який замість щомісячного журналу видавав у Києві М. Старицький. Вийшло два випуски – 1883 і 1884 рр.

55. Цей докладний перелік можна назвати мартирологом намірів українських діячів у галузі національної журналістики і водночас обвинувальним актом щодо політики царського самодержавства. Деякі з цих видавничих планів пощастило, бодай частково, реалізувати в умовах революції 1905 – 1907 рр. С. Єфремов яскраво описав свій досвід спілкування з міністром внутрішніх справ П. Святополк-Мирським з приводу одер-

жання дозволу на видання журналу «Вік». Див. докладніше: Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упоряд., вс. ст. І. Гирич. – К., 2011. – С. 560–552.

56. Місто Холм тоді входило до складу Російської імперії, тепер – у складі Польщі.

57. *Австрійська Галичина* – йдеться про Східну Галичину, яка з 1772 р. входила до складу Австрійської, а з 1867 р. – Австро-Угорської імперії.

58. Галицький сейм – вищий законодавчий орган коронного краю Галичина (1861 р.) у складі Австро-Угорської імперії.

59. *Руданський* – Степан Васильович Руданський (1834 – 1873) – український поет, перекладач, фольклорист.

60. *Щоголев* – Яків Іванович Щоголів (1823 – 1898) – український поет. Див. про нього: Погрібний А. Яків Щоголів // Погрібний А. Поклик дужого чину: статті, портрети, силуети, наближення, публіцистика / Вст. сл. В. Г. Дончика та П. П. Кононенка. – К., 2009. – С. 82–152. – (Бібліотека Шевченківського комітету).

61. *Кониський* – Олександр Якович Кониський (1836 – 1900) – український письменник і громадський діяч.

62. *Нечуй* – Іван Нечуй-Левицький. Див. примітку № 47.

63. *Мирний* – Панас Мирний (справжнє прізвище Рудченко Панас Якович, 1849 – 1920) – український письменник.

64. *Указ 12 грудня 1904 р.* – під такою назвою увійшов в історію документ, підписаний імператором Миколою II 12 грудня 1904 р. Його основні положення з метою стабілізації ситуації в країні розробив «ліберальний» міністр внутрішніх справ П. Святополк-Мирський (серпень 1904 – січень 1905 рр.). Передбачалося усунути найбільш кричущі пережитки минулого, вдосконалити систему управління, розпочати реформи, в тому числі і в сфері книгодрукування та періодичних видань. Ю. Макарцев писав: «Сокращение предварительной цензуры должно было сопровождаться установлением преследования по делам печати не иначе, как по суду» // webmaster@historichka.ru. Текст Указу розробляв С. Вітте і барон Е. Нольде. Голова Комітету міністрів у своїх мемуарах приділив значну увагу реалізації положень указу. Див. докладніше: Вітте С. Ю. Воспоминания: В 3-х т. – М., 1960. – Т. 2. – С. 354–373.

65. *Висока установа Комітету Міністрів* – йдеться про комісію, засновану на підставі Указу 12 грудня 1904 р., для вироблення нового цензурного статуту. Її очолив протеже С. Вітте – Дмитро Хомич Кобеко (1837 –?) – директор публічної бібліотеки, член Державної ради. Повністю реформа так і не була реалізована.

Настоящая публикация представляет собой обнародование докладной записки, врученной делегацией украинских деятелей председателю Кабинета Министров России в феврале 1905 г., – интересного документа начала революции 1905 – 1907 гг., в котором отражено стремление национальной интеллигенции к устранению неравноправного положения украинского языка законным путем.

Ключевые слова: украинский язык, докладная записка, запретительные законы, деятели национально-освободительного движения.

This publication manifests the report, which the delegation of Ukrainian figures handed to the Chairman of Russia Cabinet of Ministries in February, 1905. The document of the beginning of the revolution 1905 – 1907 reflects the national intelligentsia's aspirations to elimination of Ukrainian language's disparity in legal way.

Keywords: Ukrainian language, memorandum, prohibitive laws, figures of the national-liberation movement.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)

Олександр Дубина

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПІДВАЛИНИ УТВОРЕННЯ ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ В СЕРЕДИНІ XVII ст.

У статті розглянуто геополітичні підвалини шведсько-українського воєнно-політичного союзу. Показано становлення й розвиток шведсько-українських відносин з моменту їх виникнення до згорання у XVII столітті. Проведений аналіз територіальних аспектів відносин між Швецією та Україною. Доведена можливість досягнення взаємовигідного компромісу між обома державами. Розглянуті найважливіші геополітичні чинники, що зумовлювали ефективність такого союзу.

Ключові слова: геополітичний фактор, сфера інтересів, баланс сил, Богдан Хмельницький, Крістіна, Карл X.

У вітчизняній історіографії усталилася думка, що в утворенні шведсько-українського воєнно-політичного союзу в 1650-і роки чи не вирішальну роль відіграв суто суб'єктивний фактор. А саме: заміна на шведському престолі миролюбної королеви Крістіни (швед. Kristina; у вітчизняній історіографії відома як Христина) на войовничого Карла X.

Одним з перших таку думку висловив Микола Костомаров. «За Христини важко було посунути шведів, тому що королева більше полюбляла літературу та грецьку словесність, ніж зброю; але коли в 1654 році вона відмовилась від влади й наступником її зробився палкий та енергійний герцог цвейбрикенський Карл-Густав, тоді виникло непорозуміння між польським і шведським кабінетами. Хмельницький підбурював нового короля проти своїх ворогів»¹.

Схожу оцінку розвитку подій давав і сучасник Миколи Костомарова – французький письменник та історик Проспер Меріме. У своєму есе «Богдан Хмельницький», що друкувалося у Франції через чотири роки після виходу однойменної монографії М. Костомарова (з нею його ознайомив російський письменник Іван Тургенєв), а саме 1863р., Меріме зазначав, що Карл X «не оминув пропозиції, яку Христина зустріла без особливого ентузіазму, і скоро погодився на союз із козаками»².

Найкатегоричнішим був Дмитро Дорошенко. Він прямо писав, що шведська королева відкинула пропозиції Богдана Хмельницького про союз проти Польщі, тому що «не хотіла воювати». «Тільки з року 1654, коли Христина зрелася престолу на користь свого небожа Карла-Густава, шведська політика змінила свій напрям. Король Карл-Густав X увійшов у порозуміння з українським гетьманом і весною 1655 р. розпочав із Річчю Посполитою війну», – стверджував визначний український історик³.

Аналогічні думки можна почути й зараз. «У Швеції королева Христина, яка з більшим задоволенням підтримувала митців, ніж полководців, поступилася тронном молодому і честолюбному Карлові-Густаву. Його претензії на польську корону призвели влітку 1655р. до польсько-шведської війни», – пише відома петербурзька дослідниця Тетяна Таїрова-Яковлева. «Козацька держава вже не була для Швеції абстрактним поняттям – вона перетворилася на важливого союзника», – наголошує

© Дубина Олександр Кузьмич – кандидат історичних наук (м.Київ).

дослідниця⁴. Варто зауважити, що для Швеції Україна перестала бути «абстрактним поняттям» задовго до 1655 року, про що йтиметься нижче.

Слід зазначити, що подібні оцінки були й залишаються поширеними в авторитетних наукових колах. Так, у виданій кілька років тому в США Енциклопедії Світової Історії, зазначаючи, що Крістіна «прагнула концентрувати увагу на науках і мирному житті», автори підкреслюють, що внаслідок того, що вона «імпульсивно» закінчила війну з Данією у 1645р., а також уклала Вестфальський мир, який поклав край Тридцятилітній війні у 1648 р., Швеція не отримала значних територій, на які могла претендувати⁵.

Відомий польський історик Єжи Самуель Бандтке (його Історією Польського Королівства, виданою 1820 р., користувався, зокрема, Т. Г. Шевченко; книжка перекладена й видана російською мовою в 1830 р.) прямо назвав Крістіну «легковажною», тому що за Вестфальським миром вона поступилася курфюрсту Бранденбурга Фрідріху Вільгельму східною частиною Померанії⁶.

Можливо, Крістіна й не реалізувала повною мірою результатів блискучих перемог шведської зброї у другій половині 1640-х років. Але давайте звернемо увагу на одну надзвичайно важливу обставину, яку відзначено, зокрема, в Британії. Констатувавши, що Крістіна була чи не головним творцем Вестфальського миру, провідне енциклопедичне видання пише: «Наполегливому і послідовному політику, Крістіні, вдалося стримати запеклі класові суперечності, що розгорнулися після війни, від переростання в громадянську війну»⁷.

А тепер поставимо запитання: чи спромоглася б Крістіна не допустити громадянської війни, якби вона не вийшла з війни зовнішньої? Вона не могла не розуміти, що пригасити соціальні заворушення в умовах військового напруження було б дуже складно. Ось як описував тодішню ситуацію в країні автор однієї з кращих біографій Крістіни, англійський письменник Френсіс Вільям Бейн: «Внутрішні справи Швеції на той момент були в дуже загрозливому стані. Меншість, в якій перебувала королева, безконечна війна, від котрої тільки представники нобілітету мали зиск, до того ж доповнена аристократичними тенденціями конституції, що віддавала владу в їх руки. Вони використовували свої привілеї та всі засоби влади, щоби перемелювати нижчі прошарки населення тиранічними вимаганнями. Зі свого боку, селянство, виснажене податками та повинностями, повністю безправне в країні, де земля, як і раніше, залишалася головним джерелом добробуту, дозріло до революції. Держава була розділена на дві ворогуючі частини нації»⁸.

Інший англійський дослідник життя Крістіни Френсіс Гріббл зазначав, що, на відміну від попередніх, Тридцятилітня війна не приносила прибутку, позаяк на певному її етапі грабувати не було вже чого, всі «привабливі помаранчі були висмоктані насухо». Залишалися хіба що слава й території, але й вони були знецінені. Незважаючи на бойові здобутки блискучих шведських генералів, «назрівав заколот, тому що платню затримували й шведські солдати, маршируючи від перемоги до перемоги, змушені були обмінювати бартером свою зброю та амуніцію на хліб». На думку біографа, закінчення війни за таких обставин було безумовною заслугою Крістіни й робило їй честь: «вона бачила набагато далі, ніж її вояки, духовенство й державні мужі». «У Крістіни була жіноча інтуїція, що війна стала суцільною неприємністю і нікому не несла нічого доброго, і у неї вистачило характеру, щоб твердо поставити ногу й наполягти, що війна має бути зупинена», – абсолютно коректно стверджував Ф. Гріббл⁹.

Таким робом, головною причиною якнайшвидшого припинення війни Крістіною став не стільки її миролюбний характер, скільки чітке усвідомлення того, що продовження навіть переможної війни може обернутися внутрішньою катастрофою для самих переможців.

* * *

Були у шведської королеви, крім внутрішньополітичних, ще й інші міркування. Для того, щоб змодельовати імовірний хід думок Крістіни, погляньмо на мапу Європи, окреслену Вестфальським миром. «У першій половині XVII ст. Швеція досягла своєї давньої заповітної мети – затвердила за собою панування на Балтиці (так званий

Балтійський домінат)... Найбільше вона одержала за Вестфальським миром 1648 р.: відтепер і південні береги Балтійського моря або повністю ввійшли до складу Швеції, або перейшли під її контроль. Балтійське море справді перетворилося на «шведське озеро». Таким чином, у Північній Європі після Тридцятилітньої війни виникла велика держава. У ній налічувалося до 3 млн. населення, що складалося зі шведів, фінів, карелів, росіян, естонців, латишів, німців, датчан. Великодержавна політика Швеції порушувала життєві інтереси Росії, Польщі, Німеччини, інших країн, зацікавлених у балтійській торгівлі», – слушно зазначалося в радянській багатотомній Всесвітній історії¹⁰.

Період шведської експансії завершився підписанням протягом 1660 – 1661 рр. трьох мирних угод: в Оліві – з Польщею, в Копенгагені – з Данією і в Кардиси – з Росією. Внаслідок цих угод Швеція не втратила своїх територій на континенті, і, водночас, опанувала південь Скандинавського півострова, відвоювавши у Данії три свої сучасні лени (провінції) – Сконе, Халланд і Блекінге, тим самим досягнувши своїх природних геополітичних кордонів. «З цими трьома мирними угодами закінчилася наступальна фаза шведської великодержавності, доба грандіозних завойовницьких заходів минула. Здобич, що її пощастило хапнути шведам за всі ті роки, була доволі показна, щоб не сказати більше... Тепер настала фаза засвоєння, коли шведська держава, немов полоз, зручно вляглася, щоб у тиші й спокої перетравити здобич, яку вона проковтнула. Почалася пора укріплення й захисту здобутих земель», – зазначає відомий шведський історик Петер Енглунд¹¹.

До цього варто додати, що і в період «травлення» Карл XI, здійснивши низку ефективних соціально-економічних реформ, чи не найголовнішу увагу приділив творенню й зміцненню армії, чудово розуміючи, що обділені сусіди, рано чи пізно, пред'являть претензії на свої «споконвічні» землі. «Як виявилось, [шведську] великодержавність значною мірою розбудовували за рахунок Данії, Польщі та Росії. Ніщо не свідчило про те, що ті держави мовчки погодяться із втратами території, які їх спіткали», – описує ситуацію Енглунд¹². Так воно згодом і сталося. І це врешті-решт призвело до втрати Швецією її великодержавного статусу. А чи не стали приєднані за Вестфальським миром землі тими шматками, які не змогла перетравити імперська Швеція?

Вельми цікавими з цього приводу є міркування провідного російського скандинавіста, фахівця з балтійського питання Г. В. Форстена. «1648 рік – це той момент боротьби, коли Швеція здолала своїх ворогів і панувала на всьому сході та півдні Балтійського моря. Почавши окупацію Балтики зі східного кута, шведські королі поширили свої володіння по трьох його узбережжях. Зазіхання Данії, Польщі та Росії замовкнули, але ненадовго. Як незабаром з'ясувалося, нова політична роль не під силу Швеції, не відповідає її економічним ресурсам, сусіди її починають збиратися із силами і з пасивних спостерігачів переходять на роль активних учасників у новій боротьбі... Досягнувши панування на Балтійському морі, Швеція взяла на себе надто важкий тягар... Швеція доходить до крайньої межі напруги своїх сил; у країні починає спорадично виявлятися невдоволення непосильною, надто широкою зовнішньою політикою. Підпорядковані Швеції провінції по той бік Балтійського моря першими відмовляються від жертв, що від них вимагають в інтересах спільної батьківщини... Смілива спроба Карла X збентежила добру половину Європи», – писав російський історик шведського походження. «... Для скандинавського доміанату матеріальні та культурні сили Швеції були достатні, для балтійського ж, північного – ні», – робив висновок учений¹³.

Значно потужнішими бачив геополітичні ресурси Швеції англійський історик Роберт Нісбет Бейн. Він припускав, що їх вистачило б на встановлення й утримання балтійського доміанату. На його думку, первісним планом батька Крістіни Густава Адольфа, було утворення «компактної, сполученої та, певною мірою, гомогенної імперії по берегах Балтики», що було «у межах досяжності шведських ресурсів».

«... Якби він зупинився на Двіні або хоча б на Віслі, він легко міг би досягнути своєї мети, й шведська потуга й досі була б господинею Півночі. Але кожний крок, який він робив на захід від Вісли, був хибним, позаяк усував його далі й далі від центру його потуги», – підкреслював Р. Н. Бейн¹⁴.

Реалістичнішою видається концепція Г. Форстена щодо можливості встановлення

шведського доміну на скандинавському півострові. Насправді Швеція протягом кількох десятиліть інкорпоровала відвоєвані у Данії свої південні провінції. Якщо в 1670-х роках мешканці провінції Сконе під час вторгнення датських військ повстали проти шведської адміністрації, то коли у 1709р. Данія знову вторглася в провінцію, ситуація там докорінно змінилася. «Протягом одного тільки покоління жителі Сконе стали шведами... На початку XVIII ст. шведифікація Сконе була доконаним фактом», – відзначав авторитетний шведський історик Інгвар Андерссон¹⁵. На перспективність шведифікації усього Скандинавського півострова вказує хоча б те, що в 1814 р. Швеція змусила Данію поступитися їй Норвегією. Та на той час Швеція вже не була європейською суперпотугою й інкорпорувати Норвегію їй не вдалося.

Та як би там не було, і Г. Форстен, і Р. Н. Бейн вказували на обмеженість геополітичних ресурсів Швеції. Їй навряд чи вдалося б закріпитися на рубежах Двіни й Вісли, але вона сунула ще далі на захід, що врешті-решт підірвало її сили.

«Майбутнє Балтійського питання було легко передбачити ще в 1648 році», – підкреслював Георгій Форстен¹⁶.

Факти промовисто свідчать, що Крістіна передбачала подібний розвиток подій ще у 1645 р., наполягаючи на підписанні миру з Данією. Коментуючи цей епізод її діяльності, Ф. Бейн вказує на те, що шведська королева припускала, що «інші зацікавлені потуги можуть виступити на боці Данії, побоюючись, що Швеція набуває занадто великого домінування на Балтиці». На підтвердження своєї тези він наводить надзвичайно цікаві інструкції, викладені Крістіною в її листах до всемогутнього канцлера Акселя Оксеншерни, якій вів мирні переговори. У них королева, зокрема, критично ставиться до імперських амбіцій Швеції й висловлює свою стурбованість з приводу можливої реакції Польщі¹⁷. Отже, дев'ятнадцятирічна королева вже тоді проявила себе мудрим і далекоглядним політиком.

* * *

Та чи такою вже миролюбною була шведська королева Крістіна, як їй це приписували деякі історики?

В українській історіографії прийнято вважати, що привід для війни з Польщею в 1655 р. відшукав войовничий Карл X. Здається, ніхто з вітчизняних дослідників не звернув уваги на кілька рядків з широко відомої праці Проспера Меріме. Ось вони: «Що ж до королеви Христини, то вона небезпідставно скаржилася на те, що Ян Казимир, потомок скиненої династії Ваза, вживав в офіційних документах титул шведського короля», – зазначав французький дослідник, відомий своїм ретельним ставленням до першоджерел¹⁸. До цього варто додати, що Крістіна почала ревно відстежувати це питання ще з моменту обрання на польський трон Яна Казимира наприкінці 1648 року. Так, вона тоді питала французького посла, чи вживає новий польський король титул шведського монарха¹⁹. Отже, виходить, що «миролюбна» Крістіна почала шукати привід для суперечки з Польщею відразу після укладення Вестфальського миру! Як би там не було, вона прораховувала всі можливі варіанти. І саме її наробітками потім скористався Карл X.

Взагалі, багато хто з істориків і літераторів недооцінював її державницької діяльності, вважав її далекою від політики. Так, поведінка Крістини й насправді була екстравагантною, а деякі вчинки – просто сенсаційними. Ну хто ще з європейських монархів добровільно залишав трон? Так, вона вільно володіла багатьма мовами, витрачала величезні кошти на збирання різноманітних колекцій, залучала до свого двору видатних вчених і митців. Та при всьому тому чи не головне місце в її житті посідала політика.

Спосіб життя Крістини під час її перебування при владі доволі промовисто описав безпосередній свідок – єзуїт отець Маннерсчід, довірена особа посла Іспанії в Швеції. «... Її ранки були присвячені державним справам, вона регулярно відвідувала засідання своєї Ради. Одного ранку, незважаючи на те, що в неї була кровотеча, вона провела п'ять годин у Кабінеті Ради; а коли вона страждала від гарячки, що тривало місяць, вона, тим не менше, продовжувала займатися державними справами...». Отець Маннерсчід підкреслює, що всі державні справи проходили через її руки. Вона

все вирішувала персонально і не потребувала підказок, коли зверталася до послів, а «великі генерали, від імен яких тремтіла Німеччина, стояли німі й залякані в присутності своєї королеви»²⁰.

Схожу характеристику дає Крістіні й Френсіс Бейн. При цьому він особливо виділяє роль Крістіни в укладенні Версальського миру, що поклав початок новій системі міжнародних відносин, заснованій на пріоритетах національних інтересів і принципі балансу сил. «Вестфальський мир з усіма його наслідками, включно з існуванням Німеччини як держави, був укладений повністю завдяки неослабній енергії і невтомній праці Крістіни... Вона працювала більше, ніж будь-який помічник секретаря, опановувала всі найдрібніші деталі, які вона знала краще, ніж будь-який держслужбовець, ніколи не дозволяла собі бути відсутньою на засіданнях Сенату», – писав англійський дослідник²¹.

Як ми бачили, Крістіна уважно стежила за розвитком подій в сусідній Польщі. А будучи одним з головних творців європейської системи балансу сил, вона просто не могла знехтувати появою нового чинника в розстановці сил на континенті. Адже нове державне утворення, що окреслилося після польсько-українських домовленостей у Зборові 1649 року, Козацька держава, або, як вона називалася в тих домовленостях – Запорозьке Військо, за підрахунками сучасних провідних істориків В. А. Смолія і В. С. Степанкова, налічувала у 1648 – 1651 рр. 80 – 100 тисяч досвідчених вояків²². Це була одна з найпотужніших у тогочасній Європі армій. І воювала вона проти потенційного супротивника Швеції – Польщі. І також потребувала союзників. Таким чином, пошуки контактів між Україною та Швецією цілком відповідали інтересам обох сторін і висувалися на порядок денний розвитком геополітичної ситуації.

Вельми промовистий факт: у 1649 р. польський король так і не дочекався шведських ландскнехтів, яких хотів набрати для війни з козаками²³. Дуже схоже, що на рішення шведських вояків вплинула Крістіна, котра, як відомо, «опановувала всі найдрібніші деталі» міжнародної політики.

* * *

Хто саме був ініціатором встановлення цих контактів – Крістіна чи Богдан Хмельницький, і як саме й коли вони були започатковані?

В. А. Смолій і В. С. Степанков доволі обережно пишуть, що «пошук взаєморозуміння зі Швецією» розпочався 1650 року²⁴. Але з чого і як саме той пошук розпочався, вчені не уточнюють і надалі цієї теми не розвивають. Не торкаються цього питання й інші сучасні дослідники.

Отож звернімося до надбань попередніх генерацій істориків.

У своїй класичній праці «Богдан Хмельницький» Микола Костомаров також не називав точної дати й події, з якої почалися шведсько-українські контакти, але вказував на особливу роль у цьому процесі татарського посольства до Швеції кінця 1650 року. «Невідомо, коли саме український гетьман увійшов у зносини зі шведським двором, але у 1650 році... відправлялися у Стокгольм посланці начебто татарські, але насправді від козацького вождя», – писав історик²⁵.

На думку Пантелеймона Куліша, головним натхненником і організатором того татарського посольства до Швеції був Богдан Хмельницький. «Щоб послабити природних ворогів козаччини і збільшити кількість панських ворогів, підмовив він хана відправити в Стокгольм посольство, яке б слугувало прикриттям його власних зносин зі шведами, – тих злісних зносин, котрими були спричинені грізні для Польщі події 1655 – 1659 років. У Стокгольмі не забули про посягання Сигізмунда III і Владислава IV на шведську корону. Тепер Хмельницький відкривав шведам вид на польську», – зазначав П. Куліш²⁶. І на підтвердження своєї версії наводив витяг з інструкції польського королівського уряду, розісланій на сеймики наприкінці 1650 року. «... Нещодавно татарський хан послав у Швецію своїх послів, котрі проїхали через нашу державу, а з чим їхали, не хотіли сказати; але не можемо інакше думати, як так – що для збудження шведів проти Речі Посполитої за навіюваннями Хмельницького, аби зручніше напасти на розчленовану в такий спосіб з усіх сторін від різних ворогів Республіку, і потім придушити», – вказувалося в документі²⁷.

У цілому, польські першоджерела майже одноставно відносять те татарське по-

сольство до Стокгольма на рахунок Хмельницького. Аналізуючи їх, автор, по суті, першої наукової історії України – «Історії України та українських козаків» (1796 р.), австрійський історик Йоган-Христіан Енгель робив припущення, що «діяльність Хмельницького сягнула Стокгольма» в 1650 р., коли туди прибув татарський посланець²⁸.

А Дмитро Дорошенко, не згадуючи про татарське посольство до Стокгольма, однозначно вказує дату початку оформлення шведсько-українського союзу і його ініціатора. «Ще в році 1650 завів Хмельницький зносини з шведським урядом, пропонуючи йому союз проти Польщі», – писав історик, не підкріплюючи свого твердження конкретними фактами²⁹.

Так, на перший погляд, версія про те, що татарське посольство до Стокгольма 1650 р. було інспіроване Богданом Хмельницьким і являло собою секретну місію українського гетьмана, мета якої полягала в тому, щоби започаткувати союз зі Швецією, виглядає цілком вірогідною. Насправді, перебуваючи в союзі з татарами, непересічний дипломат Богдан Хмельницький міг довірити своїм тогочасним союзникам завдання по встановленню контактів зі шведською стороною; не викликає жодних сумнівів, що в тому татарському посольстві була «його людина». Та ніяких документальних підтверджень цієї версії поки що не знайдено.

Не знайшли їх і такі корифеї історичної науки, як С. М. Соловійов і М. С. Грушевський.

Перший з них, торкаючись епізоду, пов'язаного з татарським посольством до Стокгольма 1650 року, наводить об'яву, зроблену повноважними польськими послами в Москві Станіславом Витовським і Філіпом Обуховичем у березні 1651р., а також таємне повідомлення, зроблене того ж року шведським перекладачем Яганом Розенліндом (Рузенлі) російському боярину Милославському. Польські послы розповідали, що «На весну кримський хан мислить іти на Московську державу з великою силою й до королівської величності (короля Польщі. – **О. Д.**) пише про це безупинно, так писав, щоб король пропустив послів його до шведської королеви Крістіни, і ці послы вмовляли королеву послати військо на Московську державу»³⁰. А з повідомлення шведського перекладача випливало, «що взимку на Різдво Христове приїжджали в Стокгольм кримські послы: пропустив їх через свою землю польський король Ян Казимир і надіслав разом з ними від себе єзуїта зі звісткою, що він, король, разом з ханом хочуть вести війну з Московією й запрошують до того ж королеву. Розенлінд додав, що королева веліла відмовити ханові й королю»³¹. Вельми цікаво, що коли московський цар попросив королеву прислати йому грамоти від польського короля і кримського хана, то Крістіна відповіла, що не має таких грамот.

«Епізод сей не безінтересний також і з того становища, що він пробивав дорогу українсько-шведській коаліції, яка зложилася кілька років пізніше», – зазначав М. С. Грушевський, згадуючи про татарське посольство до Швеції. Але жодного уточнення, як саме «пробивало» цей шлях татарське посольство, Михайло Сергійович не наводить. Натомість він цитує два витяги з донесень російських посланців до Криму Елякова і Кузьмина. Суть обох повідомлень зводиться до того, що шведська королева відмовилася вступити до антимосковської коаліції, до чого схилили її татарські послы. Вельми промовистими були джерела інформації російських посланців-розвідників. В одному випадку – це литовські полонені, в іншому – «жид Юсупко». На більшу увагу заслуговує повідомлення французького посла в Швеції. Той «дав знати своєму урядові про приїзд татарського посла 3 грудня і дану йому авдієнцію 7 грудня; хоча мова йшла про організацію кампанії проти Москви, але французький посол старався вивідатися, чи нема тут в дійсности плянів проти Польщі... Довідатися ближче про се послові не вдалось, але дуже правдоподібно, що такі балачки йшли»³².

Як бачимо, жодних конкретних доказів діяльності Б. Хмельницького по утворенню антипольської коаліції за участю Швеції в цьому випадку не виявлено. Хіба що «правдоподібні балачки» про це.

Ще один канал, по якому Богдан Хмельницький намагався встановити союзницькі відносини зі Швецією, простежив український історик Богдан Кентржинський. Після Другої світової війни він оселився у Швеції, де ґрунтовно дослідив місцеві архіви. За

версією Б. Кентржинського, український гетьман спробував установити контакт зі шведською владою через російського авантюриста Тимофія (Тимошку) Акундінова, який видавав себе за сина російського царя Василя Шуйського. Самозванець з'явився в Стокгольмі на початку літа 1651 року. На перший погляд, Акундінов діяв у своїх власних інтересах. Виглядало цілком логічним, що, отримавши відмову в збройній підтримці його претензій на російський престол від кримського хана, турецького султана, римського папи і того ж Богдана Хмельницького, самозванець вирішив звернутися до Швеції.

До Стокгольма Акундінов прибув як офіційний представник Семигороддя, маючи на руках дипломатичний паспорт на ім'я Йоханнеса Сінесіса³³ і листи від семигородського князя Юрія II Ракоці до королеви Крістіни³⁴. Попри те, що самозванця доволі швидко ідентифікували й московські дипломати зажадали його негайної екстрадиції, Крістіна не тільки дала йому аудієнцію, але й щедро обдарувала.

Зміст розмови шведської королеви з російським авантюристом залишився невідомим. Можна припустити, що самозванець, який мав напередодні свого від'їзду з України тісні контакти з Богданом Хмельницьким і його писарем Іваном Виговським, знав про відмову Крістіни виступити в складі антимосковської коаліції, що пропонувало їй татарське посольство, про яке йшлося вище. Тому навряд Тимошка сподівався умовити шведську королеву підтримати його особисту інтригу.

Головну мету стокгольмської місії Акундінова Б. Кентржинський визначив по кореспонденції самозванця, яку він вів, перебуваючи під арештом у Ревелі.

Події розвивалися так. Після від'їзду Акундінова зі Стокгольма московські спеціальні агенти вистежили його в Ревелі, намагалися викрасти й нарешті домоглися його арешту. Але в справу втрутився ревельський губернатор Ерік Оксеншерна, син Акселя Оксеншерни, шведського канцлера. Він узяв ситуацію під особистий контроль і дозволив в'язню написати лист королеві. У своєму листі Акундінов нагадував, що йому був гарантований особистий імунітет і таємно забезпечена недоторканність як посланця королеви до Богдана Хмельницького. Він вимагав термінового звільнення, аби продовжити свою подорож до українського гетьмана. Крім того, Акундінов повідомив губернатора, що він має усне послання Її Величності до Хмельницького³⁵. За наказом Акселя Оксеншерни його син інсценував утечу Акундінова і зробив так, щоб російські агенти його не догнали. Та Тимошка так і не доїхав до України. Царські мисливці на самозванця врешті-решт вполювали його, й наприкінці 1653 р. Акундінова було четверговано на Красній площі в Москві.

Козацький слід у шведській епопеї Акундінова чітко окреслився під час катувань його найближчого соратника – Костки Конюхова. Той, зокрема, розповів, що в Україні лже-Шуйського підтримував гетьман Богдан Хмельницький, а «Выговский ему учинился друг большой и также ему помогал». З'ясувалося, що коли Акундінов виїжджав з України, то генеральний писар писав листи до Ракоці, «чтоб ему, Тимошке, помогал, и к шведской королеве об нем писал... и тому письму шведская королева поверила». Крім того, Костка сказав, що «как был Тимошка у Хмельницкого и прослышал о псковском смятении, то начал просить гетмана, чтоб отписать ему шведской королеве. И Хмельницкий отказал, потому что у него ссылки с шведской королевой нет, а напишет о нем Ракоци»³⁶.

Таким робом, як і у випадку з татарським посольством, обережний гетьман не залишив жодного письмового свідчення про свої перші контакти зі шведською стороною. Але те, що вони мали місце наприкінці 1650 – першій половині 1651 р., не викликає жодних сумнівів. Про це переконливо свідчать листи Богдана Хмельницького, датовані 1655 роком.

Так, у листі до московського царя Олексія Михайловича від 2 (12) квітня, в якому Б. Хмельницький просить відпустити затриманого царем посланця Крістіни ігумена Данила, гетьман пише: «... мы уже от лет четырех с королевою швейскою о приятни договоры чиним, чтоб на тех неприятелей ляхов нам помогала...»³⁷. В листі від 18 (28) травня до того ж адресата, де, зокрема, йшлося про відправку українських послів у Швецію, гетьман підкреслює: «... мы от лет четырех с Христиною, королевою швейскою ссылалися для того, чтоб неприятелем нашим, ляхом, помочи дати не имеют, но и во

всем на них воевати обещаются...»³⁸. Того ж дня Богдан Хмельницький надсилає ще два листи про відправку українських послів до Швеції – до думного дяка Ларіона Лопухіна й до боярина Іллі Милославського. І знов у цих листах фігурують чотири роки зносин українського гетьмана зі шведською королевою. Отже, маємо чотири листи Богдана Хмельницького, написаних навесні 1655 р., в яких повторюється інформація про чотири роки шведсько-українських зносин. З цих неодноразових повторів випливає висновок, що твердження гетьмана про чотири роки контактів зі шведською королевою – не є випадковою опіскою. Відраховуючи ці чотири роки від весни 1655 р., маємо першу половину 1651 року. Тобто дату, коли зі Стокгольма повернулося загадкове татарське посольство і відбувалася місія Тимошки Акундінова.

На особливу увагу заслуговує лист до боярина Милославського. У ньому Б. Хмельницький вказує, що «от четырех лет» Крістіна «нам грамотами своими обнадеживала, что с поляки не мирно живут...»³⁹. Отже, цілком імовірно, що шведсько-українські союзницькі відносини вже 1651 року були підтверджені письмово. Та поки що ті документи не знайдено.

Даючи оцінку шведській місії Акундінова, Б. Кенржинський зазначає, що, можливо, Хмельницький, в результаті її був заохочений Стокгольмом послати до Швеції своїх офіційних представників. Цей крок історик пояснює прагненням Крістіни здійснити тиск на Польщу, представники якої після перемоги над козацьким військом під Берестечком стали зухвало поводитися на з'їзді шведських і польських комісарів у м. Любеку з проблем укладення «вічного миру» (липень – жовтень 1651 р.). «Не схоже на те, що шведський уряд, заохочуючи українців мати прямі відносини зі Стокгольмом, мав серйозніші наміри, ніж натиснути на польського короля», – підкреслював Б. Кенржинський⁴⁰. Справді, на той момент Крістіна застосувала український чинник на мирних переговорах з Польщею, але її стратегічний задум на перспективу був набагато глибшим. Творець концепції балансу сил, вона мислила її категоріями.

* * *

Як ми побачили, ініціатива по встановленню союзницьких шведсько-українських відносин на початку 1650-х рр. належала Богдану Хмельницькому.

Що ж стосується шведської королеви, то протягом 1651 і перших місяців 1652 р., вона не зробила жодного кроку назустріч українській стороні. Може, й насправді була надто миролюбною?

Та придивимося до внутрішньої ситуації у Швеції в той період. 1650 р. у країні був великий неврожай. Внутрішньополітична ситуація загострилася вкрай. На зборах риксдагу відбулося зіткнення станів з найбільш важливих питань: жалюгідного становища державних фінансів, ворожнечі між нижчими станами й дворянством, між королевою та вищою знаттю тощо. «Протягом двох років, що минули після укладення Вестфальського миру, труднощі, які стояли перед Швецією, ще більш зросли... Зіткнення ставали все сильнішими», – зазначав Інгвар Андерссон⁴¹.

Зрозуміло, що за таких обставин ні про яку войовничу зовнішню політику Швеції не могло бути й мови. Крістіна не те що «не хотіла воювати», вона була просто неспроможна вести війну. Тому й намагалася знайти якийсь компроміс із Польщею на з'їзді в Любеку.

Внутрішньополітична ситуація почала стабілізуватися у 1652 році. Саме тоді в Стокгольмі з'явився польський емігрант, колишній підканцлер Речі Посполитої Ієронім Радзейовський.

Згідно зі шведськими джерелами, Крістіна зустріла його доволі прохолодно, поставившись до колишнього підканцлера як до пересічного біженця⁴². Втім, невдовзі ставлення Крістіни до польського гостя зазнало суттєвих змін. Радзейовський був запрошений до королеви, мав з нею тривалу зустріч, отримав значну суму грошей, місце при дворі тощо.

Вельми цікаво простежити хронологію подій, на тлі яких розвивалися стосунки шведської королеви з польським емігрантом. Отже:

- наприкінці квітня 1652 р. Радзейовський з'являється в Стокгольмі; Крістіна зустрічає його без особливого ентузіазму;
- 23 травня козацьке військо під проводом Богдана Хмельницького одержує

перемогу в битві під Батогом; після битви гетьман відправляє до Швеції двох полонених шведських капітанів, які служили в польській піхоті. За повідомленням козацького літописця Самійла Величка, вони мали доставити до «Короля Густава Шведського» лист з порадою і пропозицією, «аби тогда начал войну свою на Поляковъ, когда они черезъ него Хмельницкого весма zostали обезсилени и винищени...»⁴³. Виправляючи помилку літописця, Микола Костомаров зазначає, що гетьман писав листа «невідомо кому саме»⁴⁴; тепер ми маємо всі підстави стверджувати, що адресатом була Крістіна;

– 30 травня Радзейовський пише листа Б. Хмельницькому, в якому повідомляє гетьмана про готовність Крістіни укласти союз із козаками й розпочати спільні бойові дії проти Речі Посполитої.

Чи спромоглися гінці Хмельницького доставити його лист за точно відомою їм адресою, перед тим як Крістіна віддала наказ Радзейовському писати послання гетьману, – питання спірне (хоча добре вмотивовані кадрові офіцери, маючи в перспективі зустріч зі своєю королевою, теоретично могли це зробити). Але беззаперечним є той факт, що після битви під Батогом королева, побачивши імовірність відносно легкої перемоги над знекровленою Польщею, взяла курс на союз із Військом Запорозьким.

Для налагодження контактів з Богданом Хмельницьким їй стала у пригоді добра обізнаність Радзейовського у козацьких справах. Доволі промовистою була інформація останнього, яку він виклав у листі до українського гетьмана щодо сумнівів Крістіни в плідності роботи з'їзду шведських і польських комісарів у м. Любек, який мав розпочатися у вересні того року⁴⁵. Інформація Радзейовського виявилася достовірною: другий з'їзд у Любеку (листопад 1652 р. – початок березня 1653 р.) завершився безрезультатно. Та Крістіна не стала очікувати навіть на його початок. У жовтні – грудні 1652 р. риксдаг, аргументуючи своє рішення незадовільним станом відносин з Річчю Посполитою і Данією, прийняв довгострокову програму посилення армії та флоту, яку вважали кроком до війни⁴⁶.

Як відомо, лист Радзейовського до українського гетьмана був перехоплений. Але Крістіна не припинила спроб налагодити стосунки з Богданом Хмельницьким. Тепер ініціатива виходить від обох сторін.

Першу звістку про шведських послів до України маємо в листі Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича від 23 березня (2 квітня) 1653 року. «... Недавного времени и шли к нам послы от Христины, королевы ея милости свейской, о каких делех, знати не можем, которых послов ляхи, поймавши, королю отослали и к нам не пустили», – повідомляв гетьман московського царя⁴⁷.

Як ідеться в листі послів Богдана Хмельницького до Швеції – Кіндрата Бурляя і Силуяна Мужиловського до патріарха Никона, написаному в травні 1653 р., «... имеем известную ведомость от языков приведенных: яко противники неприятели Войска Запорожского послов шведской королевны, через Польшу к Войску Запорожскому едущих, взяли в темнице держати и к гетману и всему Войску Запорожскому не перепустили»⁴⁸.

І якщо повідомлення про намагання Крістіни зв'язатися з українською стороною досі не підкріплені документально, то епопею із затримкою українського посольства до Швеції у 1653 р. ми маємо змогу простежити майже по днях.

Вперше про українських послів до Швеції ішлося у цитованому вище листі Богдана Хмельницького від 23 березня, в якому гетьман просив пропустити українських послів у Швецію. Далі маємо повідомлення від 22 квітня про прийом царем українських дипломатів і про їх переговори у Посольському приказі, на яких вони повторили прохання Богдана Хмельницького пропустити їх у Швецію: «И гетман велел у царского величества милости просить, чтобы государь пожаловал велел их, посланников, пропустить к свейской королеве через свое государство проведать того, для чего она, свейская королева, к гетману и ко всему Войску Запорожскому послов своих послала»⁴⁹. 4 травня українські послы надсилають царю чолобитну з проханням пропустити їх врешті-решт до шведської королеви⁵⁰. Натомість Олексій Михайлович 7 травня видає грамоту, в якій дозволяє українським послам... повернутися в Україну

й повідомляє Богдана Хмельницького про відправлення в Україну російських послів Артемона Матвеева та Івана Фомина⁵¹.

У статейному списку цих послів до Богдана Хмельницького рішення царя пояснюється так: «И великий государь наш его царское величество тех ваших посланников ныне пропустит не изволил, для того что великий государь наш его царское величество к Яну Казимеру королю польскому и великому князю литовскому послал о миру по вашему челобитью своих царского величества великих и полномочных послов»⁵². Отже, бачимо, як московський цар ще до укладення Переяславської угоди почав розв'язувати зовнішньополітичні проблеми українців без їх відома.

Як зазначав Богдан Хмельницький у своєму листі до Ієроніма Радзейовського від 28 червня 1654 р., всі спроби козацьких послів дістатися Швеції через територію Московії були марними, водночас і намагання шведських послів досягти України через польську територію також були невдалими⁵³.

Першим посольством, якому вдалося оминати блокаду суміжних держав, було посольство, вислане Крістіною. Добиратися в Україну йому довелося аж через Париж і Стамбул. На переговорах, що проходили влітку 1654 р., було узгоджено запропоновану Крістіною програму спільних дій проти Польщі, про що Богдан Хмельницький повідомив Ієроніма Радзейовського у щойно цитованому листі⁵⁴. А через кілька днів у листі до Олексія Михайловича гетьман конкретизує спільні заходи, вказуючи, що «тепер проти противко неприятелів ляхов» через «Пруси і Ліфлянти» вирушає шведське королівське військо «з многими ратми, осемдесятьми тисящами людей»⁵⁵. Це означало утворення шведсько-українського воєнно-політичного союзу.

Описуючи хід переговорів, сучасний український дослідник Сергій Коваленко зазначає, що [Богдан Хмельницький] «серед іншого сказав, що для нього бажаним було б утримання миру між Шведським королівством та Московським царством, але якби між ними дійшло до війни, то за умовами війни Шведського королівства проти Речі Посполитої Україна стане на бік Шведського королівства проти Московського царства»⁵⁶. Отже, гетьман чітко віддавав перевагу союзу зі Швецією, аж до розриву договору з Москвою.

Таким робом, підвалини шведсько-українського союзу заклали шведська королева Крістіна й український гетьман Богдан Хмельницький.

І, безперечно, мав рацію Йоган-Христіан Енгель, називаючи шведсько-український союз «планом Крістіни» (Plan Christinens), за який через багато років «вхопився» Карл XII⁵⁷.

* * *

Та чи тільки Крістіні належить геополітична ідея шведсько-українського союзу?

Для відповіді на це запитання простежимо кілька відомих нам контактів і спроб контактів між обома сторонами. Ініціатива тут повністю належала шведам.

Так, ще на початку XVII ст., коли король Швеції Карл IX взяв активну участь у подіях, пов'язаних з російською «Смутою», шведський дипломат Петрус Петреюс (Пер Персон), який перебував тоді в Москві і якому було доручено добитися дозволу для кількох татар, котрі поверталися зі Швеції, проїхати через російські землі до Криму, мав нагоду трохи ближче познайомитися з українськими землями. «Та лише Густав II Адольф (король Швеції в 1611 – 1632 рр. – **О. Д.**), готуючись до великої релігійної війни (мається на оці Тридцятилітня війна 1618 – 1648 рр. – **О. Д.**), звернув свою увагу на південно-східну Європу і геніально передбачив, що шукати союзників проти папізму та ворогів Швеції необхідно на сході й півдні, на невідомих ще теренах між Дніпром та Дністром», – писав на початку минулого століття шведський історик Альфред Енсен⁵⁸.

Російсько-шведська війна початку XVII ст. завершилася вигідним для Швеції Столбовським миром (1617 р.), що закріпив її контроль над балтійськими торговельними шляхами. Ця війна, на слухну думку російського дослідника Сергія Цветкова, «показала Густаву Адольфу величезні можливості шведської експансії на півдні та південному сході»⁵⁹.

Відтоді Україна починає посідати певне місце в геополітичних кресленнях

шведського монарха. «Шведський король Густав II Адольф... і його радник Аксель Оксеншерна розглядали Козацьку державу як потенційного союзника у боротьбі за перевагу в Балтійському регіоні», – відзначає сучасний шведський дослідник Крістіан Гернер. З його точки зору, спільним ворогом тоді була Річ Посполита, а не Московія. Свою думку вчений обґрунтовує тим, що в 1626 р. Швеція натякала Московії, що було би бажано заохотити козаків повстати проти польської корони⁶⁰.

Додамо, що ці «натяки» були більш ніж конкретними. Так, базуючись на документальних джерелах, доктор історичних наук Тарас Чухліб стверджує, що «на початку 1626 р. шведські послы у Москві запропонували московському цареві вступити до антигабсбурзької коаліції й запросити до неї українське козацтво»⁶¹.

У тому ж 1626 р. шведи зробили спробу започаткувати прямі контакти з українським козацтвом. Російський купець на шведській службі Александр Рубін був посланий «до Білорусі, Запорозьких і Донських Козаків» з метою залучити козаків до війни проти Польщі»⁶².

Того ж таки року шведський дворянин Георг Бернгард від імені свого короля просив дозволу вільного проїзду через російські землі до Запорожжя. «Але цар, не без підстав запідозривши за цим наміром дипломатичну місію, відмовив у проханні. Про те, щоб пропустити шведських послів на Україну, не могло бути й мови», – писав Єнсен⁶³. Отже, ще до утворення Козацької держави Москва ревню ставилася до будь-яких зовнішньополітичних контактів українців.

Проте Густав Адольф не припиняв своїх спроб залучити козацтво на свій бік. За рік до смерті короля, у 1631 р., його таємний радник Якоб Руссель посилав з листом від імені монарха до Війська Запорозького капітана Петра Лядмірала і хорунжого Якова де Грева, комірника Його Королівської Величності. В листі, зокрема, зазначалося, що «вже віддавна найясніший і наймогутніший король шведів Густав Адольф, з Божої Милості державець і збирач пречислених провінцій, а також премогутній та благородний володар Балтійського моря... захотів і вирішив донести і засвідчити свою королівську приязнь і прихильність вашій республіці і всьому славетному й могутньому товариству благородних запорозьких козаків та показати й підтвердити свою милостиву і доброзичливу волю через незрівнянні й численні докази щедрості всім і кожному, насамперед вашим старшинам, ветеранам і доблесним мужам». Далі містилася пропозиція «увійти в переговори щодо міцного і непорушного союзу». Для цього пропонувалося послати до Швеції «значніших розсудливих мужів, прихильників вашої старовинної релігії і свободи... з повноважними листами, щоби мали змогу нав'язати відносини, розпочати і попровадити переговори з Його Королівською Величністю»⁶⁴.

Але козаки ніяк не відреагували на те послання. «Далекоглядні плани були на певний час відкладені у зв'язку зі смертю Густава Адольфа, але за них з подвійною енергією узявся Карл X Густав, гідний продовжувач геніальної політики попередника», – зазначав Єнсен⁶⁵.

Та справжньою продовжувачкою справи Густава Адольфа була його дочка Крістіна. Саме вона визначила геостратегічний напрям шведської експансії середини 1650-х років та її головний об'єкт. «Напряму удару був вирішений шведською державною радою ще за Крістіни – Річ Посполита; мета експансії також – її морське узбережжя», – зазначав провідний російський (у 1987 р. емігрував у Швецію) скандинавіст О. С. Кан⁶⁶.

І якщо Густав Адольф лише окреслив контури союзу з козаками, то Крістіна той союз започаткувала де-факто. Карл X тільки продовжив її зовнішню політику, реалізуючи задум своєї попередниці на практиці.

* * *

Треба відзначити, що ані Густав Адольф, ані Крістіна, не порушували територіальних питань у відносинах з українцями. Зі свого боку, Богдан Хмельницький також спочатку не торкався цих проблем. Обидві сторони виходили з того, що їх інтереси в цій царині не перетиналися. Насправді, Військо Запорозьке не мало жодних інтересів на Балтиці, котру Швеція розглядала як пріоритет своєї зовнішньої політики; у свою

чергу, обережна в питаннях нових територіальних надбань шведська королева не поглядала на схід від Вісли.

На першому етапі своєї експансії в східному напрямку Карл X в цілому виходив із цього негласного порозуміння.

Слід однак зазначити, що у сучасній вітчизняній історіографії існує й дещо відмінна думка. Так, В. А. Смолій і В. С. Степанков стверджують, що в 1655 р., напередодні війни з Польщею, прагнучи «добитися союзу з Росією, шведський уряд пропонував їй зберегти за собою майже всю Україну в сучасних кордонах, значну частину Білорусії, включаючи басейни Прип'яті, Західної Двіни, а в деяких випадках – і низов'я Десни». «Як слушно зауважував Л. В. Заборовський, – пишуть вчені, – це були б значно більші територіальні надбання, ніж Росія отримала після тривалої боротьби за Андрусівським (1667) договором із Річчю Посполитою»⁶⁷. Теза про готовність Швеції віддати Московії «майже всю Україну» видається їм такою переконливою, що вони повторюють її буквально через кілька сторінок⁶⁸. На чому ж базувалися українські історики?

Насамперед, це – праця російського дослідника Лева Заборовського «Росія, Річ Посполита і Швеція в середині XVII ст.» (1981 р.), в якій було сформульоване вищезазначене положення. При цьому автор одразу ж заявляв, що в Секретному меморіалі Карла X послам до Росії, датованому 3 липня 1655 р., «намічалася лінія розмежування взаємних інтересів у Речі Посполитій, представлена чотирма основними варіантами»⁶⁹. Далі він, «не вдаючись у виклад деталей», намалював свою мапу.

Та, роблячи свої географічні «відкриття», він зовсім не розрізняв понять «державні кордони» і «сфера інтересів». А різниця між ними дуже велика.

У будь-які часи будь-які держави окреслювали сфери своїх інтересів або впливу де завгодно (деякі з держав продовжують робити це й зараз). Так, у 1494 р. Іспанія та Португалія підписанням договору в м. Тордесільясі (Іспанія) поділили увесь світ від полюса до полюса по 46°30' західної довготи, не маючи майже ніякого уявлення про землі, які вони ділили. У 1506 р. папа Юлій II той договір схвалив. Офіційно він діяв аж до 1777 року. Та це ніяк не завадило Голландії до середини XVII ст., тобто періоду, який нас цікавить, заснувати свої колонії у Південній Америці (де договір мав реальну силу) як в зоні іспанських, так і португальських інтересів.

Коли ж сфери інтересів двох або більше країн перетинаються, виникають конфлікти. Найчастіше таке траплялося в Європі. І, як правило, це призводило до війн, котрі завершувалися переглядом державних кордонів. Сфера інтересів – це категорія геополітики, а державний кордон – міжнародного права.

А тепер звернімо особливу увагу на вкрай важливу для адекватного розуміння ситуації обставину. А саме на те, що, розробляючи свій Секретний меморіал, Карл X був прекрасно обізнаний з умовами Переяславської угоди, що передбачала підпорядкування України Московії. Не будемо сперечатися, яку форму мало це підпорядкування: чи то васалітету, чи то протекторату, чи то конфедерації. Для нас у даному випадку безсумнівним є той факт, що, внаслідок Переяславської угоди Україна автоматично потрапляла до сфери інтересів Москви.

Необхідно також зазначити, що, крім офіційно проголошеної мети шведського посольства до Москви – третьої ратифікації Столбовського миру 1617 р., воно мало добитися принаймні дружнього нейтралітету Росії у майбутній війні Швеції з Польщею. Та кращим варіантом було би встановлення союзницьких шведсько-російських відносин у розподілі території Речі Посполитої. Зрозуміло, що за таких обставин невключення території держави Богдана Хмельницького в сферу інтересів Московії аж ніяк не сприяло б досягненню цієї мети. Навпаки, це могло б призвести до небажаного для Карла X загострення у шведсько-російських відносинах.

Під цим кутом зору і розглянемо варіанти розмежування сфер інтересів, які пропонував шведський король Московії.

Отже, в статті 6 Секретного меморіалу окреслено чотири лінії розмежування:

1. Від Кам'янець (нині Кам'янець-Подільський) до Костянтинова (Старо-костянтинів), потім – по річках Случ і Горинь до Городка, далі – через Слуцьке князівство на Борисів і Полоцьк.

2. Від Галича на Олику, далі по річці Горині до Городка, потім – по прямій лінії через місто Слуцьк до Мінська, далі – нижче Полоцька до Дзінси*.

3. Від Галича, як було вказано вище, – до Городка, – потім – через Слуцьке князівство на Мінськ і до Дзінси.

4. Якщо московіти не погодяться з межею по Галичу, ви маєте висунути як ультиматум варіант розмежування по лінії Львів – Луцьк, з тим, щоби все, що знаходиться на захід від цієї лінії, належало нам, а на схід – їм⁷⁰.

Перший варіант розмежування, як бачимо, багато в чому відтворював західні кордони Гетьманщини, окреслені Зборівськими угодами 1649 року. Це була своєрідна пробна куля: погодиться на це Московія – добре; ні – запропонуємо інше.

Це інше містилося у другому та третьому варіантах, які майже не відрізнялися один від одного. Хіба що в третьому варіанті до сфер інтересів Московії повністю відходив Слуцьк. Цей варіант був основним.

І лише на крайній випадок було зарезервовано ультиматум, умови якого могли б певною мірою задовольнити Богдана Хмельницького.

Якби Карл X одразу запропонував цей варіант Богдану Хмельницькому напряду, той, з великою часткою імовірності, погодився би з ним. Адже лінія Львів – Луцьк пролягала ненабагато східніше від етнічних кордонів розселення українців. Такий собі варіант лінії Керзона. Та й кордони сучасної України проходять неподалік від неї.

Але шведський король перетасовував свої чотири варіанти в залежності від обставин на театрі воєнних дій. Коли все складалося для нього добре, він висував перший варіант. Коли ж воєнні успіхи ставали сумнівними – вдавався до інших.

* * *

Перш ніж розглянути тактичні маневрування Карла X, необхідно зупинитися на його зовнішньополітичній константі щодо України.

Аналізуючи Секретний меморіал, ані Лев Заборовський, ані його сучасні українські інтерпретатори, не зупиняються на надзвичайно важливій статті 8 цього документа. Ось вона, ця стаття:

«Стосовно Хмельницького і козацтва треба зауважити, що послі повинні обережно стежити за тим, щоб нічого передчасно не було згадане, так, щоб росіяни не мали жодних підозр, особливо доти, доки наміри Хмельницького не будуть повністю відомі, і доки з ним не буде підписано справжньої угоди... але в будь-якому випадку – це воля Його Королівської Величності, що під час укладення мирної угоди з Польщею інтереси козаків треба буде враховувати», – вказувалося в інструкціях. Від посольства вимагалось «бути обережним, не викладати передчасно свою точку зору, щоб росіяни не могли нічого запідозрити до того, поки не будуть з'ясовані інтереси Хмельницького, з якими треба погодитися, якщо він їх підтвердить»⁷¹.

Отже, як бачимо, не бажаючи загострювати відносини з Московією напередодні війни з Польщею, Карл X бачив водночас у перспективі потрібність врахування інтересів України. Можливо, як самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Він був добре обізнаний з геополітичними кресленнями Густава Адольфа й Крістіни.

До вирішальних успіхів у війні проти Польщі Карл X не акцентував увагу на територіальних аспектах. У пропозиції шведського короля українському гетьману про укладення угоди про дружбу та взаємодопомогу, передану Богдану Хмельницькому шведським послом О. Ю. Торкватом у серпні 1655 р., територіальні питання не порушуються, натомість у ній міститься прохання надати військову допомогу фельдмаршалу А. Віттенбергу, на що гетьман одразу ж погодився⁷². У відповідь на пропозицію «довір'я, захисту і дружби» Богдан Хмельницький заявляє: «... ми, разом з усім нашим Запорізьким Військом, одностайно і прихильно згодилися на все те, що сказано і запропоновано від імені вашої святої королівської величності»⁷³.

Але приголомшуючі перемоги на першому етапі війни з Польщею (до кінця 1655 р.), взяття Варшави, а потім і Кракова, спричинили у Карла X запаморочення

* Тогочасні мапи були зорієнтовані з півдня на північ; тобто південь містився зверху. У тій системі координат Полоцьк був розташований нижче від невеличкого міста Дзінса на півночі сучасної Білорусі, в усті однойменної річки.

від успіхів. Він починає міркувати про розподіл Речі Посполитої. 6(16) жовтня до Хмельницького, який у той час вів облогу Львова, прибув шведський посол Гамоцький. Та хід переговорів з ним, вочевидь, не задовольняв українського гетьмана. Вже через чотири дні, 10(20) жовтня, у листі до львів'ян він наголошує: «Його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав господь бог в його розпорядження, а що нам господь бог поміг визволити Україну своєю руську, при цьому я стою»⁷⁴.

В. А. Смолій і В. С. Степанков цілком слушно зазначають, що «легкі перемоги шведського короля Карла X породили в нього надмірну самовпевненість, і він пішов на порушення домовленості з Б. Хмельницьким». На думку вчених, він почав виношувати плани прилучення до своїх володінь земель Белзького, Руського, Волинського й Подільського воєводств⁷⁵. Доктор історичних наук В. Й. Борисенко подає дещо інший план розподілу земель Речі Посполитої. «Карл Густав планував передати трансільванському князю Юрію Ракоцію Львівщину, частину Покуття й Поділля, а собі залишити Белзьку, Сяноцьку, Перемишльську і Холмську землі», – пише він⁷⁶. У подальшому ці комбінації неодноразово мінялися. Та як би там не було, але тут ми в усіх випадках чітко бачимо перший варіант територіального поділу, викладений у Секретному меморіалі.

Але незабаром ситуація докорінно змінилася. «Карл X змінив свою політику щодо України, як тільки його становище в Польщі стало непевним у зв'язку з повстанням проти шведської окупації», – відзначає відомий український історик Володимир Сергійчук. 2 січня 1656 р. Богдан Хмельницький одержав листа від шведського короля, в якому той погоджувався, щоб козацьку територію окреслити по Віслу⁷⁷. Отже, потрапивши у скрут, Карл X вдався до четвертого варіанту, окресленого у Секретному меморіалі. При цьому у своєму листі, написаному в січні 1656 р. до шведських послів, які на той час перебували в Москві, він підкреслював, що під час обговорення демаркаційної лінії між шведськими й російськими сферами інтересів, «вони не повинні торкатися або вдиратися на територію козаків, позаяк ми розглядаємо їх як окрему державу, що існує сама по собі»⁷⁸.

Проте це було далеко не останнє слово шведського короля. Він кілька разів пробував розігравати різні дипломатичні комбінації, які аж ніяк не могли задовольнити українську сторону. Одна з останніх таких комбінацій була проведена в січні 1657 р., коли до Чигирини прибуло шведське посольство на чолі з Готгардом Веллінгом. В інструкціях, наданих посольству Карлом X, визнавалася цілісність української держави, але... в складі Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств. Гетьману України надавалося право мати власну армію, але її кількість обмежувалася 40 тисячами вояків. Головним завданням цієї армії було не допускати російські війська на західний берег ріки Березини, що неминуче мало призвести до війни з Московією. Прочитавши 37 пунктів інструкцій, серед яких була й така, що передбачала схвалення шведським королем-протестантом кандидатури Київського митрополита, козацька старшина просто відмовилась вести подальші переговори⁷⁹. Бідолашному Веллінгу не залишалося нічого, як випити за здоров'я українського гетьмана, з'їсти скляний кубок і через деякий час від цього померти⁸⁰.

Наступний і останній посол Карла X в Україну Густав Лілієкрона прибув до Чигирини у червні 1657 року. Його приїзд майже збігся з виведенням шведських військ з Польщі й початком повного розпаду армії семигородського князя Юрія Ракоці. Загалом міжнародна ситуація, що склалася влітку 1657 р., була вкрай несприятливою для Швеції. Країна зіштовхнулася з потужною коаліцією в складі Польщі, Австрії й Бранденбурга, курфюрст якого Фрідріх Вільгельм розірвав союз зі Швецією й змінив фронт. Тривала виснажлива війна з Московією. А тут ще й підбурювана Австрією Данія оголосила війну й розпочала бойові дії проти Швеції, про що Карл X довідався під час перебування посольства Лілієкрони в козацькій столиці, й кинувся на захист своєї батьківщини.

За цих обставин Карл X знов змінює свою попередню позицію по відношенню до України й повертається, по суті, до висхідної. В інструкціях, які він надав Лілієкроні, підкреслювалося, що «оскільки гетьман і військо Запорозьке не будуть претендувати ні на яку землю, яку собі Швеція застерігла в Польщі, – постільки й король і

його наступники не будуть ні претендувати, ні оспорювати тих провінцій і воєводств, які гетьман і військо хочуть одержати в Польщі «як сатисфакцію»⁸¹. Тобто задоволення претензії Богдана Хмельницького на західноукраїнські землі «по Віслу». Але вже не як васала Московії, як було передбачено четвертим варіантом розмежування сфер інтересів Швеції та Московії, розглянутого вище Секретного меморіалу 1655 р., а як суверенного правителя. Більше того, в разі розриву з Московією, українцям, для утворення стратегічного коридору зі Швецією пропонувалося «забрати Смоленськ з кількома містами в сім напрямі»⁸².

Та було вже запізно. «Що ж до шведського посольства, то воно запізнилося принаймні на півроку. Хмельницький вже мало цікавився укладенням союзу зі Швецією. І перш за все – через воєнні провали шведів», – зауважує Тетяна Таїрова-Яковлева⁸³. До цього слід додати, що найбільш слушним моментом для укладення шведсько-українського воєнно-політичного союзу була друга половина 1655 року. По-перше, безпосередня участь козацького війська у польсько-шведській війні не залишила б жодних сумнівів у долі Речі Посполитої: її землі були б розібрані переможцями. По-друге, це дозволяло обійтися без допомоги такого непослідовного й сумнівного союзника, як семигородський князь Юрій Ракоці. По-третє, це унеможливило б украї не вигідну як для України, так і для Швеції російсько-польську Віленську угоду 1656 року.

Під іншим кутом зору бачить запізнення посольства Лілієкрони шведський історик білоруського походження Андрій Котлярчук. «Коли Карл X Густав вивів свою армію з Речі Посполитої, Хмельницький не наважився вести війну проти Московії», – пише він⁸⁴. Так, насправді, якщо б гетьман пристав на пропозицію Карла X, то українцям довелося б самотужки тримати фронт проти Московії та Польщі одночасно, поки шведський король розбирався б з датчанами. Немає жодних сумнівів, що зробити це козакам би не вдалося.

* * *

У світлі вищевикладеного стає цілком очевидним, що підписана 6 жовтня 1657 р. Українсько-шведська угода про воєнно-політичний союз мала вже суто формальне значення. Так, у пункті 3 статей Українсько-шведської воєнно-політичної угоди, запропонованих українською стороною послові короля Швеції Густаву Лілієкрони у м. Корсуні, було записано: «Нехай Його Королівська Величність визнає і оголосить границі і межі угідь Війська Запорозького не тільки по річку Вістулу (старовинна назва Вісли. – **О. Д.**), але пообіцяє поширити аж до кордонів Пруссії і, захопивши спільними військовими зусиллями поселення й укріплені города, поверне в руки Війська Запорозького, аж до Брестського і Новогородського староств у Литві, по річку Березину»⁸⁵. Шведи начебто не заперечували. Але в тексті основного документа було чітко зазначено: «Подробиці ж цього договору будуть уточнені пізніше, тому що вельможний пан посол Його Королівської Величності не має вказівок Священної Королівської Величності щодо пропозицій, поданих з боку ясновельможного пана гетьмана; ці пункти будуть невизначеними доти, доки їх не вирішать у присутності Священної Королівської Величності послі Війська Запорозького, які невдовзі вирешать»⁸⁶. Та ці подробиці так ніколи й не були розглянуті.

На той час Карл X вже облишив плани розподілу Польщі й сконцентрував свою увагу на завоюванні південних провінцій сучасної Швеції, про що вже йшлося вище. Україна відійшла для нього на другий план. «Се була справді незвичайно корисна для України комбінація, якби Швеція удержала ся на своїй політичній позиції й далі вела з такою енергією свою екстензивну політику. Але енергія Карла X вичерпала ся та й умер він слідом; гору взяла політика обережна; трактати з Польщею і Московією 1660 і 1661 р. зліквідували широкі пляни останніх літ, і Швеція взяла на себе навіть обов'язок впливати на помирення України з Польщею. Шведська комбінація пропала для України на довгі літа. Але пам'ять про неї не могла згинуть в політичних кругах України, і коли внук Карла X почав війну з Польщею і Московією разом, як його дід, – се не могло не відновити традицій шведсько-українського союзу», – підбивав підсумки Михайло Грушевський⁸⁷.

Так, Швеція після 1660 р. вступила в період «перетравлювання» завойованих територій. Її мало цікавили нові воєнні авантюри. Що ж стосується України, то менше ніж через рік після Корсунської угоди зі Швецією Іван Виговський підписав угоду Гадяцьку з польським урядом короля Яна Казимира, нещодавнього спільного шведсько-українського ворога. Та й у самій Україні настав період Руїни. Вона перестала бути суб'єктом міжнародних відносин і на півстоліття зійшла з міжнародної арени.

* * *

Шведсько-український воєнно-політичний союз був зумовлений майже всім комплексом найважливіших геополітичних чинників.

Як відомо, геополітика визначає життєздатність і міць тієї або іншої держави такими головними факторами: простір; природні багатства й економічний потенціал; населення (кількісний та якісний аспекти)⁸⁸.

Краще за інших просторові аспекти шведсько-українського союзу усвідомив один з основоположників української геополітичної думки – В'ячеслав Липинський. «Швеція в своїх давніх намірах заволодіти польським побережжям Балтійського моря і у своїй старій династичній війні з Польщею опинилась раптом – по Віленським мирі – перед можливістю скріплення Польщі союзом з Москвою і перед перспективою вибору московського Царя на польський престол. Запобігти цій небезпеці і, випередивши Москву та в супереч її тенденціям, зайняти можливо найбільше польських земель – таке було завдання нового, енергійного й войовничого Короля шведського Карла Густава. І тут Україна – ворог Польщі та незадоволений царською протекцією вассал Москви – була для нього природнім і надзвичайно важним та потрібним союзником», – писав учений⁸⁹.

До цього слід додати, що бажаність союзу з Військом Запорозьким у боротьбі проти Польщі за простір краще розуміла Крістіна. На відміну від практичного Карла X, який переслідував насамперед суто тактичні цілі, вона мислила категоріями геополітики, балансу сил та інтересів у Європі. Крістіна заклала підвалини довгострокового, сталого шведсько-українського стратегічного союзу, чудово усвідомлюючи, що інтереси двох держав ніде не перетиналися. У своїх прагненнях якнайшвидше досягнути конкретних результатів, витиснути зі сприятливої ситуації якомога більше тимчасових надбань, Карл X багато в чому викривив її замисел.

Зі свого боку, Богдан Хмельницький, борючись за простір з метою утворення повноцінного державного механізму, також прагнув до довгострокового стратегічного шведсько-українського союзу. Можливо, з Крістіною він би і досягнув цієї мети.

Варто також сказати, що шлях до шведсько-українського союзу почав торувати батько Крістіни – Густав Адольф. Він також мав на оці просторові чинники, але головними для нього були людські фактори.

У період імперської експансії (2-а половина XVI – 2-а половина XVII ст.) Швеція більше воювала, ніж відпочивала від ратних подвигів – приблизно 60 років зі 100. «Втрати людської сили у війнах, що велися поза межами країни, були у порівняльній перспективі гігантськими, особливо, якщо врахувати, що вони стосувалися молодих чоловіків, які були найбільш продуктивною часткою в сільському господарстві», – зазначав професор Стокгольмського університету Ян Глете⁹⁰. За його підрахунками, тільки прямі безповоротні втрати за період 1620 – 1721 рр. становили півмільйона чоловік. А усього за цей період війна відбрала у Швеції від 800 000 до 1 050 000 чоловік, враховуючи тих, кого вона відривала від продуктивної праці. І це при тому, що на середину XVII ст. населення країни становило три мільйони чоловік! Причому армія набиралася переважно з «внутрішніх» провінцій (вони не включали балтійські та германські), населення котрих з 1620 до 1700 р. зросло з 1,25 млн. чол. до 2 млн. чол., певною мірою за рахунок приєднання нинішніх південношведських провінцій у 1645 і 1658 роках. Особливо кровопролитними були війни з Польщею 1621– 1629 рр. (приблизно 50 000 прямих втрат) і Північна війна 1655-1660 (принаймні 70 000). Ось чому і Густав Адольф, і його дочка Крістіна, пам'ятаючи досвід батька і готуючись до війни, і Карл X, який цю війну вів, позирали у бік Козацької держави, населення якої досягало 2 млн. чол., а армія, як вже вказувалося вище, – 100 000 вояків. Вельми

показово, що у 1657 р., будучи вкрай обмеженими у людських ресурсах, шведи вдаються до вербування козаків та волохів⁹¹.

Не викликає жодних сумнівів зацікавленість бідної на матеріальні ресурси Швеції у природних багатствах та економічному потенціалі України. Професор Глете відзначає, що витягування ресурсів з окупованих шведами територій сягнуло свого апогею під час Тридцятилітньої війни. «Спроби утворити таку ж базу для воєнних зусиль у Речі Посполитій у 1655 р. швидко обернулося невдачами внаслідок народного спротиву», – підкреслює вчений⁹². Так, мародерство шведських вояків, викликане нестачею провіанту й фуражу, було чи не найголовнішою причиною масового повстання поляків під час Північної війни 1655 – 1660 років.

Уроки свого діда добре засвоїв Карл XII. Серед інших причин його повороту в Україну в 1708 р. було бажання використати її матеріальні ресурси для забезпечення армії. Спочатку, перебуваючи на території Гетьманщини, він рішуче припиняв будь-які прояви мародерства. Та політика «спаленої землі», застосована Петром I, дала свої результати. Шведські вояки почали грабувати мирне населення, насамперед на Слобожанщині, яку шведський король вважав не часткою дружньої України, а територією ворожої держави – Московії.

Насамкінець, необхідно зацентувати увагу ще на одній дуже важливій геополітичній обставині, яка робила союз зі Швецією вельми привабливим для України. «Швеція була Україні наручна, бо вона була далеко, до українських земель ніяких намірів не мала, щоб їх загорнути, а здавна була ворожа і з Польщею і з Московщиною, спорила ся і воювала ся з ними за ті північні землі коло моря. У Шведів можна було пошукати помочи хоч проти Польщі хоч проти Москви, як би та притисла», – писав Михайло Грушевський⁹³. Так, Михайло Сергійович мав рацію: «м'який» шведський імперіалізм Крістіни, яка не мала територіальних претензій до України, був безпечний і вигідний для України. Коли ж у Карла X такі претензії з'явилися, українці замислилися над доцільністю такого союзу. Шведський король занадто пізно повернувся до первісних геополітичних креслень своєї попередниці, що багато в чому зашкодило своєчасному укладенню взаємовигідного союзу.

Таким робом, шведсько-український воєнно-політичний союз не був забаганкою шведських монархів або українських гетьманів. У середині XVII ст. він був об'єктивно зумовлений найважливішими геополітичними чинниками, відповідав інтересам обох держав. Проте зовнішні умови і деякі суб'єктивні фактори унеможливили його ефективну реалізацію.

1. Костомаров Николай. Богдан Хмельницкий. Т. II. – С.-Петербург: Издание Д. Е. Кожанчикова, 1859. – С.471.

2. Меріме П. Богдан Хмельницький // Боплан Г.Л. де. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – С.290.

3. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. – С.273.

4. Яковлева Тетяна. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – С.152 – 153.

5. Christina Vasa // Encyclopedia of World History. Vol.3. – New York: Facts on File, 2008. – P.77.

6. Бандтке Георг Самуил. История государства польского. Том II. С. Петербург: В Типографии Императорской Российской Академии, 1830. – С.315.

7. **Christina.** (2012). Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.

8. Bain F. W. Christina, Queen of Sweden. – London: W. H. Allen & Co., 1890. – P.55 – 56.

9. Gribble Francis. The Court of Christina of Sweden. – London: Eveleigh Nash, 1913. – P.44 – 45.

10. Всемирная история. Т.V. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – С.145.

11. Енглунд Петер. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Х. – Стокгольм, 2009. – С.25 – 26.
12. Там само. – С.34.
13. Форстен Г. В. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях. Том II. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1894. – С.563 – 564.
14. Bain R. Nisbet. Charles XII and the collapse of the Swedish empire, 1682-1719. – New York : G.P. Putnam's sons, 1895. – P.4 – 5.
15. Андерссон И. История Швеции. – М.: Издательство иностранной литературы, 1951. – С.221.
16. Форстен Г. В. – Зазнач. праця. – С.564.
17. Bain F. W. – Op. cit. – P.51 – 53.
18. Меріме П. Зазнач. праця. – С.275.
19. Bain F. W. – Op. cit. – P.85.
20. Gribble Francis. – Op. cit. – P.69 – 70.
21. Bain F. W. – Op. cit. – P.82.
22. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) – К.: Альтернативи, 1999. – С.173.
23. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. К.: Україна, 1991. – С.206.
24. Смолій В. А., Степанков В. С. – Зазнач. праця. – С.147.
25. Костомаров Николай. Богдан Хмельницкий. Т. II. – С.-Петербург: Издание Д. Е. Кожанчикова, 1859. – С.470.
26. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. (1340 – 1654). Том третий. – М.: Университетская типография, 1889. – С.145.
27. Там само. – С.156.
28. Енгель Йоган-Христіан. Історія України та українських козаків / Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 9 – 10 – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С.170.
29. Дорошенко Д. І. Зазнач. праця. – С.273.
30. Соловьев С. М. Сочинения. Книга V. Т.10. – М.: Мысль, 1999. – С.555.
31. Там само. – С.582.
32. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. IX – 1. К.: Наукова думка, 1996. – С.175.
33. Kentrschynskyj Bohdan. Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656. Karolinska Förbundets Årsbok, 1966. – P.25.
34. Джеджуля Юрій. Таємна війна Богдана Хмельницького. К.: Молодь, 1995. – С.213.
35. Kentrschynskyj Bohdan. – Op. cit. – P.26.
36. Джеджуля Юрій. – Зазнач. праця. – С.217.
37. Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – Док. №304. – С.420.
38. Там само. – Док. №313. – С.427.
39. Там само. – Док. №315. – С.429.
40. Kentrschynskyj Bohdan. – Op. cit. – P.27.
41. Андерссон И. – Зазнач. праця. – С.206 – 207.
42. Fryxell Anders. Drottning Kristina. V. I. – Stockholm : Aktiebolaget Hiertas Bokförlag, 1841. – P.198.
43. Самоил Величко. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. – К.: 1848. – С.217.
44. Костомаров Николай. Богдан Хмельницкий. Т. II. – С.-Петербург: Издание Д. Е. Кожанчикова, 1859. – С.471.
45. Письмо Радзівєскаго к Хмельницкому // Маркевич Николай. История Малороссии. – Т.3. – М.: Издание О. И. Хрусталева, 1842. – С.73.
46. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М.: Наука, 1981. – С.24.

47. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Т. III. – 1651 – 1654 годы. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Док. №147. – С.257.
48. Там само. – Док. №162. – С.282.
49. Там само. – Док. №153. – С.263.
50. Там само. – Док. №157. – С.277.
51. Там само. – Док. №159. – С.279.
52. Там само. – Док. №166. – С.314.
53. Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – Док. №263. – С.365.
54. Там само.
55. Там само. – Док. №268. – С.370.
56. Коваленко Сергій. Останній чин великого гетьмана. К.: Стікс, 2010. – С.50.
57. Енгель Йоган-Христіан. – Знач. праця. – С.162.
58. Єнсен Альфред. Мазепа. К., 1992. – С.41.
59. Цветков С.Э. Карл XII: Беллетризованная биография. – М., 2000. – С.20.
60. Gerner Kristian. Ukraine and Sweden: constructing a shared history// Іван Мазепа і його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008. – С.44 – 45.
61. Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави. 1648 – 1721 рр. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. – С.42.
62. Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid 17th Century. Huddinge: Sdert rns högskola, 2006. – P.243.
63. Єнсен Альфред. – Знач. праця. – С.42.
64. Лист Якоба Русселя, посла шведського короля Густава II Адольфа, до Війська Запорозького // Україна – Швеція. На перехрестях історії (XVII – XVIII століття). Каталог виставки. К.: «Такі справи», С.169 – 170.
65. Єнсен Альфред. – Знач. праця. – С.43.
66. Кан Александр. Швеция и Россия – в прошлом и настоящем. М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – С.101 – 102.
67. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К.: Либідь, 1993. – С.411 – 412.
68. Там само. – С.419.
69. Заборовский Л. В. – Знач. праця. – С.125 – 126.
70. Secret memorial för Kongl. Maj-ts fullmäktige Sändningebud till Tzaaren och Storfursten i Russland. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten, 438. – Nordiska Samlingen (Nordin), pärm 438. – Dokument 13-a. – S.139. – Uppsala, Sverige.
71. Ibid. – S.141.
72. Горобець Віктор. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К.: Вид-во «Часопис «Критика», 2007. – С.71.
73. Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – Док. №235. – С.439.
74. Там само. – Док №340. – С.457.
75. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) – К.: Альтернативи, 1999. – С.192.
76. Борисенко В. Й. Курс української історії. З давніших часів до XX століття. К.: Либідь, 1998. – С.227.
77. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. К.: Україна, 1991. – С.229.
78. Kentschynskij Bohdan. Mazepa. Stockholm: Wahlstrom & Widstrand, 1962 – P.101 – 102.
79. Kotljarchuk Andrej. – Op. cit. – P.248 – 249.
80. Яковлева Тетяна. – Знач. праця. – С.210.
81. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. IX – 2. К.: Наукова думка, 1997. – С.1394 – 1395.

82. Там само. – С.1396.
83. Яковлева Тетяна. – Зазнач. Праця. – С.208.
84. Kotljarchuk Andrej. – Op. cit. – P.250.
85. Статті українсько-шведської воєнно-політичної угоди, запропоновані українською стороною послові короля Швеції Густаву Лільскроні у м. Корсуні // Україна – Швеція. На перехрестях історії (XVII – XVIII століття). Каталог виставки. К.: «Такі справи», С.180.
86. Українсько-шведська угода про воєнно-політичний союз між гетьманом Іваном Виговським та королем Карлом X Густавом // Україна – Швеція. На перехрестях історії (XVII – XVIII століття). Каталог виставки. К.: «Такі справи», С.178.
87. Грушевський Михайло. Шведсько-український союз 1708 р. // Записки НТШ. – Т. ХСІІ. – Л, 1909. – С.14.
88. Юридична енциклопедія. Т.1. – К., 1998. – С.576.
89. Липинський Вячеслав. Україна на переломі. 1657 – 1659. Твори. Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.41.
90. Glete Jan. The Swedish fiscal-military state in transition and decline, 1650-1815. Paper to the XIV International Economic History Congress, Helsinki, 21 – 25 August 2006. – P.10. http://www.google.com.ua/url?sa=t&rect=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&ved=0CCwQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.helsinki.fi%2Fiehc2006%2Fpapers%2FGlete.pdf&ei=KgKOUmiYBIG0tAaXk4DAAQ&usq=AFQjCNFYrtL6OPppcaVyDEp5VN813M6Lww&sig2=qgvsm3cLx4nE_2xlU_1BOA
91. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. IX – 2. К.: Наукова думка, 1997. – С.1407 – 1408.
92. Glete Jan. – Op. cit. – P.14.
93. Грушевський Михайло. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Jersey City: З друкарні «Свободи», 1919. – С.63.

В статтє рассмотрены геополитические основы шведско-украинского военно-политического союза. Показано становление и развитие шведско-украинских отношений с момента их возникновения до свертывания в XVII столетии. Проведен анализ территориальных аспектов отношений между Швецией и Украиной. Доказана возможность достижения взаимовыгодного компромисса между государствами. Рассмотрены важнейшие геополитические факторы, которые обуславливали эффективность такого союза.

Ключевые слова: геополитический фактор, сфера интересов, баланс сил, Богдан Хмельницкий, Кристина, Карл X.

The article deals with the geopolitical foundations of the Swedish-Ukrainian military-political alliance. Displaying formation and development of the Swedish-Ukrainian relations since their inception to collapse in the XVII century. It carries out the analysis of the territorial aspects of relations between Sweden and Ukraine. It shows the possibility of achieving a mutually beneficial compromise between the two countries. Considered the most important geopolitical factors that have influenced the effectiveness of such a union.

Keywords: geopolitical factor, sphere of interest, the balance of power, Bohdan Khmelnytsky, Christina, Charles X.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ В СИСТЕМІ ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті досліджується поняття діяльності зі збереження й охорони культурних пам'яток, а також її роль у системі функцій сучасної Української держави. Автор аналізує специфіку цієї діяльності, її нормативні та організаційні основи, визначає перспективи підвищення ефективності співпраці органів державної влади, місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства в цій сфері.

Ключові слова: пам'ятки культури, функції держави, державне управління, органи державної влади, громадянське суспільство, місцеве самоврядування.

Розвиток сучасної незалежної України як держави, що не лише визнає, але й практично реалізує визнані міжнародною спільнотою принципи та пріоритети соціокультурного і гуманітарного розвитку з необхідністю порушує проблему налагодження ефективного функціонування всієї системи органів державної влади і місцевого самоврядування з метою вирішення найважливіших питань у зазначеній сфері. У результаті чого як на практичному, так і на загальному теоретичному рівні виникає потреба в адекватному усвідомленні та науковому аналізі функцій сучасної Української держави в частині збереження та охорони культурної спадщини, пам'яток культури, а також розробці нових програм пам'яткоохоронної діяльності, які б сприяли практичному втіленню норм і принципів міжнародного та національного права у пам'яткоохоронній сфері. Справді, з огляду на те, що з отриманням незалежності Україна стала повноправним членом Ради Європи (1995 р.), учасником Європейської культурної конвенції з 1994 р. і нині ставить на меті спочатку асоційоване, а потім – повноцінне членство в Європейському Союзі, особливої ваги та значущості набувають питання органічного включення України у культурний простір Європи, що проявлятиметься у тому числі й у координації системи заходів щодо охорони культурних пам'яток, а також у приведенні вітчизняної практики пам'яткоохоронної діяльності до європейських стандартів.

Фактично, щойно вказані причини, які роблять проблеми діяльності Української держави зі збереження та охорони культурних пам'яток важливим напрямом сучасних наукових досліджень, частково вказують і на актуальність аналізу цієї теми. Утім, висвітлюючи головні аспекти актуальності зазначеної теми, слід звернути увагу на такі моменти. По-перше, реалізація прагнення України стати рівноправним членом європейських організацій безпосередньо залежить від повноти та якості виконання певних вимог щодо охорони та управління культурною спадщиною, а також збереження пам'яток культури і природи. У цьому сенсі гранично актуальним видається налагодження чіткої організаційної та інституціональної моделі діяльності Української держави щодо збереження пам'яток культури. Це стає можливим не стільки шляхом технічного збільшення кількості органів державного управління у зазначеній галузі або надання їм додаткових повноважень, скільки шляхом чіткої регламентації культуроохоронної і, зокрема, пам'яткоохоронної функції держави. По-друге, сучасна політика Ради Європи в пам'яткоохоронній галузі засновується на принципі загаль-

© Прокаєва Влада Володимирівна – аспірантка Дипломатичної академії України при МЗС України.

ної відповідальності за захист культурної спадщини, незалежно від її фактичного розташування та політичної ситуації. З цього погляду можна стверджувати, що діяльність Ради Європи полягає насамперед у формуванні і систематизації сучасних вимог охорони культурної спадщини, які через системи національного законодавства країн Європи, різноманітні організаційно-управлінські органи й структури окремих держав повинні реалізовуватись на практиці та створювати необхідні умови для належного захисту пам'яток культури. Тому триваюче поглиблення співпраці України з Радою Європи має своєю невід'ємною складовою підвищення ефективності пам'яткоохоронної діяльності, її організаційне, нормативне, матеріальне, фінансове, інформаційне забезпечення¹. По-третє, варто наголосити, що відповідно до статті 151 Маастрихтської угоди в основу нової культурної політики Європи було покладено положення, згідно з якими культура повинна сприяти європейському громадянству, розвитку особистості і суспільства, економічним та соціальним зв'язкам між європейськими країнами, збагаченню якості життя в Європі. У цьому плані подальша інтеграція з Україною та Європою, яка об'єктивно відбувається на декількох рівнях, робить актуальним завдання одночасного збереження національної культурної спадщини при включенні України до європейського культурного та освітнього простору. Це означає, що шлях до Європи лежить не через відмову від власних культурних надбань України, не через заперечення їх цінності та нехтування станом пам'яток культури, а саме через привнесення до європейської культури національного українського елемента, який повинен лише збагатити її та забезпечити Україні гідне місце серед інших країн у загальноєвропейському культурному просторі. Звідси підноситься не лише роль державної політики у сфері збереження пам'яток культури, але й відбувається докорінне переосмислення ролі пам'яткоохоронної функції Української держави.

Усталений підхід до тлумачення поняття функцій держави передбачає їх розуміння як «основних (головних) напрямів (видів) діяльності держави щодо реалізації завдань, які перед нею стоять, для досягнення визначених цілей, зумовлених загальною соціальною сутністю держави і її соціальним призначенням»² або ж як «кардинальних напрямків діяльності держави, в яких проявляється її соціально-політичне призначення»³. У цьому сенсі цілком виправдано видається позиція тих учених, які доводять, що функції держави відображають основні напрямки її діяльності і саме від них залежить те, як діють конкретні органи державної влади, які цілі вони переслідують і якими є пріоритети їхньої діяльності⁴. Утім, процес функціонування сучасної держави детермінується одночасно як її сутністю, про що пише А. Венгероус⁵, так і тими потребами, які виникають у суспільстві. З огляду ж на те, що сучасне суспільство – це складне системне утворення, яке розвивається на багатьох рівнях⁶, нині можна спостерігати серйозне переосмислення системи класичних функцій держави, які вже не обмежуються тільки економічною, політичною і безпековою сферами, але й включають у себе активну соціокультурну діяльність, що нерозривно пов'язана зі збереженням культурної спадщини та пам'яток культури як одного з найважливіших елементів процесу духовного розвитку сучасної України⁷. Більше того, говорячи про соціальну та культурну сфери діяльності сучасної держави, слід зазначити, що вона не є результатом певного збігу обставин, як правильно доводить А. Краковська⁸, а впливає з об'єктивних потреб суспільного розвитку. Однією з таких потреб у духовній сфері є збереження пам'яток культури як унікального джерела історичної пам'яті, культурної ідентифікації і духовного розвитку окремих народів і людства в цілому.

Однак, виділяючи пам'яткоохоронну діяльність не лише як один з напрямів загальної соціокультурної політики сучасної держави, але й як її специфічну функцію, значення та вага якої дедалі більше зростає, необхідно звернутись до аналізу тих нормативних, інституціональних та організаційних основ, які нині забезпечують її реалізацію у державах Європи та в Україні. Фактично на сьогодні система європейської співпраці у сфері охорони культурної та природної спадщини засновується на цілому ряді нормативно-правових актів, які не лише регулюють зазначену діяльність, але й визначають її універсальні принципи та стандарти. Серед них необхідно назвати насамперед такі, як: «Європейська культурна конвенція» (1954 р.), «Конвенція про

захист європейської археологічної спадщини» (1969 р.), «Конвенція про захист європейської архітектурної спадщини» (1985 р.), «Європейська ландшафтна Конвенція» (2000 р.), «Європейська Конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей» (1985 р.) тощо. Наразі Україна не тільки ратифікувала цілий ряд конвенцій Ради Європи, але й активно використовує у практичній пам'яткоохоронній діяльності рекомендації і хартії ICOMOS. Принагідно зазначимо, що рішенням ICOMOS та Комітету всесвітньої спадщини (UNESCO) найвизначніші культурні та природні пам'ятки України були включені до Списку пам'яток всесвітньої культурної і природної спадщини: Софія Київська, Києво-Печерська лавра (1990 р.), Історичний центр Львова, XIV–XIX ст. (1998 р.), Букові праліси Карпат (2007 р.). Таким чином, починаючи з останнього десятиліття XX століття в Україні було закладено основи загальнодержавного режиму збереження та охорони пам'яток культури і природи. Власне, загальний обов'язок держави, органів місцевого самоврядування, громадян, а також юридичних осіб – суворо дотримуватись правового режиму виявлення, збереження, використання, вивчення і популяризації культурної і природної спадщини, а також їх передачі майбутнім поколінням – було чітко закріплено у Конституції України 1996 року. У цьому аспекті слід згадати не лише розділ другий зі статті 66, яка встановлює: «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки», але й не менш важливі статті першого розділу Конституції. Насамперед ми маємо на увазі статті 11 та 12, якими чітко передбачено, що: а) Українська держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, б) Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Наведені положення Конституції як Основного Закону держави і суспільства знайшли своє відображення і розвиток у чинному законодавстві. У цьому контексті необхідно згадати насамперед Закон України «Про охорону культурної спадщини», який наразі регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. Законом чітко встановлюється, що культурна спадщина – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини, тоді як об'єктом культурної спадщини може бути визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. При цьому, відповідно до статті 13 цього закону, об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності відповідно до їхньої археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки. Також законодавцем було встановлено, що із занесенням до реєстру на об'єкт культурної спадщини, на всі його складові елементи, що становлять предмет його охорони, поширюється правовий статус пам'ятки⁹.

Іншим елементом системи нормативного забезпечення охорони культурної і природної спадщини став Закон України «Про охорону археологічної спадщини», яким було урегульовано відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України як невід'ємної частини культурної спадщини людства, вразливого і невідновлюваного джерела знань про історичне минуле, а також визначено права та обов'язки дослідників археологічної спадщини¹⁰. При цьому, як було зазначено у статті 3 згаданого закону, основними завданнями держави у сфері охорони археологічної спадщини є: регулювання суспільних відносин у сфері охорони, дослідження та збереження

археологічної спадщини; забезпечення права громадян на пізнання археологічної спадщини України; забезпечення археологам права на проведення археологічних досліджень; визначення повноважень державних органів у сфері охорони археологічної спадщини; сприяння державній політиці у сфері охорони, дослідження та збереження археологічної спадщини; визначення видів об'єктів археологічної спадщини (археологічних об'єктів культурної спадщини); визначення відповідних прав та обов'язків осіб, у користуванні або володінні яких перебувають археологічні об'єкти чи предмети; створення необхідних умов для забезпечення охорони об'єктів археологічної спадщини; створення нормативно-правової бази з охорони, збереження, дослідження археологічної спадщини; визначення критеріїв щодо видачі кваліфікаційних документів та дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території археологічної пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею або водою; правове регулювання фінансування охорони і дослідження археологічної спадщини.

Не менш важливим елементом нормативної системи охорони культурних пам'яток та цінностей є Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», який не лише визначив процедури контролю та загальний порядок переміщення культурних цінностей за державний кордон України, але й надав перелік того, що відповідно до законодавства України є культурною цінністю і підлягає захисту з боку держави. Зокрема статтею 3 цього закону було встановлено, що культурними цінностями України є: культурні цінності, створені на території України громадянами України; культурні цінності, створені на території України іноземцями чи особами без громадянства, які постійно проживають або проживали на території України; культурні цінності, виявлені на території України; ввезені на територію України культурні цінності, придбані археологічними, археографічними, етнографічними, науково-природничими та іншими експедиціями за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей; ввезені на територію України культурні цінності, придбані в результаті добровільного обміну; ввезені на територію України культурні цінності, отримані в дарунок або законно придбані за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей; незаконно вивезені культурні цінності України, що перебувають за межами її території; культурні цінності, евакуйовані з території України під час війн та збройних конфліктів і не повернуті назад; культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну; культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни як часткова компенсація за заподіяні окупантами збитки¹¹. Принагідно зауважимо, на підставі цього закону, Конвенції UNESCO «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», прийнятій у 1970 році, та відповідних двосторонніх угод та урядових рішень з початку XXI століття до України було повернуто чимало об'єктів української культурної спадщини зі США, Великої Британії, Австралії, Канади, Німеччини та багатьох інших країн світу, як такі, що були незаконно переміщені на територію інших держав. Зокрема, було передано скульптурний портрет І.Мазепи роботи П. Капшученка (США), твори В. Винниченка, М. Бутовича, офорт Т. Шевченка, частина спадщини С. Лифаря, П. Скоропадського, архіви Ю. Косача, У. Самчука, В. Барки, В. Коротича, Є. Штендери, архів Українського Вільного Університету в Мюнхені, ікона XVI століття «В'їзд в Єрусалим», викрадена у 1984 р. з Національного музею у Львові тощо (всього понад 100 тис. одиниць зберігання)¹². Серед інших нормативно-правових актів, які зараз становлять нормативну основу реалізації пам'яткоохоронної функції Української держави, слід назвати Закони України «Про архітектурну діяльність», «Про планування і забудову територій», «Про музеї та музейну справу», «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004 – 2010 роки», «Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації», «Про культуру», а також інші нормативно-правові акти, серед яких є укази і розпорядження Президента України, постанови Кабінету Міністрів України,

постанови Верховної Ради України, накази Міністерства культури України тощо.

Водночас важливим напрямом діяльності держави щодо збереження пам'яток культури і культурної спадщини є встановлення суворої відповідальності за порушення чинного законодавства у цій сфері. У зв'язку з чим заслуговують на увагу зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення, які посилили відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини. Зокрема йшлося про такі правопорушення як: ухилення від підписання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини; порушення режиму використання пам'ятки культурної спадщини; порушення режиму використання пам'ятки чи історико-культурної заповідної території; проведення ремонтних, реставраційних, реабілітаційних робіт на пам'ятці культурної спадщини, зміна призначення пам'ятки культурної спадщини, її частин та елементів, здійснення написів, позначок на ній, на її території та в її охоронній зоні без письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини; ухилення від передачі в установленому порядку знайдених під час археологічних розвідок, розкопок рухомих предметів, пов'язаних з нерухожими об'єктами культурної спадщини, на постійне зберігання до музеїв (державних фондосховищ), у яких зберігаються музейні предмети і музейні колекції, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України¹³.

Разом з тим ефективність діяльності щодо збереження культурних пам'яток в Україні прямо пов'язана з системою управління, обліку і фінансування пам'яток культури. У цьому сенсі слід нагадати, що створена у 2002 році Державна служба охорони культурної спадщини тривалий час була урядовим органом державного управління, що діяв у складі Міністерства культури і підпорядковувався йому. Втім, у 2006 році Державна служба охорони культурної спадщини була реорганізована у Державну службу з питань національної культурної спадщини, яка була створена відповідно до указу Президента України від 15 березня 2006 року «Про Державну службу з питань національної культурної спадщини»¹⁴. Її основними завданнями є: участь у межах своєї компетенції у реалізації державної політики у сфері охорони культурної спадщини та музейної справи; здійснення в межах своєї компетенції державного управління та забезпечення координації діяльності органів виконавчої влади у зазначеній сфері; здійснення державного контролю і нагляду за додержанням вимог законодавства з питань охорони культурної спадщини та музейної справи; виконання регуляторних та дозвільно-реєстраційних функцій у сфері охорони культурної спадщини та музейної справи; забезпечення розвитку міжнародного співробітництва у зазначеній сфері.

Що ж до системи обліку пам'яток культури, як цілком аргументовано доводить Л.Мазур, це перший і одночасно необхідний етап на шляху до здійснення пам'яткоохоронної політики держави, вихідна ланка, з якої починається весь комплекс охоронних заходів, необхідних для тієї чи іншої пам'ятки¹⁵. За цієї причини однією з основних вимог міжнародної спільноти (це безпосередньо відображено у конвенціях і рекомендаціях UNESCO і Ради Європи¹⁶) є питання наявності встановлених списків (реєстрів) культурного надбання¹⁷. Утім, на жаль, багато культурних пам'яток в Україні досі не мають відповідної облікової документації, що є недопустимим із точки зору міжнародної практики¹⁸. Але чи не найбільшою проблемою до сьогодні залишається дієвість та повнота фінансування пам'яткоохоронної діяльності, адже саме через хронічне недофінансування та брак фінансових ресурсів держави значна частина пам'яток культури перебуває у плачевному стані, а подекуди є практично втраченими як для нинішнього, так і для майбутніх поколінь¹⁹.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна сформулювати такі висновки. По-перше, з огляду на постійне підвищення ролі та значущості діяльності держави щодо збереження та охорони культурних пам'яток, а також враховуючи об'єктивно існуючі міжнародні стандарти та принципи співпраці у зазначеній сфері, можна стверджувати, що поступово зазначена діяльність набуває властивостей відносно самостійної функції сучасної держави, яка входить до загальної системи соціокультурних функцій і має на меті створити всі можливі умови як для збереження пам'яток культури, їх популяризації, гарантувати їх передачу майбутнім

поколінням. По-друге, на сьогодні нормативну основу пам'яткоохоронної діяльності в Україні складають як акти національного законодавства (Закони України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», «Про архітектурну діяльність», «Про планування і забудову територій», «Про музеї та музейну справу», «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004 – 2010 роки», «Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації», «Про культуру», а також нормативно-правові акти Президента України, Кабінету Міністрів України інших органів виконавчої влади), так і ратифіковані Україною основні Конвенції UNESCO і Ради Європи. Водночас на практичну діяльність у цій сфері істотно впливають акти ICOMOS, які визначають професійні норми пам'яткоохоронної практики в напрямках розробки законодавства, використання фінансів, вимог до проведення ремонтно-реставраційних робіт, відтворення пам'яток тощо²⁰. По-третє, важливою проблемою реалізації функції охорони культурних пам'яток в Україні є удосконалення системи її організаційного, матеріального та фінансового забезпечення. У цьому плані важливими проблемами є розвиток системи обліку та контролю за станом збереження пам'яток культури, оптимізація повноважень органів державної влади в частині збереження та охорони пам'яток культури, усунення колізій та пробілів у діючому пам'яткоохоронному законодавстві, врахування вимог збереження культурної спадщини в планах міського та регіонального розвитку, інтенсифікація міжнародного співробітництва, занесення визначних пам'яток культури України до Списку всесвітньої культурної і природної спадщини UNESCO.

1. Максимов В. В. Ратифікація Україною конвенцій UNESCO про охорону культурних цінностей і проблеми національного пам'яткоохоронного законодавства / В. В. Максимов // Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність : наук.-практ. конф., 22–23 листоп. 1996 р.: матеріали. – К.: Генеза, 1997. – С. 410–412.
2. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – СПб.: Питер, 2005. – С. 99.
3. Енгибарян Р. В., Краснов Ю. К. Теория государства и права. – М.: Норма, 2007. – С. 105-106.
4. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С.577-578.
5. Венгеров А. Б. Теория государства и права / А. Б. Венгеров. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 141.
6. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність: Монографія / За ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – С. 73.
7. Горбик В. Місце історико-культурної спадщини в духовному розвитку сучасної України / Горбик В. // Історія: V конгр. міжнар. асоц. українців, 26 серп. 2002 р. : матеріали. – Чернівці, 2004. – Ч. 2. – С. 441–445.
8. Краковська А. Є. Соціальна функція в системі функцій сучасної держави: теоретико-правові проблеми дослідження / А. Є. Краковська // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 44. – С. 117-124.
9. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
10. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 26. – Ст. 361.
11. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21.09.1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 48. – Ст. 405.
12. Реалізація державної політики у галузі культури: пріоритети, здобутки, пер-

спективи. Охорона культурної спадщини: аналітичний звіт МКТУ за 2006 р. – К.: МКТУ, 2007. – С. 46-50.

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини: Закон України від 09.09.2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 4. – Ст. 22.

14. Про державну службу з питань національної культурної спадщини: станом на 15 берез. 2006 р. / Кабінет Міністрів України // Правова охорона культурної спадщини: зб. док. / Авт.-упоряд. М. Є. Левада. – К.: Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2006. – С. 497–504.

15. Мазур Л. І. Процедура внесення об'єктів до державного Реєстру Нерухомих пам'яток України (досвід м. Києва) / Л. І. Мазур // Охорона та використання культурної спадщини України: проблеми і перспективи: междунар. науч.-практ. конф., 3–5 июня 2004 г.: сб. трудов. – Севастополь.: РА «Вторая половина», 2004. – С. 229–238.

16. Каткова Т. Г. Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини: правові аспекти / Т. Г. Каткова. – Х.: Титул, 2007.

17. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, В. І. Акуленко; упоряд. В. І. Акуленко. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 89.

18. Реалізація державної політики у галузі культури: пріоритети, здобутки, перспективи. Охорона культурної спадщини: аналітичний звіт МКТУ за 2007 р. – К.: МКТУ, 2008. – С. 39-40.

19. Звіт Україна Раді Європи. Культурна політика в Україні: аналіт. огляд / Під ред. О. Гриценка. – К.: УЦКД, МКТУ, 2007. – С. 62-63.

20. Душкіна Н. О. ИКОМОС и отечественная практика сохранения культурного наследия / Н. О. Душкіна // Обсерваторія культури. – 2005. – № 6. – С. 68-72.

В статтє досліджується поняття діяльності по збереженню і охороні пам'ятників культури, а також її роль в системі функцій сучасного Українського державства. Автор аналізує специфіку цієї діяльності, її нормативні і організаційні основи, визначає перспективи підвищення ефективності співробітництва органів державної влади, місцевого самоуправління і інститутів громадянського суспільства в цій сфері.

Ключеві слова: пам'ятники культури, функції державства, державне управління, органи державної влади, громадянське суспільство, місцеве самоуправління.

This article examines the concept of the conservation and protection of monuments of culture, as well as its role in the functions of the modern Ukrainian state. The author analyzes the specifics of this activity, its regulatory and institutional framework, determines the prospects of enhancing cooperation of state authorities, local self-government and civil society institutions in this sphere.

Key words: cultural heritage, functions of the state, public administration, public authorities, civil society, local government.

Олена Кір'янова

**ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО УЧИТЕЛЬСТВА
(1920-30-х рр.) В ОСВІТНІХ ТА КУЛЬТУРНИХ
ПРОЦЕСАХ УСРР В ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-80-х рр. ХХ ст.:
АНАЛІТИЧНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ**

У статті здійснено аналітичні узагальнення щодо радянської історіографії другої половини 1950–80-х рр., яка висвітлювала найактуальніші питання з історії українського вчительства та його участі в освітніх та культурних процесах у 20–30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: історія українського вчительства, історіографія радянського періоду, історіографічний етап, педагогічна інтелігенція, культурно-освітні процеси.

Історія українського вчительства є однією із актуальних і важливих наукових проблем. Необхідність її вивчення, крім суто науково-пізнавального інтересу, зумовлена ще й практичною стороною даного питання, оскільки отриманий у процесі дослідження історичний досвід можна використовувати і при формуванні сучасної генерації українських вчителів, як найбільш високо освіченої та національно свідомої частини української нації, носіїв її основних духовних та культурних цінностей, як генераторів нових ідей, без котрих на сучасному етапі неможливий прогрес у системі освіти. Більш того, українські педагоги є носіями передового мислення, чим характеризувалися у всі часи. Обраний напрям присвячений проблемі дослідження історіографії історії українського вчительства інтелігенції 1920-х–30-х рр. та її діяльній участі в освітніх процесах.

Новизна наукової статті виявляється в неупередженому дослідженні історіографії професійної діяльності вчительства в культурно-освітніх процесах УСРР у 1920-х – 30-х рр. та комплексному науковому підході до вивчення цієї проблеми. Це дасть змогу правильно оцінити та розв'язати багато суперечливих питань, зокрема, переосмислити ідеологічні упередження радянської історіографії 1950-х – 80-х рр. з її схематично-тенденційним підходом до вивчення та характеристики радянського вчителя, його місця та ролі в суспільстві та виявити цінні погляди на дану проблему, її перспективи. Об'єктом наукового дослідження є роботи радянських дослідників, а також аналітичні матеріали – журнальні статті, історіографічні огляди, які вивчали проблеми, пов'язані з професійною діяльністю вчителів у системі освіти 1920-30-х рр. Предметом даної праці є закономірності та особливості відображення професійної діяльності вчительства в освітніх та культурних процесах у 1920-х – 30-х рр., в історичних джерелах та літературі вказаного періоду. Хронологічні рамки дослідження мають двовимірність: охоплюють період 1920-х–30-х рр., який пов'язаний з початком та завершенням українізаційних процесів в освіті та участі в них учителів, другий

© Кір'янова Олена Леонідівна – здобувач кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди».

вимір – період другої половини 50-х – 80-х рр. ХХ ст., котрий ми розглядаємо в статті як другий історіографічний етап, що в свою чергу поділяємо на декілька періодів, які пов'язані передусім зі зміною радянських політичних лідерів, а не створенням нових концепцій та методів досліджень у цій галузі. Зокрема, нижню межу – другу половину 1950-х рр. ми пов'язуємо з приходом до влади М. Хрущова, який обрав курс у бік лібералізації суспільного життя, що в свою чергу спричинило відкриття архівних сховищ та дало можливість актуалізувати дане питання серед наукових кіл. Верхня межа збігається з розпадом СРСР і завершенням панування над історичною наукою радянської держави та її ідеологічних парадигм, що позитивно вплинуло на розвідки у цій галузі. Географічні межі дослідження охоплюють Українську СРР, а з 1937 р. – Українську РСР, яка перебувала в складі СРСР. Вивчення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1. Показати причини актуалізації даного питання з другої половини 1950-х рр. 2. Визначити основні концептуальні та методологічні підходи у вивченні визначеної проблеми у досліджуваній період. 3. Виявити причини, що впливали на професійний рівень праць, надрукованих протягом другої половини 1950-х – 80-х рр. 4. Зробити висновки щодо науковості досліджень про професійну діяльність учителів указанного періоду, показати його надбання та прорахунки.

У комплексному аналізі історіографії нами був задіяний один із головних методів пошуку істини – принцип історизму, тобто неупереджене дослідження висвітлених характеристик професійної діяльності учителів у культурно-освітніх процесах УСРР 1920-х – 30-х рр. Також ми активно послуговувалися порівняльно-історичним методом, коли досліджували діяльність учителів з позицій, висвітлених у другій половині 50-х рр., та порівнювали з інтерпретаціями дослідників середини та кінця 80-х рр. ХХ ст. У роботі застосовані також методи: діахронний, або періодизації, та ретроспективний, які дають змогу пояснити, оцінити, порівняти, проаналізувати та здійснити періодизацію історіографічного етапу та джерел про трудову діяльність педагогічної інтелігенції в культурно-освітніх процесах УСРР 1920-х – 30-х рр.

Варто ще раз звернути увагу, що до аналізу залучена історіографія радянського періоду другої половини 50-х – 80-х рр. ХХ ст. Цей період розпочинається з часу так званої «хрущовської відлиги» та лібералізації суспільного життя. З другої половини 50-х рр. істориків допустили до закритих в сталінський період архівів. Це позитивно вплинуло на розвиток історичної науки і студіювання у галузі історії учительської інтелігенції та її участі в освітніх процесах 1920-х – 30-х рр. Тому новизна цього історіографічного періоду виявляється в тому, що публікуються праці, в яких концентрується вагома документальна база. На жаль, уперше опублікований джерельний матеріал підбирався у такому порядку, щоб не висвітлити у всій повноті головну місію учителя у навчанні та вихованні молоді, у розвитку культурного потенціалу української нації. За традицією історіографії попереднього періоду учителям відводилася другорядна роль у культурних та освітніх змінах. Так, активна діяльність та захоплення учительством політикою українізації освітньої системи висвітлені дослідниками лише як проведення різних пропагандистських кампаній, виконання партійних рішень щодо національної політики у шкільництві. У працях схвально оцінювалося виконання партійних рішень учителями і жорстко засуджувались будь-які прояви свободи громадської позиції вчителів поза партійними рішеннями. Будь-який волевияв учительства таврувався в радянських розвідках як «буржуазні пережитки», «ворожа», «антирадянська діяльність та пропаганда», з позитивної точки зору показані репресії проти вчительства як «класово-ворожих» елементів у 1930-і рр. Радянська історіографія відповідно до офіційної ідеології та державної політики за зразками 1930-х – 40-х рр. і надалі утверджувала думку про швидкий, легкий шлях становлення і діяльності радянського учительства. Складні колізії на шляху освітян у 1920-і і в трагічні 1930-і рр.: всілякий тиск, моральна дескридетация, обмеження свободи, репресії проти учительства навіть не згадувалися в дослідженнях радянських істориків.

Попри названі теоретичні прогалини радянської історіографії цього періоду з'являється низка ґрунтовних монографій, у яких порушуються досі не висвітлені

аспекти досліджуваної проблеми. У цьому плані слід відзначити працю О.Слуцького про радянське культурне будівництво, в якій досить широко висвітлюються питання формування радянської системи освіти, учительства, його трудова діяльність у 1926-1929 рр. [21]. Важливо те, що дослідник вводить до наукового обігу систематизований архівний матеріал, який показував безсумнівні досягнення вчителів у справі культурної революції, розбудови народної освіти УСРР. Новий джерельний матеріал та схожі сюжети змальовані в працях Л.Черкашина та Н.Моторнюка [26, 17]. Традиційно в їхніх дослідженнях домінує некритичний підхід до владних структур, які декларували «турботливе» ставлення до народного учителя, його наполегливої праці.

Дослідження І.Білодіда, Г.Ясницького деякою мірою торкається питання становлення учительських кадрів, їхнього ставлення до радянської влади і її політики та культурних змін, що відбулися в шкільництві. Звичайно, вони висвітлили і його нелегку роботу в народній освіті [2, 28].

Праці, які вийшли протягом 1960-х – 70-х рр., викликають науковий інтерес у тому сенсі, адже в них вчительству та його діяльності приділено значну увагу. Але роботи, головним чином, присвячені історії культурного будівництва, розвитку народної освіти, школи, педагогіки. У цих наукових дослідженнях, зважаючи на залежність української історіографії від правлячої державної партії, висвітлювався лише традиційний бік проблеми. Так, учительська проблема представлена лише в плані забезпечення шкіл педагогічними кадрами. У працях відсутня характеристика учителів як найчисельнішої групи інтелігенції, яка здійснювала важливу місію навчання та виховання школярів. Правдиво не висвітлювалася суспільно-політична, громадська позиція вчителів у 1920–30-і рр. тощо.

Схожі тенденції чітко відображені в працях С.Гутнянського [6]. Зокрема, хоча дослідник і намагався висвітлити цікаву проблему, присвячену діяльності сільського вчительства у період культурних зрушень, проте їхню наполегливу, важку працю розглядав лише з ідеологічних міркувань як втілення ленінських принципів у галузі освіти в Україні. Багатопланова, наполеглива, творча діяльність сільського вчительства у напрямку розв'язання проблеми національної школи взагалі не бралася до уваги дослідником.

Цінний вклад у висвітлення досліджуваної проблеми здійснено в монографії Г.Шевчука [26], де, розглядаючи культурно-освітній розвиток УСРР в 1921–1925 рр., він велику увагу приділив професійній діяльності вчительства. Позитивом роботи також є те, що автор зібрав та систематизував солідну документальну базу, яка підтверджувала великі досягнення політики українізації в шкільництві. На відміну від інших дослідників, які передусім звертали увагу в своїх працях на громадсько-політичну роботу вчителів, він детально на фактах висвітлив різноманітні напрями їх трудової діяльності: організаційні, методичні, навчально-виховні.

Слід відзначити монографію дослідника М.Гриценка про становлення та розвиток радянської шкільної системи з 1917–1967 рр. [5]. Основна увага в ній акцентується на діяльності педагогів у напрямку радянзації шкільної системи в Україні. Важливість цієї роботи полягає і в тому, що автор здійснив велику роботу по узагальненню статистичних даних по заданій темі. Проте хронологічні рамки роботи не дали йому ґрунтовніше висвітлити окремі аспекти, присвячені професійній діяльності вчителів у розвитку шкільництва УСРР. Наостанок не можна не згадати узагальнюючу монографію київських дослідників «Розвиток української культури за роки радянської влади» [19], в якій порушені питання трудових буднів педагогів указанного періоду. У монографії нами виявлені правильні думки про те, що складне матеріальне становище вчительства значно впливало на його професійну діяльність і позбавляло багатьох педагогів можливості активно брати участь у становленні та розвитку радянської школи в Україні. Як і в попередніх роботах, дослідники майже не торкаються негативних сторін становлення шкільництва в Україні, тієї психологічної та соціально-політичної атмосфери, в якій доводилося жити і працювати рядовому вчительству в 1920-х–30-х рр. Ідеологічні стереотипи того часу не дали змоги дослідникам правдиво показати не тільки успіхи, але й прорахунки культурної революції в народній освіті.

Проаналізовані нами праці показали, що з початку другого історіографічного етапу вчені-історики розпочали детальніше вивчати професійну роботу вчительства в 1920-х – 30-х рр. Важливо те, що в названих працях було опубліковано та систематизовано архівний матеріал, який уперше потрапив у науковий обіг. Заслугою цього періоду стало те, що вчені ширше почали висвітлювати навчальну, методичну, організаційно-виховну роботу вчительства, показуючи важливість цієї професії в суспільстві, і не лише з точки зору політичних вимог. Звичайно, що прив'язаність дослідників до попередньо створених схем та стереотипів не дозволила висвітлити негативні явища з історії вчительства, тому здебільшого однобічно показувалася його трудова діяльність. Як уже зазначалося, основна увага акцентувалася на політичній роботі вчителів: участі в різних пропагандистських кампаніях, а також ліквідації неписьменності та малописьменності дорослого населення України.

Згодом вийшов ряд праць з історії розвитку народної освіти в республіці, які теж привернули нашу увагу. У цьому контексті слід відзначити роботи І.Паніотова та В.Мойсенка [19, 16], в яких було введено до наукового обігу чималу кількість джерел про формування педагогічних кадрів України. Як і в попередніх роботах, автори розглядають підходи радянських очільників влади до вчительства та ставлення учителів до декларованого курсу та поточних завдань влади у сфері освіти. Проте у теоретичному сенсі в роботі нічого нового не було зроблено, адже внесок учителів у розбудову радянської освіти показано з точки зору вже утверджених канонів, які унеможлилювали висвітлення проблеми з різних позицій.

На наш погляд, окремо слід відзначити роботу колективу авторів, які підготували ряд монографій про народну освіту та історію педагогіки, що побачили світ наприкінці 1960-х – на початку 70-х рр. Так, у праці «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967 рр.» дослідники дали досить високу оцінку внеску українського вчительства у справу подолання труднощів у народній освіті в 1920-х – на початку 30-х рр., зокрема, в справу ліквідації неписьменності [18]. Позитивом роботи є й те, що вона спирається на ґрунтовну джерельну інформацію, зібрану дослідниками. Діяльність працівників освіти висвітлено і в колективній праці про культурну революцію [15], яка побачила світ у 1970 р. Проте наведених сюжетів явно недостатньо, щоб правдиво та повно показати трудову діяльність педагогічної інтелігенції в розбудові соціалістичного суспільства в радянській Україні.

Науковий інтерес викликає і колективна узагальнююча праця «Історія педагогіки», де в контексті висвітлення згаданої теми автори назвали імена та відзначили роботу перших учених-педагогів, які заклали теоретичні підвалини української радянської педагогіки [10]. Важливо також і те, що в монографії достатню увагу приділено професійній діяльності вчительства не лише на ниві політичної роботи, але й у напрямку активізації навчання із застосуванням нових форм та методів у навчально-виховному процесі в 1920-х рр. Як уже зазначалося, значним недоліком як цієї праці, так і всіх інших є те, що вперше опублікований матеріал подавався у такій послідовності, щоб ілюструвати виконання вчительством партійних рішень у шкільній справі.

Наприкінці 1960-х – 70-х рр. посилювався ідеологічний тиск держави на суспільство та гуманітарні науки, тому студії у даній галузі помітно звужуються, це, звичайно, відобразилося в історичних публікаціях. Розпочали вивчати цю проблему головним чином московські дослідники, які розглядали історію педагогічної інтелігенції УСРР у рамках колишнього СРСР, тому праці здебільшого писалися на матеріалах РРФСР. Українських вчителів, як і інші професійні групи інтелігенції, дослідники розглядали лише як «національний загін» загальносоюзної армії спеціалістів. У цей період у наукових дослідженнях був затверджений стереотип знеособлення вчителя, який позбавив можливості дізнатися імена багатьох видатних педагогів тієї епохи. Передусім їхню трудову діяльність висвітлювали лише в рамках канону про «наполегливу роботу, спрямовану на втілення ленінських ідей в шкільництві», при цьому замовчувалися серйозні недоліки політики компартії в галузі народної освіти й перебільшувалися досягнення.

Загальною тенденцією історіографії цього періоду є здебільшого дослідження історії інтелігенції в цілому. Велика увага в працях надавалася таким проблемам, як радянська влада і буржуазні спеціалісти, підготовка кадрів соціалістичної інтелігенції тощо, в контексті котрих розглядалися окремі аспекти вчительської теми. Наприкінці 1960-х – на початку 70-х рр. було підготовлено ряд ґрунтовних праць, присвячених культурній революції в СРСР, формуванню інтелігенції [24, 4], ліквідації неграмотності [9, 13], в яких було зібрано солідний матеріал і про роботу вчителів. Проте в цих роботах знаходимо багато необґрунтованих міркувань та висновків, замовчувалось багато явищ та фактів з історії діяльності учительства в 1920-х–30-х рр.

Особливий внесок у розробку деяких аспектів визначеної теми здійснив московський дослідник С.Федюкін у монографії «Советская власть и буржуазные специалисты» [25]. Зокрема, він досить незвично, як на той час, показав становище учителів, проаналізував їхні взаємини з офіційною владою та ставлення до її політики в галузі народної освіти. Цікаві думки висловив дослідник про прояви громадської активності учительства, показавши еволюцію їхньої політичної позиції і соціально-психологічного стану. З іншого боку, дотримуючись загальноприйнятої схеми «еволюції громадської позиції старих кадрів», яка офіційно розглядалася так: «від недовіри до співпраці з радянською владою», дослідник майже не торкається питань, які б дали відповідь на справжні причини психологічної кризи учительства. Як відомо, психологічна відчуженість старих спеціалістів галузі освіти насамперед була викликана не розумінням «справжніх радянських завдань освіти», до яких апелюють майже всі радянські дослідники, а заміною загальнолюдських цінностей та орієнтацій у шкільництві на жорстоко регламентовані, компартійні цінності та установки, які викликали у більшості педагогів політичну недовіру і підозрілість, а з боку влади в 1930-і рр. – переслідування та репресії. Слід зауважити, що московські дослідники мали більше можливостей для прояву своїх наукових досягнень, ніж республіканські, які в цей час просто дублювали праці московських колег.

У зв'язку з такими тенденціями проблема «старі спеціалісти та радянська влада» у цей період стає досить популярною. Вона знайшла своє відображення і в працях дослідників М. Корольової та В. Соскіна [12, 22]. Звичайно, що ця тема розглядалася в офіційній площині, замовчувалися факти суворого контролю, репресій і переслідувань учительства з боку влади. У працях не показувалися справжні факти, причини та наслідки взаємного відчуження влади і «старого» учительства в 1920-х – 30-х рр.

На краще змінилася ситуація у цій галузі в 1980-х рр. Вагомий вплив починають здійснювати українські вчені-історики, які значно розширюють джерельну базу досліджень, готують праці на основі «місцевого матеріалу», але передусім на такі теми, як: історія народної освіти, становлення радянської педагогіки, культурна революція в Україні тощо, в контексті яких розглядають діяльність учительства 1920-х – 30-х рр. У цей час силами українських дослідників було підготовлено та захищено кандидатські дисертації, в яких порушені важливі питання досліджуваної проблеми [1]. Із наукових праць, що вийшли, потрібно відзначити напрацювання В.Даниленка. Так, у роботі «Співробітництво УРСР і РСФСР в галузі освіти і науки в період побудови соціалізму» [7] він проаналізував основні форми і напрямки співробітництва радянської України та радянської Росії в галузі освіти. На основі нових документальних даних, залучених до праці сюжетів показав професійні наробки педагогів та їх вагомий внесок у здійснення «культурної революції». Окремі аспекти про трудову діяльність радянських учителів та їх внесок у розбудову школи в сільській місцевості, поширення грамоти серед сільського населення знаходимо в російськомовній праці С. Денисова «Борьба партии за культурное преобразование деревни (1917–1937 гг.)» [8]. Фрагментарні сюжети про роботу вчителів оприлюднено в дослідженні В.Білоцерківського «Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні 1926–1937 рр.» [3]. Сама назва згаданих вище наукових робіт проливає світло на їх зміст і підтверджує, що історіографія цього часу не зазнала ні методологічних, ні концептуальних змін.

Серед праць цього періоду, на наш погляд, особливе місце може зайняти лише монографія Л. Ткачової, спеціально присвячена радянській інтелігенції України [23]. Її можна без перебільшення назвати важливим історіографічним фактом. Новизною дослідження стало й те, що автор узагальнила наявний і вперше виявлений матеріал про українське вчительство. Детально проаналізувала взаємини влади з вчительством у 1920-х – 30-і рр., охарактеризувала кількісний та якісний його склад, визначила місце і роль учителів у культурно-масовій, освітній роботі. Звичайно, що ця робота ввібрала в себе всі напрацьовані попередньо недоліки, притаманні радянській історіографії. Так, усі офіційні канони документів компартії були продубльовані в дослідженні. Зокрема, суспільно-політична та громадська позиція вчительства у 1920-х рр. характеризується як «буржуазна» чи «дрібнобуржуазна», складні процеси та явища, що відбувалися в середовищі вчительства, штучно вмонтовувалися в «закономірний» хід «культурної революції» в УСРР.

Лише у 1988 р. в «Українському історичному журналі» вийшов цикл статей дослідника І.Кліцакова, в яких предметом вивчення виступає вчительство та його непрості взаємини з партійним керівництвом (1917–1927 рр.) [11]. На основі документальних даних автор проаналізував увесь спектр методів, які використовувала влада для впливу на ідейно-політичну позицію педагогів, їх трудову діяльність.

Суттєві зміни як у теоретичному сенсі, так і в підходах до підбору документальних даних відбулися лише наприкінці 1980-х рр. У науковому обігу з'являються праці з незвичними для радянської історіографії сюжетами, новими фактами, у яких розглядаються цікаві та важливі питання з історії вчительства. Сюжети з історії формування національної школи, вчительства базуються на нових документах та характеризуються з наукових позицій. Такий підхід у вирішенні наукових завдань уперше було здійснено у статтях Ю.Курносова [14], в яких автор з нових методологічних позицій історизму й об'єктивності висвітлив розвиток народної освіти УСРР, показав трудові здобутки вчителів.

Таким чином, на початку другого історіографічного етапу з'являється низка ґрунтовних монографій, статей, дисертаційних досліджень, у яких історія професійної діяльності вчительства, його участь в освітніх та культурних процесах УСРР 1920-х – 30-х рр. розглядаються дослідниками детальніше. У своїх публікаціях науковці спираються на солідну документальну базу, яку напрацювали після відкриття архівних сховищ за вказівкою першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова. Але складні політичні умови, в яких працювали радянські дослідники, заважали об'єктивності досліджень. У зв'язку з цим історики, відповідно до офіційних ідеологічних канонів, сформованих попередніми вченими, утверджували позицію про швидкий, легкий шлях становлення радянського вчительства. Його участь в українізації народної освіти висвітлювалася лише як втілення ленінських настанов та політики компартії у вирішенні завдань «культурної революції», здебільшого в контексті праць з історії культури, становлення народної освіти, педагогіки, історії інтелігенції.

Основна увага радянських дослідників концентрувалася на позитивах у реалізації завдань побудови нової радянської школи, зокрема, збільшення кількості шкіл, покращення матеріального становища вчителів, еволюції політичної позиції вчительства у бік підтримки радянської влади без будь-яких труднощів і трагізму. При цьому замовчувалися серйозні прорахунки і недоліки політики радянської влади стосовно учителів, репресії в трагічні 1930-і рр., схвалювалися або висвітлювалися як класова боротьба з «буржуазними пережитками» та «петлюрівщиною» в народній освіті УСРР. Дослідниками ідеалізувалися та перебільшувалися успіхи компартії у розв'язанні питання побудови радянської школи. Суттєві зміни в розвитку вчительської проблеми розпочалися лише наприкінці 1980-х рр. Вони були пов'язані зі зміною політичного курсу влади у бік лібералізації. Офіційно було проголошено гасло «правдивого освітлення минулого», що дало можливість історикам розпочати роботу над переборенням радянських схем та стереотипів у цій галузі. Так розпочалася активна пошукова праця над виявленням досі не відомих фактів, які допомагали розв'язувати наукові проблеми та використовувати при цьому наукову методологію.

1. Атлантова Л.І. Становление и развитие основных понятий советской педагогики (1917-1931 гг.) / Атлантова Л.І. – Автореф... кан. пед. наук. – К., 1979. – 19 с.
2. Білодід І. Зміцнюємо зв'язки школи з життям // Українська радянська культура. Збірник статей. / Білодід І. – К.: 1960. – С.125-129.
3. Білоцерківський В. Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні 1926-1937 рр. / Білоцерківський В. Я. – Х.: 1985.
4. Власов М. Рождение советской интеллигенции / Власов М. – М.: 1970. – 86 с.
5. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1967) / Гриценко М.С. – К.: 1967.– 483 с.
6. Гутнянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні / Гутнянський С. К. – К.: 1960. – 104 с.; Його ж. Ленін і українська радянська культура / Гутнянський С. К. – К.: 1963.– 39 с.
7. Даниленко В.М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма /Даниленко В.М. – К.: 1981. – 188 с.
8. Денисов С. Г. Борьба партии за культурное преобразование деревни (1917-1937 гг.) / Денисов С. Г. – М.: 1981.
9. Зеновьев М., Плешакова А. Как был выполнен ленинский декрет / Зеновьев М., Плешакова А. – М.: 1961.;
10. Історія педагогіки. – К.: 1973. – 446 с.
11. Кліцаков І.О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням вчителів (1917-1927) / Кліцаков І.О. // Укр. істор. журнал. – 1988. – №3.
12. Корольова М. М. Работа партии по вовлечению дореволюционной интеллигенции в строительство социализма (1921-1925 гг.) / Корольова М. М. // Из истории выполнения второй программы партии в области культурного строительства. – М.: 1968. – 216 с.
13. Куманев В.А. Социализм и всенародная грамотность / Куманев В.А. – М.: 1967.; Його ж. Революция и просвещение масс. – М.: 1973.
14. Курносів Ю. В. Духовне життя на Україні в 20-х-30-х роках / Курносів Ю. В. // Укр. істор. журн. – 1990. – №1. – С.131-148; Його ж. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х роках // Укр. іст. журн. – 1989. – №12. – С.89-95.
15. Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні. – К.: 1970. – 367 с.
16. Моторнюк Н. М. На вірному шляху / Моторнюк Н. М. – К.: 1959.
17. Мойсенко В.А. Керівництво КППРС розвитком народної освіти. – К., 1975.
18. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917-1967 рр. – К.: 1967. – 482 с.
19. Паніотов І.І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти / Паніотов І.І. – К.: 1975.
20. Розвиток української культури за роки радянської влади. – К.: 1967. – 366 с.
21. Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію партії (1926-1929 рр.) / Слуцький О. Б. – К.: Вид-во Академії наук УРСР. – 1957. – 207 с.
22. Соскин В. Л. Ленин, революция, интеллигенция / Соскин В. Л. – Новосибирск.: 1973. – 106 с.
23. Ткачова Л. І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму / Ткачова Л. І. – К.: Наукова думка, 1985. – 190 с.
24. Украинцев В. В. Культурная революция составная часть ленинского плана социалистического строительства / Украинцев В. В. – М.: 1970. – 45 с.
25. Федюкин С.А. Советская власть и буржуазные специалисты / Федюкин С.А. – М.: 1965. – 253 с.
26. Черкашин Л. М. Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957) / Черкашин Л. М. – К.: 1958;
27. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. / Шевчук Г. М. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.

28. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.) / Ясницький Г. І. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.

В статье осуществляются аналитические обобщения относительно советской историографии второй половины 1950-х – 80-х гг., которая осветила наиболее актуальные вопросы по истории украинских учителей и их участие в образовательных и культурных процессах в 20-х–30-х гг. XX века.

Ключевые слова: история украинских учителей, историография советского периода, стадии историографии, педагогическая интеллигенция, культурно-воспитательные процессы 1920-х–30-х гг.

In the article analytical generalizations are carried out in relation to soviet historiography of the second half of 1950 – 80 – th., what lighted up the most pressing questions from history of the Ukrainian teaching, and his participation, in educational and cultural processes in 1920 – 30 – th.

Key words: history of the ukrainian teaching, historiography of soviet period, historiography stage, pedagogical intelligentsia, cultural and educational processes.

Олександр Рахно

ПОДРУЖЖЯ ОЛЕКСАНДР ТА СОФІЯ РУСОВИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті аналізується участь Олександра та Софії Русових у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: О. Русов, С. Русова (Ліндфорс), українські громади, народництво, земство, національно-визвольний рух.

Український статистик, етнограф та фольклорист Олександр Олександрович Русов (1847 – 1915) та його дружина педагог Софія Федорівна Ліндфорс (1856 – 1940) відіграли помітну роль у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Дослідження участі подружжя Русових у громадсько-політичному житті України було розпочато у 20-х рр. XX ст. А. Дучинський у розвідці, присвяченій Революційній українській партії, оприлюднив документи Полтавського губернського жандармського управління, що характеризують діяльність Русових під час їхнього перебування у Полтаві в 1899 – 1902 рр.¹ Незабаром чернігівський історик та краєзнавець Б. Шевелів підготував і опублікував матеріали, зібрані Чернігівським губернським жандармським управлінням, щодо їхньої «політичної благонадійності»². Громадська активність подружжя Русових знайшла певне відображення і в сучасній історіографії³. Втім, комплексне дослідження цієї проблеми в історичній літературі відсутнє. У даній статті робиться спроба проаналізувати саме цей аспект діяльності подружжя Русових на основі документів із справ, за якими вони притягались до дізнань у Київському, Херсонському, Харківському та Полтавському жандармських управліннях.

Участь подружжя Русових у визвольному русі не залишалась непоміченою адміністративними органами Російської імперії. У фондах губернських жандармських управлінь накопичена значна кількість документів, пов'язаних з їхньою суспільно-політичною діяльністю. Агентурні відомості, листування губернських жандармських управлінь з Департаментом державної поліції, повідомлення жандармських чинів про політичну благонадійність, протоколи обшуків, допитів, описи «речових доказів», листи, рапорти, донесення з цих справ дозволяють комплексно дослідити участь Олександра і Софії Русових у тій діяльності, за яку вони притягались до слідства.

У своїх спогадах «Как крамолоискатели разыскивали «украинофильство» О. Русов зазначав: «За период лет в 20, или более, мне привелось выдержать 13 обысков в моих квартирах в Киеве, Елисаветграде, Одессе, Херсоне, Полтаве, Чернигове, в собственном хуторе в Черниговской губернии, а также несколько раз беседовать на допросах с жандармскими офицерами и товарищами прокуроров»⁴. До того ж він тричі, хоч і не тривалий час, перебував під арештом. Його дружина С. Русова в автобіографії згадувала: «Сиділа я в п'яти українських тюрмах і весь період 1881 – 99 рр. майже повністю або висиджувала в тюрмах або була під гласним наглядом поліції, витримала 15 обшуків. Усе це було і за загальні справи політичні, і за українські»⁵.

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України, заступник директора з навчальної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Участь Русових у «політичних злочинах» очима чиновників Департаменту державної поліції знайшла відображення в «Обзорах важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях России» за певні періоди часу, зокрема, за 1882, 1884, 1885 – 1886, 1892 – 1893, 1901 рр.⁶

Інтерес жандармів до діяльності О. Русова проявився під час його роботи у Київській Старій громаді. Зазначимо, у 1870 р. він став членом і незабаром одним з керівників цієї нелегальної української організації, яка репрезентувала український національно-визвольний рух останньої третини XIX ст. Під впливом громадівців сформувались суспільно-політичні та наукові погляди О. Русова. Він став продовжувачем ідей федералізму М. Драгоманова. Працюючи у громаді, О. Русов чимало зробив для розвитку науки й культури України.

Вагомий внесок О. Русова у встановлення зв'язків Київської громади з галицькими українцями. Перебуваючи у відрядженні за кордоном, 2 липня 1871 р. О. Русов разом з М. Драгомановим зустрілись у Відні з представниками заснованої у 1868 р. української студентської організації народовського напрямку віденської «Січі». Зустріч завершилася домовленістю про співпрацю в галузі популяризації української мови, культури, етнографії. Зокрема, кияни пообіцяли зібрати бібліотеку для «Січі» і домовились із галицькими студентами про збір фольклорного матеріалу для збірника українських пісень, що готувався до друку в Києві, за перепискою пісень якого в цей час наглядав О. Русов. Галичани пообіцяли організувати за кордоном розпродаж книжок, виданих у Наддніпрянщині, та надсилати матеріали для українського словника, робота над яким тривала в Києві. Ця співпраця західноукраїнських діячів з наддніпрянськими сприяла консолідації українського національно-визвольного руху. М. Грушевський зазначав, що «Драгоманов і Русов зв'язали своїх галицьких знайомих з тодішнім українським центром – київською «громадою» і тим положили початок українсько-галицьким відносинам, які мали великий вплив на дальшу еволюцію українства»⁷.

Подорожуючи Австро-Угорщиною та Німеччиною під час відрядження влітку 1873 р., О. Русов і сам дещо зробив для налагодження контактів з видавцями та книготорговцями. Зокрема, листом з Лейпцига від 1(13) серпня 1873 р. він повідомляв В. Антоновича та Г. Житецького, що купив деякі з замовлених ними книг та домовився з лейпцизьким книготорговим підприємством «Firma Scmaler et Pech» про реалізацію ним українських книжок у Європі та Америці⁸.

О. Русов був одним з ініціаторів створення та керівників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Завдяки його діловим якостям як виконуючого обов'язки секретаря відділ став центром української науки і встановив зв'язки з багатьма слов'янськими науковими центрами. До того ж О. Русов став визнаним фахівцем-етнографом. За реферат «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» він був нагороджений Російським географічним товариством великою срібною медаллю⁹. У 1872 – 1874 рр. О. Русов разом з М. Лисенком, М. Старицьким та П. Чубинським відіграв значну роль у відродженні українського театру.

За дорученням Київської Старої громади О. Русов підготував до друку і видав у Празі перше повне зібрання творів Т. Шевченка. Ще 24 жовтня 1873 р. він на прохання П. Чубинського привіз до Києва з с. Кирилівки на Звенигородщині спадкоємців поета, у яких громадівці за 5000 крб. викупили право на видання усіх його творів. Навесні 1875 р. О. Русов разом з дружиною виїхав до Праги, де протягом 1875-1876 рр. видав «Кобзар» Т. Шевченка у двох томах і 5000 примірників 1-го тому з дозволеними цензурою творами переправив до Російської імперії. 2-ий том із нецензурованими творами поширювався за кордоном і частково в Росії нелегальним шляхом¹⁰. У Празі він написав підручник «Грамматика української мови», але через цензурні утиски ця праця так і не вийшла друком¹¹.

Незважаючи на те, що добір членів Громади був дуже ретельним, а діяльність велася конспіративно, вона все ж-таки була розгромлена. Незабаром у поле зору поліції та жандармів потрапив О. Русов. Заарештовані за належність до таємних товариств у 1879 р. в Одесі В. Велєдницький¹² та у Києві син священника А. Богославський видали всю відому їм інформацію про склад та діяльність Громади. Зокрема, А. Богославський свідчив: «Руссов, имени не знаю, участвует в редакции «Громада», а также

был инициатором заведения типографии в Женеве. Раз мне приходилось слышать разговор его с Волковым¹³, в котором Руссов настоятельно уговаривал Волкова не оставаться в бездействии и писать как можно больше в редакцию «Громады» на малороссийском языке, потому что без этого Россия совсем может подавить Малороссию и тогда их усилия превратятся в прах»¹⁴.

Так у жандармів з'явилася компрометуюча інформація на О. Русова, його українофільська діяльність опинилася у полі їхнього зору, а сам він з цього часу потрапив під нагляд поліції, який тривав до кінця його життя. Досвід конспіративної діяльності О. Русова, його знання права та юриспруденції не дозволяли слідчим довести провину діяча, проте обшуки і арешти переслідували його все життя.

Працюючи земським статистиком у Чернігівському губернському земстві (1876 – 1878 рр.), а потім, живучи у 1878 – 1879 рр. на власному хуторі Робінзон неподалік с. Шаповалівки в Борзнянському повіті Чернігівської губернії, О. Русов знаходився під «особливим наглядом поліції». Для цього були підстави – активна участь в українському та у земському конституційному русі, провідниками якого були гласні Чернігівського губернського земського зібрання брат С. Русової О. Ліндфорс та І. Петрункевич.

Причетність О. Русова до земського конституційного руху та життя подружжя Русових на хуторі знайшли відображення у ряді публікацій¹⁵. Зазначимо лише, що управляючий III відділенням Власної його імператорської величності канцелярії 8 вересня 1879 р. надіслав розпорядження начальнику Чернігівського губернського жандармського управління: «Не стесняться арестами и иметь бдительное наблюдение за [ослож]ею Варзер и Руссовим»¹⁶. Тут, на хуторі, потрапила під пильний нагляд поліції С. Русова, яка під впливом народників Л. Жебуньова, М. Маковеева та М. Ланганса примкнула до народницького руху.

Перебування родини Русових у Києві в 1879–1882 рр. було позначено також суспільно-політичною діяльністю. О. Русов редагував газету «Труд», що була спільним друкованим органом земців та українофілів, а С. Русова все більше прилучалася до народницького руху. 3 травня 1882 р. її було затримано у Києві за підозрою у переховуванні друкарського обладнання, привезеного народниками з-за кордону. Під час обшуку у С. Русової було знайдено листування як з народником М. Маковеевим, так і з «государственным преступником» М. Лангансом¹⁷.

У секретному повідомленні начальника Київського губернського жандармського управління полковника В. Новицького від 21 вересня 1882 р. директору державної поліції П. Дурново зокрема зазначалося, що О. Русов, О. Ліндфорс, графиня Паніна – «личности известные, принадлежат к крайней русской либеральной партии»¹⁸. Водночас, за агентурними даними жандармів, і О. Ліндфорс, і О. Русов українофільсько-народницьки ставилися до народницьких уподобань С. Русової, яку 18 серпня 1882 р. було заарештовано в Одесі за участь в організації таємної друкарні і ув'язнено у київській в'язниці¹⁹. «Мне также известно из достоверных источников, – писав В. Новицький, – что муж Руссовой и брат ее Линдфорс неоднократно имели споры с Софьей Руссовой по предмету не сходящихся мнений и воззрений относительно ведения революционного дела в России социально-демократической партией, причем споры доходили до ссор, и Линдфорс, и Александр Руссов отвергали всякие политические устройства, которым Софья Руссова сочувствовала и находила их необходимыми, что и выражала в подготовленной ею собственной статье для напечатания в газете «Народной воле», найденной при обыске у нее. Хотя супруги Руссовы жили совместно и хорошо между собою, но наблюдение устанавливало, что знакомство Руссова поддерживает с лицами, не бывшими в знакомстве с ее мужем и принимает их без мужа, который не выходит к ним, хотя и знает соотношения своей жены с членами социальной партии»²⁰. Жандармський полковник звертав увагу й на те, що «Александр Руссов – же весьма близок к организаторам, украинофилам-социалистам Драгоманову, Зиберу, Волкову, Подолинскому и другим, он также участвовал в редакции революционного журнала «Громада», был в числе инициаторов устройства типографии в Женеве, отличался приверженностью к делу пропаганды и поддержанием в других энергии в преследовании преступных целей, – что несомненно было не безразлично его жене, и

она как женщина с более увлекательной фантазией и перешла по убеждениям своим и пристала к террористической фракции»²⁰.

Під час перебування в Херсонській губернії (1882 – 1889 рр.) О. Русов очолював статистичне бюро губернського земства і разом з дружиною вів значну громадсько-політичну роботу. Перебуваючи в Одесі, у 1883 р. подружжя Русових підготувало і з дозволу цензури видало «Каталог систематического чтения». Хоч у ньому були представлені російські та українські книжки, дозволені цензурою і видані в Російській імперії, однак згодом деякі з них стали забороненими. Жандарми розуміли, що «Каталог» покликаний сприяти самоосвіті революційної молоді. 27 жовтня жандармське управління м. Одеси вилучило каталог і виявило авторів. Було проведено спеціальне дізнання «О вредном направлении коллежского асессора Александра Русова, его супруги Софии урож(денной) Линдфорс, дворянина Болеслава Перро и студентов Новороссийского университета Александра Воронкова и Николая Овчинникова, подозреваемых в издании брошюры тенденциозного характера «Каталог систематического чтения»²¹. Незабаром подружжя Русових свідчило на допиті й дало підписку про невіїзд з Єлисаветграда, де на той час мешкало. Усіх звинувачених у поширенні даного каталогу згодом віддали під нагляд поліції.

Значно серйозніші наслідки мала українофільська діяльність О. Русова у Єлисаветграді, де він очолював статистичні роботи з травня 1883 р. по січень 1885 р. Тут разом з колишнім членом Київської громади О. Михалевичем він керував українською громадою. Про її діяльність свідчать матеріали слідства, об'єднані жандармами у справу «Об Елисаветградском Украинфильском преступном сообществе». У ході дізнання жандарми довідалися про існування в місті товариства українофілів, яке має «антиурядову спрямованість» і що до нього входять лікар О. Михалевич, драматург І. Тобілевич (Карпенко-Карий), земський статистик О. Русов та його помічники О. Волошинов, Ф. Василевський і А. Грабенко²². Слідство з'ясувало, що гуртківці здійснювали переклад українською мовою творів з політекономії. Збори гуртківців часто відбувалися на квартирі О. Русова. Останній власноруч перекладав розділ з політичної економії «Земля» та вибирав з «Кобзаря» Т. Шевченка твори, щоб видати дитячий «Кобзар»²³. 9 січня 1885 р. О. Русов потрапив до в'язниці. Під час допитів 11 і 16 січня він уміло вів діалог зі слідчим і відкинув усі обвинувачення, давши вичерпні відповіді на всі поставлені йому запитання. Він твердив, що організації, діяльність якої б мала політичний характер, не існувало. А був лише буденний «житейський зв'язок» знайомих між собою людей, котрі «тільки хотіли стати малоросійськими літераторами, але насправді не встигли скласти ще жодної книги»²⁴. Не зумівши довести провину О. Русова, жандарми 17 січня 1885 р. звільнили його до закінчення слідства під грошову заставу в 1500 крб.²⁵ 10 грудня 1886 р. за повелінням імператора Олександра III гуртківці були віддані під гласний нагляд поліції.

Статистики повернулися до Херсона, і український гурток відновив свою діяльність. Херсонський гурток О. Русова (1885 – 1889 рр.) утворився майже повністю з членів Єлисаветградського. Він мав у своєму складі, окрім вищеназваних осіб, І. Тобілевича та помічника прокурора Херсонського окружного суду Д. Марковича. До гуртка приєдналися дружини Д. Марковича – Олена та О. Русова – Софія, українська поетеса-початківець Л. Василевська (Дніпрова Чайка), земська вчителька М. Ганенко, письменник Б. Грінченко. Зусиллями гуртка був підготовлений і виданий у 1886 р. збірник «Степ»²⁶. Того ж таки року клопотанням О. Русова у друкарні Аспера в Херсоні було надруковано «Збірник драматичних творів Івана Карпенка-Карого», наступного – його драму «Наймичка». Завдяки діяльності Русових у збірнику «Степ» з'явилися один з перших творів М. Грушевського (оповідання «Бідна дівчина»), перші поезії Дніпрові Чайки («На лимані», «Зірка»). Таким чином, «економізм у херсонських статистиків на чолі з О. О. Русовим повернув українську літературу на шлях соціальних і правових проблем», – констатував дослідник О. Рябінін-Скляревський²⁷. Під впливом О. Русова розвинувся талант драматурга І. Карпенка-Карого, письменника Д. Марковича, поетеси Л. Василевської (Дніпрові Чайки), розпочали етнографічні дослідження М. Ганенко та Б. Грінченко. Дуже вдале порівняння зробив дослідник херсонського гуртка О. Русова О. Рябінін-Скляревський: без філософських ідей, які

пройшли через драми Шекспіра, неможлива поява того Шекспіра, яким знає його всесвітня література. Відповідно без Русова неможлива була б поява в українській літературі Івана Тобілевича та Дмитра Марковича такими, якими знаємо ми їх у творах херсонської доби²⁸.

Активна українська діяльність Русових на Півдні України викликала відповідну реакцію урядовців. За розпорядженням херсонського губернатора на підставі наказу Міністра внутрішніх справ, яке оголосили О. Русову 12 травня 1889 р., він мусив разом з дружиною у семиденний термін залишити межі Херсонської губернії²⁹. З від'їздом Русових херсонський гурток припинив свою діяльність.

З липня 1889 по травень 1894 рр. (з перервою) подружжя Русових перебувало у Харкові, де О. Русов готував історичний нарис з нагоди 25-річної діяльності Харківського земства, а потім з березня 1892 р. по травень 1893 р. працював статистиком при міській управі. Тут головним досягненням О. Русова було проведення перепису нерухомого майна міста в 1892 р. Водночас він активізував діяльність Харківського історико-філологічного товариства, працював у Харківській громадській бібліотеці.

Перебуваючи в Харкові, подружжя Русових також керувало Українською громадою і мало значний вплив на молодіжну українську організацію Братство тарасівців³⁰. У ніч на 1 травня 1893 р. Русови знову були заарештовані за розповсюдження та зберігання нелегальних творів. О. Русов був звільнений з посади міського статистика і змушений знову шукати роботу. 7 серпня 1893 р. харківський губернатор звернувся секретним листом № 1639 до міського поліцмейстера надати відомості про моральні якості й політичну благонадійність О. Русова у зв'язку з тим, що останній прохав його допустити до статистичних робіт у Полтавському статистичному бюро. У відповіді, поданій 9 серпня 1893 р., була інформація, що О. Русов перебував під особливим наглядом поліції з 11 березня 1892 р. Під час проживання він з 1 травня по 10 червня 1893 р. утримувався у в'язниці разом з дружиною Софією по політичному дізнанню, був звільнений 8 червня і за постановою жандармського управління від 10 червня 1893 р. за № 764 за ним було встановлено особливий нагляд поліції, а за його дружиною негласний нагляд. При цьому було додано, що О. Русов «нравственности хорошей, но за благонадежность его... ручаться невозможно»³¹. Звісно, у посаді було відмовлено.

Під час другого перебування у Чернігові (1894 – 1899 рр.) Русови знаходилися під таємним наглядом поліції, однак продовжували активно працювати у місцевій українській громаді. О. Русов за дорученням Чернігівського губернського земства здійснив узагальнення зібраних земськими статистиками у 70-х – 80-х рр. XIX ст. матеріалів по п'ятнадцяти повітах губернії у фундаментальній двотомній праці «Описание Черниговской губернии» (1898 – 1899). Разом з тим він розробив проект запровадження загальної початкової освіти в губернії, активно працював у Чернігівській губернській архівній комісії, місцевій громадській бібліотеці та аматорському музично-драматичному гуртку. Як губернський гласний (1898 – 1901 рр.) О. Русов домагався запровадження у школах викладання рідної (української) мови³². Завершивши основні статистичні дослідження на Чернігівщині, дослідник виїхав до Полтави, де завідував статистико-економічним бюро Полтавського губернського земства та провів у другій половині 1900 р. фронтальний перепис нерухомого майна у межах усієї губернії.

Перебуваючи у Полтаві (грудень 1899 – травень 1902 рр.), родина Русових об'єднала навколо себе опозиційні уряду кола полтавського громадянства і активізувала українське культурне життя. Центром Полтавської української громади стало статистичне бюро та співробітники О. Русова Г. Ротмістров, Л. Падалка, М. Рклицький. У Полтаві було організовано історично-етнографічний музей, влаштовано «Гоголівський дім» з читальнею й книгарнею. Культурне життя міста дедалі більше почало перейматися українською ідеєю³³. Саме в цей час О. Русов організовує ряд вечорів, присвячених Т. Шевченку, написання українських підручників, входить до складу комісії по спорудженню пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. О. Русов прагнув переконати українську громадськість виборювати право викладати українською мовою у школі³⁴. Їхня громадсько-політична діяльність у Полтаві знову призвела до трусу і арешту у жовтні 1901 р. Подружжя Русових та їхнього сина Михайла звинуватили в організації «українофильской социальной партии», яка ставить за мету «полное

отделение Малороссии от Российской империи и образование самостоятельного государства на конфедеративных началах»³⁵. Довести провину Русових жандармам не вдалося і вони незабаром були звільнені. Однак у зв'язку з селянськими заворушеннями навесні 1902 р. за наказом міністра внутрішніх справ В. Плеве керівництво Полтавського губернського земства 30 квітня 1902 р. звільнило О. Русова з посади завідувача статистичним бюро. Міністр заборонив йому проживати в Україні, але дозволив працювати в Петербурзі³⁶.

У Петербурзі (вересень 1902 – вересень 1908 рр.) О. Русов очолював статистичний відділ страхової компанії «Наdejда». Разом з тим він плідно працював у статистичній, селянській та бібліотечній комісіях Вільного економічного товариства. О. Русов активізував роботу української Громади, працював у Товаристві імені Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга та Благодійному товаристві видання загальнокорисних і дешевих книг. За клопотанням Благодійного товариства (грудень 1904 р.) Російська академія наук дійшла висновку про необхідність ліквідації урядових обмежень щодо української мови. До того ж, комісія на чолі з академіками Ф. Коршем та О. Шахматовим, до складу якої входив О. Русов та декілька петербурзьких українців, здійснила переклад Євангелія українською мовою, виданий у 1906 – 1911 рр. У квітні 1905 р. О. Русов очолив Благодійне товариство і керував ним до осені 1908 р. При ньому товариство зросло кількісно, розширило та урізноманітнило видавничу діяльність. О. Русов входив також до редколегії першого повного видання творів Т. Г. Шевченка в Росії³⁷.

За умов російської революції 1905 – 1907 рр. О. Русов проявив себе як талановитий політичний діяч. Він представляв українські інтереси на зібраннях ліберальних земців, підготував доповідь «Народо-союзное начало в государственном строе и при выборах депутатов в представительные учреждения» (СПб., 1905). У ній були викладені засади, на яких, на думку О. Русова, мала будуватися нова федеративна Російська держава. Разом з мовознавцем і політичним діячем І. Бодуеном де Куртене він провів роботу зі скликання та проведення з'їзду представників народів імперії, що прагнули автономії. З'їзд, що відбувся 19 – 21 листопада 1905 р. в Петербурзі за участю 115 представників від 12 народів, ухвалив резолюцію про необхідність спільної боротьби за демократизацію Росії, її федеративну перебудову та заснував спілку «автономістів-федералістів». О. Русов за дорученням парламентської групи автономістів I Державної думи разом з іншими діячами готував проект закону «Про мови»³⁸.

Він реально впливав на діяльність української громади Петербурга та українських фракцій у I і II Державних думах, спрямовуючи їх на боротьбу за перебудову Російської імперії на федеративних засадах та здобуття Україною автономії. О. Русов створив Український політичний клуб, брав участь у заснуванні журналу «Украинский Вестник», а згодом газети «Рідна справа – Вісти з Думи». Він був причетним до створення Декларації про автономію України, над якою працював М. Грушевський. Найвищим його досягненням була розробка Проекту державного устрою України у федеративній Російській державі³⁹. У 1908 р. через фінансову скруту компанія «Наdejда» припинила своє існування, а Русови перебрався до Києва.

Київський період життя «піднаглядного» подружжя Русових (1908 – 1915 рр.) також був насичений громадсько-політичною діяльністю. О. Русов викладав статистику у Київському комерційному інституті, редагував журнал «Известия Киевского Коммерческого Института» і поєднував це з різнобічною громадсько-політичною діяльністю. За умов урядової реакції після поразки російської революції 1905 – 1907 рр. він був одним з ініціаторів створення Товариства українських поступовців – надпартійної організації, яка виникла навесні 1908 р. і фактично очолювала український поступовий політичний рух до Української революції 1917 р. С. Русова приступила до видання українського педагогічного журналу «Світло». Проте жандарми не мали достатніх підстав, щоб притягти їх до дізнання. Зазначимо лише, що нагляд за ними продовжувався. 8 травня 1913 р. начальник Київського охоронного відділення, відповідаючи на запит губернатора щодо відомостей про О. Русова, зокрема, повідомляв: «По совершенно секретным, но вполне достоверным сведениям за 1910 год он [А. Русов] принимал участие в редакционном комитете украинского педагогического журнала

«Світло», издававшегося в Киеве и преследовавшего цели развития национального сознания украинцев. В 1911 году Русов был замечен в г. Киеве в сношениях с наблюдавшимся Константином Оберучевым – членом военно-революционной организации; наблюдение это результатов не дало»⁴⁰. Водночас Київське жандармське управління, надсилаючи Департаменту поліції інформацію про українські політичні організації, які діяли в 1914 р., зазначало, що українському руху всебічно сприяють три особи: «отставной коллежский асессор А. А. Русов, его супруга С. Ф. Русова и профессор Львовского университета М. С. Грушевский»⁴¹.

Таким чином, Олександр та Софія Русови протягом другої половини XIX – початку XX ст. брали активну участь у загальноросійських народницькому, земському конституційному та українському національно-визвольному рухах, за що притягалися до дізнань у правоохоронних органах Російської імперії. Своєю діяльністю вони сприяли об'єктивному обґрунтуванню права українського народу на існування, здійснення його споконвічних прагнень до незалежного, вільного життя. Подружжя Русових пройшло разом з українським національно-визвольним рухом складний і тривалий шлях від так званого культурництва до створення українських політичних партій, ставши одними з тих, хто готував підвалини для українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

1. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901 – 1905 років / А. Дучинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 283–320.

2. Шевелів Б. Жандармська розвідка про О. О. та С. Ф. Русових та зібрані нею в р. 1913 матеріали про них (публікація О.Коваленка) / Б. Шевелів // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 145–155.

3. Рахно О. Участь О. Русова у громадсько-політичному житті України другої половини XIX ст. / О. Рахно // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 141–148; Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової / Т. Ківшар // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 105–108.

4. Русов А. Как крамолоискатели разыскивали украинофильство (Воспоминания) / А. Русов / Шамрай Сергій. Спомини Ол.Ол.Русова // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 238.

5. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової / І. В. Зайченко / Передмова М.Д.Ярмаченка. – 2-е вид., доп. і переробл. – Чернігів, 1999. – С. 12.

6. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 242, 270, 272, 290, 330, 541.

7. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти / М. Грушевський // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / Злагодив М. Грушевський. – Wien, 1922. – С. 5.

8. ІР НБУВ, ф. І, спр. 48814, арк. 1 зв. – 2.

9. Журнал заседания Совета Императорского Русского Географического общества. – 27-го декабря 1874 года // Известия Императорского Русского Географического общества. – 1875. – Т. XI. – Вып. 1–6. – С. 49.

10. Див.: Русов О. Спомини про пражське видання «Кобзаря» / О. Русов // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 125–136.

11. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України, ф. 144, спр. 2, 150 арк.

12. Інформацію В. Велєдницького див.: Шевелів Б. Назв. праця. – С. 150.

13. Йдеться про Вовка Федора Кіндратовича (1847 – 1918) – видатного антрополога, етнографа та археолога, на той час діяча Київської громади.

14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 830, спр. 41 а, арк. 5 зв.

15. Гермайзе О. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова / О. Гермайзе // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 259–265; Рахно О. З історії статистичних досліджень О. Русова у Ніжинському повіті / О. Рахно // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 29.

- С.263–269; Шраг І. Спомини про О. О. Русова (публікація О. Рахна) / І. Шраг // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5–6. – С.57–64; Рахно О. З неопублікованих щоденників Олександра Русова / О. Рахно // Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Чернігів, 2008. – Вип. 2. – С.80 – 95.
16. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 2, арк. 85 зв.
 17. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 242, арк. 62.
 18. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 225, арк. 227 зв.–228 зв.
 19. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 128, арк. 1.
 20. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 225, арк. 227 зв.– 228 зв.
 21. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 270, арк. 65.
 22. ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 1193, арк. 74.
 23. ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 1192, арк. 322.
 24. ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 1215, арк. 37.
 25. Там само, арк. 73.
 26. Степ. Херсонський белетристичний збірник. Херсон 1886. – СПб., 1886.
 27. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18048, арк. 56
 28. Там само, арк. 57.
 29. ІР НБУВ, ф. II, спр. 531, арк. 1.
 30. Детальніше про діяльність Русових у Харкові див.: Рахно О. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова в Харкові / О. Рахно // Вісник Харківського університету. № 504. Історія України. – Харків, 2001. – Вип. 4. – С. 129–135.
 31. Держархів Харківської обл., ф. 52, оп. 4, спр. 891, арк. 2–4 зв.
 32. Див.: Рахно О. О. Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини / О. Рахно // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 49–61.
 33. Жук А. Михайло Русов і його батьки (Роля родини Русових в українському громадському житті) / А. Жук // Сучасність (Мюнхен). – 1963. – № 6 (30). – С. 66.
 34. ІР НБУВ, ф. I, спр. 48801, арк. 1.
 35. Детальніше див.: Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901 – 1905 років / А. Дучинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 289–290.
 36. ІР НБУВ, ф. II, спр. 552, арк. 1; Беседа с проф. А. А. Русовым // Киевская мысль. – 1914. – 1 января. – № 1.
 37. Отчет «Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг» за 1907 год. – СПб., 1908. – С. 18–19.
 38. П. В. Збори парламентської групи автономістів. Петербург, 18 травня / В. П. // Громадська думка. – 1906. – № 121. – 28 травня.
 39. Див.: Рахно О. «Громадянський строй, народодержавні права і обов'язки людей на Україні» (проект автономії України О. О. Русова 1907 р.) / О. Рахно // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Випуск 33. Серія: історичні науки: №3: Збірник. – Чернігів, 2006. – № 33. – С.171–181.
 40. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3225, ч. 1-а, арк. 429.
 41. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5с, спр. 26, арк. 30.

Стаття посвячена аналізу участя Олександра і Софії Русових в громадсько-політичній житті України другої половини XIX – початку XX ст.

Ключевые слова: А. Русов, С. Русова (Линдфорс), українські громади, народничество, земство, національно-освободительное движение.

The article is devoted to analysis of Oleksandr and Sofia Rusovy's activity in social and political life of Ukraine in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries.

Key words: O. Rusov, S. Rusova (Lindfors), Ukrainian gromady, Narodniks, zemstvo, national-liberation movement.

Дарія Дедович

ФІНАНСОВА КРИЗА ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ ТА СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 20-і рр. ХХ ст.

У статті розглядаються причини та особливості фінансової кризи в освітній галузі України у 20-і рр. ХХ ст. та аналізуються заходи центральної і місцевої влади щодо покращення фінансування загальноосвітніх шкіл на Чернігівщині.

Ключові слова: школа, фінансування, кошти, бюджет, плата за навчання, самообкладання.

Держави, у яких панує демократія, всіляко заохочують плюралізм думок та концепцій в освітній сфері на відміну від тоталітарних режимів, які зацікавлені у відсутності розмаїття точок зору на освіту. Це змушує керівництво будь-якої тоталітарної держави працювати над концепцією та моделлю освіти, щоб створити саме ту систему навчання та виховання, яка йому потрібна. Радянські вожді не були винятком. Завданням освіти після встановлення радянської влади стала докорінна перебудова суспільної свідомості у комуністичному дусі. Як зазначав у своїй доповіді М. Бухарін, «Ми прийдемо до соціалізму, або, з нашої точки зору, яку я тут зараз розвиваю, ми будемо спроможні перебудувати масову психологію так, як цього потребують інтереси комунізму, тільки у тому випадку, якщо у нас буде забезпечене правильне співвідношення між партією, як найраціональнішим, так би мовити, найрозумнішим втіленням комуністичної енергії, між робітничим класом, який ця партія веде за собою, та між селянством, яке робітничий клас веде за собою» [1, с. 5].

Для досягнення мети необхідна була розвинена система закладів освіти з відповідно підготовленим педагогічним персоналом і всіма необхідними допоміжними засобами та обладнанням – спеціальними кабінетами, майстернями, лабораторіями, дослідними господарствами, посібниками та допоміжною літературою, не кажучи вже про підручники. Цього новостворена держава, яка ще не оговталася від громадянської війни та піддавалася ризикованим економічним експериментам, забезпечити не змогла.

У статті здійснено спробу визначити причини складного економічного становища закладів початкової освіти, проаналізувати заходи центральних та місцевих органів влади, спрямовані на подолання фінансової кризи в освітній галузі та їхню ефективність на прикладі Чернігівщини у 20-і рр. ХХ ст.

Зазначена проблема досі не знайшла належного відображення у науковій літературі, хоча ряд дослідників розглядав кризові явища у фінансуванні освіти в Україні у 20-і рр. ХХ ст. у загальноукраїнському контексті. Так, побічно торкалися питання фінансування загальноосвітньої школи в Україні у 20-і рр. ХХ ст. О. О. Войнович, О. Б. Бистрицька, Л. В. Потапова [2, с. 126]. В. В. Липинський та В. М. Гололобов досліджували питання фінансування професійних шкіл та шкіл фабрично-заводського учнівства, матеріальне забезпечення педагогів [2, с. 128].

Через економічну кризу у державі на початку 20-х рр. ХХ ст. асигнування на освіту майже припинилось. Якщо у 1921 р. на ці цілі витрачалось 10,4% державного бюджету, то наприкінці 1922 р. – лише 2-3%. З цих коштів лєвова частка спрямовувалась на допомогу голодуючим дітям [3, с. 100]. Через відсутність фінансування школи масово закривались

або перетворювалися на харчові пункти для населення. Значно ускладнило ситуацію й те, що Україна приймала велику кількість голодуючих дітей з Поволжя.

Скорочення кількості шкіл та учнів було ще масштабнішим у окремих регіонах УСРР, особливо у південних, які найбільше потерпали від посухи, неврожаю та голоду. Так, у Запорізькій губернії з 1054 шкіл закрилось 406, в Одеській з 1500 шкіл функціонувало лише 600 [4, арк. 159].

У 1923/1924 н. р. лише 43,1% дітей України віком від 8 до 12 років були школярами. Ще гіршою була ситуація із залученням до школи дітей старшого віку, яких навчалось лише 4,2%. Це було також викликано важким економічним становищем населення. Діти, які підростали, були змушені залишати школу, щоб допомагати батькам у господарстві або навіть йти працювати.

Держава не була спроможна повністю фінансово підтримувати свої освітні програми. Про це свідчить той факт, що до складу державних засобів, за декретом РНК УСРР від 31 травня 1921 р. «Про постачання харчуванням і предметами широкого споживання шкільно-виховних установ», входила тільки вартість продовольства, яке відпускалося для установ соціального виховання (це були так звані «гарячі сніданки» у шкільних їдальнях, які, у кращому разі, складалися з гарячої каші). Тим часом у примітці до постанови йшлося про те, що через брак коштів та продовольства це постачання проводилося у загальному порядку з робітничим населенням. У сільській місцевості з державних фондів постачалися лише дитбудинки [5, арк. 110].

Відповідно до постанови ВУЦВК від 16 серпня 1922 р. фінансування закладів освіти майже повністю знімалося з державного бюджету та передавалося на місцевий бюджет [6, арк. 33]. Фінансування освітніх програм покладалося на місцеві органи влади, підприємства, громадські організації. У селах розповсюджувалася паливна, будівельна та ремонтна повинності, а також «натуральне самообкладання». Усі ці заходи можна розглядати як завуальовану суспільну плату за навчання. Доцільним, на нашу думку, тут буде навести витяг з промови Народного комісара освіти Г. Гринька на Всеукраїнській нараді завідувачів губернських відділів народної освіти від 24 листопада 1924 р., який свідчить про те, що школи на місцях фактично кинуті напризволяще: «Вивчайте становище на місцях, пробуйте всіх засобів, зв'яжіться зорганізовано з підприємствами, з кооперацією, утворюйте вже тепер запаси у ваших установах шляхом ощадної та економної витрати ресурсів, які ви одержуєте» [7, арк. 868].

Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. «Про зміну постанови про місцевий бюджет» зазначалося, що місцевий бюджет мав узяти на себе видатки по організації, забезпеченню приміщеннями, опаленням, освітленням, ремонтом, а також видатків по навчальній частині і повному утриманню педагогічного та технічного персоналу закладів соціального виховання. До того ж з серпня 1922 р. заклади соціального виховання поступово передавалися на місцевий бюджет [8, арк. 13].

Народний комісар освіти УСРР Г. Гринько усіма можливими засобами намагався подолати фінансову кризу в освітній галузі. Так, з його ініціативи уряд прийняв низку документів, які мали на меті подолати основні проблеми в освіті та забезпечити більш-менш нормальне функціонування навчальних закладів. На основі прийнятих документів можемо підсумувати основні джерела існування навчальних закладів. Це, окрім фінансування навчальних закладів з державного та місцевого бюджетів, запровадження платного навчання для певних категорій населення, кошти, які надходили від договорів про самообкладання сільського населення, надання усім навчальним закладам у користування земельних ділянок, прибутками з яких розпоряджалися вони самі.

Крім цих джерел фінансування, загальноосвітнім закладам надали право брати участь у ринкових відносинах та приймати кошти від патронуючих організацій. До того ж торговельні та промислові підприємства мали право робити внески до шкільних бюджетів. Окрім грошей з місцевого та державного бюджетів, держава виділяла субвенцію*, яка могла бути досить значною. Скажімо, субвенція в останні місяці 1922/23 н. р. становила

* Субвенція (лат., приходжу на допомогу) – форма фінансової допомоги держави окремим галузям господарства, банкам, підприємствам у періоди економічних криз або з метою розгортання військової промисловості і пов'язаних з нею галузей.

56934 золотих крб. на місяць. Уся сума субвенції призначалася лише на оплату праці сільських працівників соціального виховання [9, арк. 13].

Навчальним закладам дозволили організовувати виробничі підприємства та продавати власну продукцію, а прибутки від продажу використовувати на власний розсуд. Переважно це були найпростіші майстерні, і продукція, виготовлена ними, була низької якості і не могла конкурувати з товарами промислового виробництва.

Окрім цього, освітні заклади могли продавати непотрібне майно шкіл, а також організувати концерти, вистави, лотереї і розпоряджатися коштами, отриманими від цих заходів, самостійно. Для школярів звичайним явищем у ті часи було збирання утильсировини та металолому. Кошти від цих кампаній також спрямовувалися на забезпечення шкіл, але вони були мізерними у порівнянні з реальними потребами [9, арк. 25].

Певну підтримку для шкіл складали кошти заможних батьків, діти яких навчалися, та пожертви приватних осіб, котрі бажали підтримати навчальні заклади. Але вони були нечисленними [10, арк. 129].

Поширеною практикою на початку радянської доби в Україні були суботники, тижневики та місячники освіти, метою яких був збір коштів для галузі, але значних фінансових надходжень вони дати не могли, перш за все через бідність населення. Декретом ВУЦВК від 10 жовтня 1921 р. було встановлено одноразовий грошовий збір у містах та містечках України, кошти від якого направлялися на забезпечення потреб культурно-освітніх закладів (у першу чергу шкіл).

Велику ставку влада робила на надзвичайну енергію та трудовий ентузіазм учителів. У багатьох школах на селі, які не отримували фінансування з жодного з джерел, окрім слабого місцевого бюджету, працівники освіти змушені були фактично «приймати милостиню». Це полягало переважно у тому, що вчителів по черзі годували всі селяни, або ж у індивідуальних чи групових приношеннях (складалися переважно з продуктів харчування). Досить часто вчительство жило за рахунок відведених земельних ділянок і власного господарства. Траплялися випадки, коли вчителі були змушені найматися на іншу роботу [10, арк. 16].

Декретом Ради народних комісарів і Народного комісаріату освіти від 9 березня 1919 р. з 1 вересня 1919 р. встановлювалося безкоштовне навчання.

Але вже 1922 р. керівництво Народного комісаріату освіти УСРР через важке матеріальне становище закладів освіти усіх рівнів було змушене ухвалити рішення про введення плати за навчання. 21 березня 1922 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про запровадження плати за навчання у вищих школах УСРР» [11, арк. 127]. Згідно з нею безоплатним було навчання у I концентрі усіх трудових шкіл, у II концентрі трудових шкіл на селі, у школах селянської молоді, дитбудинках, школах з ліквідації неписьменності, школах фабрично-заводського учнівства, сільськогосподарського учнівства, у радянських партійних школах, на робітничих факультетах, у робітничих вечірніх технікумах і університетах та у комуністичних університетах.

У II концентрі трудових шкіл на селі дозволялося брати плату з осіб, які жили на нетрудові доходи (займалися торгівлею, мали підприємства), та з позбавлених виборчих прав, якщо вони платили прибутковий або сільськогосподарський податок. В усіх інших навчальних закладах тимчасово дозволялося брати плату за навчання.

Фінансову скруту відчували не тільки початкові сільські школи. У важкому становищі перебували і заклади професійної освіти. 1922 р. був надзвичайно складним для учнів Чернігівської школи акушерок. Вони не отримували пайка, не були забезпечені стипендіями та гуртожитком. Учні були змушені вивчати дисципліни по записах через те, що підручники за ринковими цінами були занадто дорогими та недоступними для них.

Учні медичних професійних шкіл мали практичні заняття у відділеннях губернської радянської та міської радянської лікарень Чернігова. Незважаючи на це, вони не були забезпечені медичними халатами. Губпрофосвітою була виділена певна кількість мануфактури, з якої студенти повинні були самі пошити для себе халати, але через тотальну бідність та відсутність найнеобхідніших речей багато хто витратив цю мануфактуру на пошиття білизни [12, арк. 22].

Чернігівський губернський відділ соціального виховання отримував лише частину коштів на господарські витрати. Зазвичай їх вистачало тільки на освітлення та дрібний ремонт. Згідно з його звітом, у грудні 1922 р. сільська школа перебувала у критичному становищі. У цьому місяці було виділено 30% коштів на виплату заробітної плати учителям. Не усі укладені договори з самообкладання виконувалися [12, арк. 138]. У тих селах, де вони не були укладені, населення майже не брало участі у допомозі школі: «Самодіяльність населення у справі допомоги школі проявляється лише місцями і виражається у здійсненні дрібних ремонтів шкільних будівель» [13, арк. 9].

Розглянемо, як проводилося самообкладання, на прикладі Березненської волості Чернігівської губернії. Так, Березненський волосний відділ народної освіти повідомляв Климентинівській шкільній раді: «З огляду на незгоду громадян ваших сіл узяти школу, згідно договору, на своє утримання, волнаросвіта доводить до відома, що ваша школа з 15 вересня починається. Шкільним працівникам запропоновано з'явитися до волнаросвіти» [14, арк. 37].

Березненський волосний виконавчий комітет на виконання постанови VII з'їзду Рад та пленуму повітового виконавчого комітету мав приступити до примусового вилучення у населення самообкладання на утримання шкіл за договорами та до 1 січня вилучити 50% від загальної кількості коштів, що числяться за певною громадою. У деяких селах договори не були укладені, отже, і самообкладання не проводилося. Керівництво повинно було скласти списки платників обкладання та здійснити розкладку подесятинно, звільнивши незаможників та найбідніше населення від розкладки та розкласти відповідну кількість жита на заможніше населення та почати вилучення. У селах, де було застосовано подвірне обкладання, перерозкладку проводити було не потрібно, оскільки там залишалася попередня розкладка [14, арк. 37].

Був практично відсутній облік жита, яке було отримане при самообкладанні. Це, зрозуміло, відкривало простір для зловживань. Самообкладання, отримане від окремих сіл, мало контролюватися волвиконкомом. Волвиконкоми повинні були вести загальну облікову поволосну відомість та відомість надходжень по кожному окремому селу. Двічі на місяць – кожного 1 та 15 числа місяця відомості надавалися до повітнаросвіти [15, арк. 21]. Окремі сільські громади на Чернігівщині видавали утримання працівникам освіти, ігноруючи відомості, затверджені повітнаросвітою. Це заборонялося.

Жито, яке надходило за договорами самообкладання, зберігалось піклувальною шкільною радою окремо у кожному селі. Саме рада відповідала за збереженість збіжжя. У кожному селі сільрада мала призначити сторожа для охорони складів. З жита, що надходило за угодами, асигнувалися певні суми на ремонт шкільних приміщень та придбання підручників.

На Чернігівщині у 1922 р. ставки оплати праці освітянам на місяць по селах становили: завідувачу школи – 9 пудів жита, сторожам при одно- та двокомплектній школі – 2 пуди жита, а більше 3 пудів – тільки за відомостями, затвердженими повітнаросвітою.

Договори про самообкладання регулювалися інструкцією про передачу шкіл на утримання населення. За нею повноважними представниками повітнаросвіти та повітвиконкому для укладення угоди з сільською громадою були члени волвиконкому та волосного комітету профспілки, які персонально призначалися повітнаросвітою.

До обов'язків уповноважених входило скликання загальних зборів громадян для вирішення питання про утримання школи та підписання тексту угоди, яка скріплювалася сільською радою як адміністративною частиною села. Сільради здійснювали розкладку на усіх мешканців села, а не лише на батьків учнів: «Обкладання тільки батьків забороняється, оскільки це, фактично, введення плати за навчання» [15, арк. 21]. Члени волосних комітетів незаможних селян та інші найбільш бідні селяни звільнялися від обкладання. Якщо школа обслуговувала декілька населених пунктів, витрати на її утримання лягали на усіх мешканців району. Сума витрат на ремонт визначалася на місцях комісією у складі завідувача школи, голови сільвиконкому, члена волвиконкому та завідувача господарства школи і вносилася у договір.

До угоди також включалося опалення школи. Встановлювалася норма палива не менше 1/3 куб. сажня дров на 1 грубку на усі печі шкільної будівлі. Вартість палива визначалася на місці тією ж комісією та вносилася в угоду. У договорі містилися приблизні витрати на підручники та навчальні посібники у пудах, які становили для однокомплектної школи 25 пудів на рік, для двоконплектної – 35 пудів на рік, для триконплектної – 45 пудів, для чотириконплектної – 55 пудів, а для п'яти- та шестиконплектних шкіл – 70 пудів на рік [15, арк. 23].

Суму на утримання школи протягом перших трьох місяців потрібно було внести у двотижневий термін з дня укладання угоди. Повітнаросвіта, у свою чергу, зобов'язувалася організувати нормальну роботу школи на основі існуючих декретів та положень Наркомосвіти, підібрати штати шкільних працівників з відповідною кваліфікацією. Відповідальність за роботу у школі, за умови виконання сільською громадою умов договору лягала на повітнаросвіту. Громада не мала права втручатися у внутрішнє життя школи. У випадку невиконання узятих на себе, згідно з угодою, обов'язків сторони мали право звернутися до народного суду [15, арк. 23]. Насправді, не в усіх селах жителі погоджувалися укладати договори з самообкладання, а там, де їх все ж таки було укладено, не всі умови виконувалися, тому школи так і не отримували необхідних засобів існування.

Керівники Народного комісаріату освіти УСРР проводили диференційовану політику щодо платного навчання до жителів різних населених пунктів. Якщо жителям сільської місцевості, діти яких навчалися у I центрі трудових шкіл, гарантувалося безкоштовне навчання, то жителі інших населених пунктів мали вносити плату за навчання. Так, згідно з «Обов'язковою постановою про плату за навчання у міських та селищних школах Соцвиху Чернігівської губернії», було встановлено 4 категорії батьків учнів.

До першої категорії було віднесено власників та орендарів торговельних підприємств 3, 4 та 5 розрядів, промислових підприємств з 4 по 12 розряд та осіб без певних занять. Слід додати, що до «осіб без певних занять» у радянські часи відносили не тільки тих людей, хто насправді не працював, а й представників творчих професій – акторів, художників, письменників. Вони повинні були сплачувати щомісяця 900 крб. за дитину у грошових знаках 1922 р. [16, арк. 24].

До другої категорії потрапили власники та орендарі торговельних підприємств 2 та 3 розрядів, службовці, що отримують 20000 крб. на місяць і більше, а також особи, які використовують найману працю, але не підпадають під першу категорію. Вони платили за навчання своїх дітей 600 крб. на місяць.

Третю категорію складали власники та орендарі торговельних та промислових підприємств 1 розряду, кустарі, ремісники, селяни та службовці, заробіток яких коливався у межах від 6000 до 20000 крб.

Були й ті, хто міг бути зовсім звільнений від внесення плати за навчання. Це діти робітників та службовців, які отримували менше 6000 крб. на місяць, діти безробітних, зареєстрованих на біржі праці та у відповідних профспілках, якщо не мають іншого заробітку, червоноармійців та військовослужбовців, які отримують платню за стройовою ставкою до 10 розряду, безпосередніх працівників шкіл та дитячих закладів, діти з дитячих будинків, діти незаможних, інвалідів війни та праці та тих, хто отримує допомогу від відділу соціального страхування [16, арк. 24].

До цього документа додавався ряд важливих приміток, які конкретизували деякі особливості внесення плати за навчання дітей певними категоріями населення. Під час визначення категорії брався до уваги заробіток й інших членів родини, крім батька та матері. Якщо у школі навчалася кілька дітей з однієї родини, комісія мала право ухвалити рішення про переведення частини їх на одну категорію нижче. У повних семирічних сільських школах плата за навчання вносилася тільки за дітей, які навчалися у 5-ій, 6-ій та 7-ій групах. З внесеної плати утворювався фонд для посилення коштів цієї школи [16, арк. 69].

Розглянемо, як батьки вносили плату за навчання дітей, на прикладі двох шкіл Чернігова. Загальна кількість учнів у школі імені Б. Грінченка становила 130 чол.

Повністю від плати за навчання було звільнено 48 школярів. Окрім того, 11 чол. було віднесено до I категорії, 63 чол. – до II та 8 чол. – до III категорії. До звільнених від плати за навчання віднесли й 18 чол. з притулку. Деякі учні, які не мали права на звільнення від плати, взагалі не мали змоги платити за навчання. Так, у школі імені Б. Грінченка їх було 7. Загальна сума доходу від плати за навчання становила 164050 крб.

У Чернігівській школі імені М. Гоголя навчалось 220 учнів. З них від плати за навчання за вересень та жовтень було звільнено 55 чол. До I категорії було віднесено 40 чол., до II – 88 чол., до III – 38 чол. Загалом, плати за цей строк надійшло 52900 крб. Не внесли плату 4 учні, віднесені до I категорії, 21 учень, віднесений до II категорії, та 13 учнів, віднесених до III категорії. Отже, цілком очевидно, що плата за навчання не була посилюючою для усіх чернігівців. Вимушене введення плати за навчання призвело до скорочення кількості учнів. Учні, віднесені комісіями до III категорії, виявилися не здатними вносити плату і подавали заяви про своє виключення зі шкіл [16, арк. 69].

Згідно зі звітом про роботу Народного комісаріату освіти УСРР за 1922/1923 н. р., зазначалося, що «справа народної освіти просувається уперед більш ніж скромно. Головними причинами такого становища є хронічна відсутність кредитів у розпорядженні органів освіти, індиферентне ставлення органів влади на місцях щодо питань освіти, і, як наслідок, важке матеріальне становище працівників освіти» [17, арк. 3]. З огляду на такі складні обставини, керівництво Народного комісаріату освіти весь час намагалося зменшити видатки свого відомства. Проводилося скорочення штатів губернських відділів народної освіти. Ліквідовувалися канцелярії при окремих підвідділах Чернігівського губернського відділу освіти.

Ситуація з фінансуванням освітньої галузі в Україні загалом та на Чернігівщині зокрема залишалася складною протягом 20-х рр. XX ст. Незважаючи на невтішні реалії, в офіційних документах визнавався неухильний прогрес у фінансуванні освітньої галузі. Розглянемо це на прикладі Конотопської округи. У резолюції, прийнятій окружним з'їздом рад Конотопщини, який відбувся 23 – 27 вересня 1925 р., містилася резолюція по доповіді про народну освіту: «Констатувати, що в зв'язку з загальним зміцненням бюджету підвищилось і матеріальне забезпечення справи народної освіти на Конотопщині». «За рік роботи Окріно маються певні досягнення як в галузі охоплення населення установами окрсоцвиху й політосвіти й поліпшення навчальної, виховничої й методологічної, так і в галузі підвищення матеріального становища цих установ та робітників освіти» [12, арк. 286].

Тим часом затримка заробітної платні на один місяць була звичним явищем і спостерігалася фактично всюди. У містах заробітну плату працівникам освіти виплачували дещо швидше, ніж у селах. Найкраще з виплатою заробітку вчителям справлялися у Бахмацькому, Борзенському та Кролевецькому районах округи.

Таким чином, педагоги, які не мали присадибних господарств або не займалися іншою працею, були змушені давати приватні уроки дітям заможних батьків (що суворо заборонялося) або жити надголодь. Раціон сільського вчителя містив переважно овочі, зернові і майже не включав жирів та м'яса. Через це кожен другий учитель страждав на анемію, серцеві та нервові розлади. Зрозуміло, що таке становище педагогів негативно впливало на навчальний процес [13, арк. 59]. На превеликий жаль, фінансове забезпечення освітян мало покращилося і наприкінці 20-х рр. Про це свідчать звіти по соціальному вихованню з районів Чернігівщини. Так, у 1929/1930 н. р. майже усі сільські школи мали земельні ділянки. Частина цих ділянок здавалася в оренду, а частина використовувалася вчителями як городи. Так, у селах Городнянського району Рудьківці, Куликівці, Юріївці, Петрушині, Киїнці, Мохнатині, Сибережі шкільні працівники були змушені обробляти шкільні наділи, щоб прогодувати себе та свої родини [18, арк. 6].

Школи не мали найнеобхіднішого обладнання. Скажімо, у с. Боромики Березненського району Чернігівської округи умови, в яких була змушена працювати школа ще й у 1927 р., були вкрай незадовільними. У шкільному приміщенні не працювала грубка, не вистачало класних дошок, значна частина меблів була поламана, потрібна

була нова огорожа шкільної ділянки, а гроші на це з місцевого бюджету виділити було неможливо.

Більшість шкіл потребували ремонту, тому досить звичною справою було укладання між райвиконкомом у особі голови президії, з одного боку, та громадою села у особі голови сільради, з іншого, угод про ремонтні роботи [19, арк. 52].

Показовим є той факт, що з 765 семирічних шкіл, які надали відомості до Чернігівської окружної інспектури народної освіти, 741 мала класні дошки, а 24 школи не мали їх взагалі. Відомості про приміщення надали 697 шкіл, з яких 601 мала постійне приміщення, а 96 перебували у тимчасових будівлях. Нові приміщення неможливо було побудувати через фінансову скруту [20, арк. 19].

Схожа ситуація спостерігалася і у професійній освіті. Тут становище ускладнювалося ще й тим, що учні профшкіл були відірвані від домівок (адже профшколи переважно містилися у Чернігові та містечках), тому, не маючи безкоштовного житла та державних стипендій, вони мусили залишати навчання.

Народний комісаріат освіти не мав змоги надавати дотації профшколам на їх прохання. Так, керівництво Лозівської сільськогосподарської профшколи звернулося по грошову допомогу безпосередньо до Наркомосу, але у дотації було відмовлено, і профшколі загрожувало закриття. [21, арк. 9].

Чинovníки з місць надіслали тривожні сигнали про становище шкіл на периферії. Так, у листі до Народного комісаріату освіти керівництво Чернігівського окружного відділу освіти згадувало про допис у часопису «Комсомолец України» від 2 березня 1930 р. під назвою «Бідняки тікають зі шкіл», у якому йшлося про те, що учні землеустрійної та зоологічної профшкіл були змушені кидати навчання через матеріальну скруту [21, арк. 29].

Чернігівська окружна інспектура народної освіти пояснювала вищезгаданий допис тим, що з місцевого бюджету для професійних шкіл було виділено лише 40 стипендій. Відповідно, на кожну з 15 професійних шкіл припадало не більше 3-4 стипендій. Тим часом студенти бідняцького походження становили 60 – 70% учнів у всіх профшколах. Державних стипендій взагалі виділено не було [21, арк. 30].

Таким чином, 20-і рр. XX ст. стали справжнім випробуванням як для навчальних закладів, і передусім шкіл на Чернігівщині, так і для Народного комісаріату освіти УСРР, адже саме на нього покладалося надскладне завдання – не маючи належного фінансування, розбудовувати та розвивати систему освіти, так необхідну радянській владі для створення нового, комуністичного суспільства.

Слід віддати належне Г. Гриньку, який очолював освітнє відомство УСРР у надважкий для нього час і намагався будь-якими способами забезпечити школи усім необхідним. На жаль, ці заходи, такі як договори про самообкладання населення, разові кампанії зі збору коштів для шкіл, місячники та тижні освіти, шкільні кооперативи та створення підприємств при школах, не давали значних грошових надходжень. Місцевий бюджет Чернігівщини, як і повсюди в Україні, був слабким і не міг забезпечити основних потреб школи. З коштів місцевого бюджету вдавалося (не завжди повністю) виплатити заробітну плату вчителям. З огляду на ці обставини, маємо засвідчити, що школа на Чернігівщині вижила завдяки ентузіазму населення, яке все ж таки бажало дати своїм дітям освіту, та завдяки ентузіазмові вчительства, яке працювало на межі своїх можливостей і, фактично, безкоштовно.

1. Бухарін М. Учителство та комсомол. Доповідь на Всесоюзному з'їзді вчителів / М. Бухарін. – М., 1922. – 37 с.

2. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія: дис. кандидата іст. наук: 07.00.06 / Ситніков Олександр Пантелійович. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 188 с.

3. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 1932 рр.) / Г. І. Ясницький. – К., КДЕ, 1965. – 257 с.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 3, спр. 862, 165 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 7, 113 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 21, 65 арк.
7. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 664 с.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1621, 252 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 865, 146 арк.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 81, 189 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9304, 183 арк.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. р-942, оп. 1, спр. 4715, 317 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. р-593, оп. 1, спр. 489, 170 арк.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. р-305, оп. 1, спр. 2546, 51 арк.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. р-800, оп. 1, спр. 11, 203 арк.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. р-800, оп. 1, спр. 1051, 87 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 852, 5 арк.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. р-600, оп. 1, спр. 964, 190 арк.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. р-800, оп. 1, спр. 13, 121 арк.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. р-942, оп. 1, спр. 5140, 125 арк.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. р-600, оп. 1, спр. 296, 90 арк.

В статье рассматриваются причины и особенности финансового кризиса в образовательной отрасли Украины в 20-е гг. XX в. и анализируются мероприятия центральной и местной власти по улучшению финансирования общеобразовательных школ на Черниговщине.

Ключевые слова: школа, финансирование, средства, бюджет, самообложение, плата за обучение.

The reasons and peculiarities of financial crisis in educational branch in Ukraine in the 1920th are considered in the article. The conduct of the central and local government to improve the financing of the comprehensive school in Chernihiv region is analysed.

Key-words: school, financing, facilities, budget, self-taxation, school-fees.

Володимир Половець

МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ КРАСОВСЬКИЙ (1851 – 1911)

У статті досліджується життєвий і творчий шлях державного і громадського діяча Михайла Васильовича Красовського.

Ключові слова: маніфест, дума, державна рада, партії, земство, кооперація, місцеве самоврядування.

Михайло Васильович Красовський народився на Чернігівщині 1851 року в родині потомствених дворян. Його предки належали до українського козацького, а потім і дворянського роду, згадка про який відноситься до другої половини XVII ст., внесеного до I частини родовідної книги Чернігівської губернії.¹

Після закінчення юридичного факультету Київського університету в 1871 році він поступив на державну службу в Санкт-Петербург. З 1872 року працював у Сенаті, потім у Міністерстві юстиції і в Державній канцелярії. З 1898 по 1903 рік був обер-прокурором загальних зборів касаційного департаменту Сенату. У 1905-1906 рр. – голова Петербурзької міської думи. З 1905 р. – один з організаторів і лідерів «Союзу 17 октября», брав активну участь у підготовці його програми, був заступником голови ЦК «Союзу 17 октября», редактором і видавцем партійної газети «Новый путь». На початку 1905 р. став ініціатором і першим головою заснованого ним політичного клубу громадських діячів – одного з провідних центрів Санкт-Петербурга. З 1906 р. – член Державної ради від Чернігівського земства, один із лідерів «групи центру», активно підтримував аграрні реформи П. А. Столипіна. У 1908 р. – член Особливої вищої комісії по обстеженню залізничної справи в Росії при Міністерстві шляхів сполучення. З того ж 1908 р. – член ради Волзько-Камського банку. Упродовж 1900-х рр. – видатний діяч панславистського руху, один із організаторів Товариства слов'янської взаємності.²

Як прихильник П. А. Столипіна, він підтримував його аграрний курс, домагався реформування селянського надільного землеволодіння, повороту аграрної політики уряду на відселення з селянської общини на хутори і відрубви, зміцнення Селянського банку, примусового землевпорядкування і переселення з метою ліквідації малоземелля при збереженні поміщицького землеволодіння, прискорення розширення села та створення в особі заможних селян опори державної влади.³

Відомо, що «Маніфест 17 октября», названий владою «Об усовершенствовании государственного порядка», був підписаний царем Миколою II у момент найвищого піднесення жовтневого всеросійського політичного страйку 1905 р., якому поклали початок поразка у війні з Японією в 1904–1905 рр. та події, пов'язані з 9 січня 1905 р. в Петербурзі. Маніфестом проголошувалися громадянські свободи (слова, друку, совісті, зборів, спілок), недоторканність особи, необхідність виборів у Державну думу на основі загального виборчого права, обов'язкове схвалення Думою законів та законодавчих актів тощо. Такими були поступки самодержавства повсталому народу. Маніфест закликав усіх вірних синів Росії згадати про свій обов'язок перед Батьківщиною, допомогти призупинити страйки і демонстрації і докласти всіх зусиль для встановлення миру і злагоди на рідній землі.

Займаючи високі державні посади і добре розуміючись на особливостях гострого політичного моменту, Михайло Васильович негайно відгукнувся на заклик Маніфесту.

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

Йому імпонувало, що височайшим державним документом за підписом царя були закладені основи розвитку суспільного життя на нових засадах. Кожному громадянину надавалося право відкрито сповідувати свої політичні переконання. Суспільство, яке давно чекало на такі громадянські права, отримавши їх, негайно почало втілювати їх у життя, створюючи партії і союзи зі своїми політичними програмами. Число партій швидко росло, вони розпадалися на фракції, що відрізнялися відтінками різних пунктів своїх вимог. Таких партій і союзів, найбільших і найвизначніших, відразу утворилося шістнадцять. Серед них: «Социал-демократы, Социал-революционеры, Радикалы, Свободомыслящие, Конституционалисты-демократы, Демократический союз конституционалистов, Умеренно-прогрессисты, Прогрессивно-экономическая партия, Народнохозяйственная партия, Всероссийский торгово-промышленный союз, Союз 17 октября, Правового порядка, Монархисты-конституционалисты, Русский народнический всесословный союз, Отечественный союз, Русское собрание».⁴

Ідея створення партії «Союз 17 октября» належала барону П. Л. Корфу, дійсному статському раднику, великому землевласнику Шліссельбурзького повіту, предводителю дворянства, директору Товариства освітлення газом Петрограда. Він же був головою Петербурзької земської управи (в 1905-1906 рр.), головою партії, з 1907 р. – член петербурзького ЦК «Союзу».⁵ Створення такої партії підтримали Д. М. Шипов, великий поміщик Волоколамського повіту, голова Московської губернської земської управи, голова Московського відділення ЦК партії; М. В. Родзянко, крупний поміщик Катеринославської губернії, голова IV Державної думи; О. І. Гучков, голова Центрального військово-промислового комітету, член Державної ради від торгово-промислової курії; М. В. Красовський – потомствений дворянин, таємний радник, товариш голови Петербурзького ЦК октябристів та інші.

У зв'язку з тим, що серед організаторів партії «Союз 17 октября» М. В. Красовський був єдиним професійним юристом, на його долю і випала в основному підготовка програми та її організаційних основ.

«Союз 17 октября» (октябристи) – право-ліберальна партія чиновників, поміщиків і великої торгово-промислової буржуазії. Належала вона до однієї з провідних, проурядових партій Росії. Названа на честь «Маніфеста 17 октября» у 1905 р., партія у своїй програмі проголосила вступ Росії на шлях конституційної монархії, народного представництва, демократичних свобод, громадянських прав і рівності. За організаційною будовою вона відносилася до типу «партії-клубу» і нараховувала у своїх рядах близько 80 тисяч членів. У Москві і Петербурзі були створені міські ради, які координували роботу губернських, повітових та сільських організацій. Їх очолювали комітети або бюро. На чолі партії був центральний комітет, котрий до осені 1906 р. складався із двох відділів – петербурзького і московського. У травні 1907 р. «двоцентрове» керівництво ліквідувалося, утворився єдиний ЦК з місцем перебування у Москві.⁷

Показовим був і склад ЦК партії октябристів. Її засновники належали до торгово-промислових і фінансових кіл, великих поміщиків, вищих прошарків буржуазної інтелігенції та чиновників. Постійне число членів ЦК становило 33, а за час існування партії їх було 126. За соціальним складом у ЦК входили 87 дворян, 29 землевласників, 4 домовласники, 3 купці, 2 великі промисловці та 1 селянин. Серед них був 31 спадкоємний почесний громадянин. Щодо освітнього рівня членів ЦК, то вищу освіту мали 101, середню – 3, домашню – 22 чол.⁸

Найчисельнішою була фракція октябристів у III Державній думі, де поперемінно вона блокувалася з помірковано-правими кадетами. Основними газетами партії були «Слово», «Голос Москвы» і «Новый путь», яку очолював редактор і видавець М. В. Красовський. Проіснувала партія до 1915 р.⁹ Як прихильник конституційної монархії Михайло Васильович розглядав «Маніфест 17 октября» 1905 р. продовженням закону від 6 серпня 1905 р. про Державну думу і вважав, що народному представництву, обраному за ініціативою народних мас, він надавав великі можливості у справі вдосконалення законодавства та форм управління державою. Неодмінною умовою здійснення політичних прав проголошувалися недоторканність особи, свобода совісті, слова, друку, зборів і спілок. Разом зі своїми однодумцями М. В. Красовський сподівався, що «Маніфест 17 Октября» ознаменує собою великий переворот у долях

народів усієї країни: кожен з них стане політично вільним, держава – правовою, а в державний устрій запровадиться конституційна монархія.

У передмову до програми партії «Союз 17 октября» М. В. Красовський запропонував записати, що новий порядок, проголошений Маніфестом, закликає усі народи без застереження на стани, національності й віросповідання до вільного політичного життя, відкривав перед ними широку можливість законним шляхом впливати на долю своєї країни і надає право відстоювати свої інтереси, у відкритій формі досягати перемог своїх ідей та переконань. Разом з тим новий порядок, запропонований владою, наголошувалося далі, накладає на всіх, хто щиро бажає мирного оновлення країни і торжества в ній порядку і законності, хто однаково відкидає і застій, і революційні потрясіння, священний обов'язок дружно об'єднатися навколо реформ, спрямованих на повне і всестороннє оновлення державного і суспільного ладу країни¹⁰.

Накреслюючи шлях переходу до конституційної монархії, М. В. Красовський був переконаний у тому, що які б суперечності не розділяли людей у політичних, економічних чи соціальних питаннях, велика небезпека, створена віковим застоєм в розвитку форм державного управління і яка загрожує вже самому існуванню країни, закликає усіх до об'єднання, до спільної діяльності по створенню сильної і авторитарної влади, котра зможе знайти опору в довірі та підтримці народу і яка тільки одна шляхом мирних реформ виведе країну із сучасного суспільного хаосу і гарантує їй внутрішній мир та зовнішню безпеку.

Працюючи над програмою партії «Союз 17 октября», Михайло Васильович передбачав, що її підтримають як окремі особи, так і окремі партії. Тому у першому розділі програми вказував на необхідність широкого розвитку місцевого самоврядування на основі запровадження громадянських прав і свобод кожного, без огляду на національність та віросповідання, з визнанням за національностями широкого права на задоволення і захист своїх культурних потреб, допустимих ідеєю державності та інтересами інших національностей. Таке становище в умовах конституційної монархії дозволяло, наголошувалося в програмі Союзу, об'єднання окремих регіонів держави в обласні союзи для вирішення завдань, що входили в компетенцію місцевого самоврядування і ніяк не суперечили особливостям та інтересам самоврядування, заснованим на принципах безумовної рівності у правах усіх громадян.

Про розвиток зв'язків конституційної монархії з народним представництвом, заснованим на загальному виборчому праві, мова йшла у другому розділі програми. Заслугує на увагу запропонований такий варіант редакції розділу: «Дотеперішній необмежений самодержець, всемогутній по ідеї, але насправді пов'язаний всіма путями приказного ладу, слабкий внаслідок відчуженості від нього народу, стає Конституційним монархом, який, хоча і знаходить межі своєї волі в правах народного представництва, лише в самому єднанні з народом, в союзі з землею, в нових умовах державного ладу одержує нову могутність і нове високе завдання»¹¹.

Як громадський і політичний діяч, Михайло Васильович перш за все опікувався забезпеченням громадянських прав у державі. Саме вони мали створити надійну основу для всебічного розвитку духовних сил народу та росту економічної могутності. На його думку, основу громадянської свободи становили віросповідання, свобода слова (усного і друкованого), свобода зборів і мітингів, пересування і вибору місця проживання, рід занять, забезпечення вибору виду праці, торгівлі, права розпоряджатися приватною власністю¹².

Особлива увага зверталася на недоторканність особи, житла, листування та приватної власності. Громадянська свобода означала також, що ніхто не міг бути заарештованим, підданим якому-небудь насиллю, обшуку, позбавленню майна без постанови відповідної судової установи. Кожна людина, затримана за одним із таких звинувачень, повинна бути через 24 години звільнена або представлена судовій владі. Усі ці положення мали бути під захистом закону, а за їх порушення передбачалася встановлена судова відповідальність посадових осіб, яку б ієрархічну сходинку вони не займали¹³.

Великі надії у Михайла Васильовича були на Державну думу. Вона мала взяти на себе проведення політичних реформ, спрямованих на вдосконалення народного представництва в органах державної влади. Разом з тим повинна була приступити

до вирішення нагальних питань економічного, соціального і культурного характеру, необхідність яких висувало саме життя. Він категорично виступав проти лідерів тих політичних партій, які вимагали негайного проведення установчих зборів, як принципово нового органу всенародної влади, пов'язаної з революційними перетвореннями в суспільстві, що, на його думку, не сприяло умиротворенню суспільства.

Державна дума, приступивши до виконання своїх обов'язків, серед першочергових питань державної ваги повинна була розглянути основне питання, суть якого полягала в тому, щоб залучити селян до громадянських прав нарівні з іншими спільнотами. Для цього потрібно було відмінити законоположення, які юридично принижували податковий стан та адміністративну оцінку, визнати мирське землеволодіння інститутом громадянського права. Окрім наполегливих державних турбот про піднесення виробництва землеробства, заходами до росту селянського добробуту було регулювання дрібної земельної оренди, трансформація діяльності селянського поземельного банку, сприяння розселенню і переселенню, визнання державних та удільних земель фондом для задоволення земельної нужди колишніх селян та інших розрядів дрібних землеробів, розверстання черезсмужних селянських і поміщицьких земель з обов'язковим відчуженням відрізків, що заважали господарській цілісності володінь на справедливих умовах винагородження, встановлених на законодавчій основі.¹⁴

Одним із найгостріших для Державної думи було робітниче питання. Воно, на думку Михайла Васильовича, не могло бути вирішене без розвитку промисловості взагалі. Тільки розвинута промисловість могла забезпечити робітника. Дума повинна була поставити перед собою загальне завдання перегляду, удосконалення і розширення законодавства про робітників у відповідності з місцевими особливостями окремих виробництв. Дума, вважає він, мала розробити заходи по забезпеченню робітників і членів їх сімей на випадок хвороби, інвалідності і смерті, по поступовому здійсненню страхування робітників, а також по обмеженню робочого часу для жінок і дітей, особливо в шкідливих для здоров'я умовах.

М. В. Красовський визнавав право професійних спілок на страйк як засіб захисту інтересів робітників, посиляючись при цьому на необхідність законодавчим шляхом регулювати умови такої боротьби. Водночас він вважав, що для цього має бути вироблений ряд заходів по усуненню насильства над собою і посягання на майно як засіб примусу до вступу в союз чи участі в забастовці, а з іншого боку – повинні бути виділені в окрему групу ті підприємства і установи, від яких залежало життя і здоров'я населення, а разом з цим і важливі суспільні та державні інтереси, безпека держави і стан її обороноспроможності¹⁵.

Михайло Васильович опікувався також розвитком і зміцненням основ місцевого земського і міського самоуправління, розширенням прав і кола діяльності, наданням йому певної самостійності, ліквідації становості, розширенням основ самоврядування та залученням до цієї справи народних мас.

Не менш важливою проблемою на той час була народна освіта. Як людина, котра добре розуміла значення освіти для росту політичної зрілості народу, М. В. Красовський пропонував приступити до здійснення загального початкового навчання. Така постановка питання, вважає він, вимагала одночасного збільшення середніх і вищих навчальних закладів, особливо технічних з наданням широких можливостей приватній ініціативі. Одночасно мали бути переглянуті навчальні програми з метою їх наближення до суспільних потреб та встановлена послідовність між різними ступенями навчальних закладів¹⁶.

Маючи відповідну юридичну освіту та перебуваючи на різних державних посадах, М. В. Красовський, як ніхто, розумів важливість для суспільства реформи судових та адміністративних органів. Тому першочерговим завданням він вважав упорядкування форм співжиття та зміцнення громадянської свободи завдяки поліпшенню роботи судів та узаконенню діяльності адміністративної влади. Удосконалення судової системи М. В. Красовський уявляв як запровадження безстанових судів, введення виборчого права у місцеву юстицію, встановлення незалежності судів від впливу адміністрації та ліквідацію судово-адміністративних установ. Неабияку увагу він приділяв розширенню компетенції присяжних засідателів. Відносно реформування адміністративного устрою, то, окрім загального його скорочення та підпорядкування

нормам закону, пропонувалося встановити доступний спосіб оскарження розпоряджень і дій адміністративної влади за порушення встановлених законів.¹⁷

Займаючи посаду обер-прокурора загальних зборів касаційних справ Сенату, Михайло Васильович добре розумів значення економічного і фінансового забезпечення реформ, які потрібно було здійснити. У зв'язку з цим пропонувалося запровадити раціональну і справедливую податкову систему та перекласти її основну вагу з бідних на багатих, а з метою піднесення народного добробуту рекомендувався ряд першочергових заходів. До них належали: сприяння піднесенню продуктивних сил, особливо в галузі сільськогосподарського виробництва; організація доступного населенню сільськогосподарського, промислового і торгового кредиту; широке розповсюдження технічних знань з метою піднесення продуктивності праці; краще використання народних багатств, доступ до лісних і мінеральних ресурсів, що належать державі; розвиток прямих податків на основі прогресивного оподаткування, розвиток мережі залізниць, водних, шосейних і ґрунтових доріг.¹⁸

Отже, Михайло Васильович був упевнений, що піднесення народного добробуту в цілому можливе лише за умови повернення національному характеру кожного етносу тих рис, яких він позбавлявся попередньою формою державного устрою, і лише конституція та обраний Думою відповідальний уряд здатні вирішити всі нагрілі суспільні порядки. Як і його соратники по партії октябристів, він вважав, що «Маніфест 17 октября», «проголосивши політичну і громадянську свободу, викличе в суспільстві дух сміливої енергії і підприємливості, самодіяльності і самопомоги, створить основу для морального відродження»¹⁹.

Поряд з політичною і державною Михайло Васильович активно займався громадською діяльністю. Вийшовши у відставку у 53 роки, він був повний сил, знань та енергії для того, щоб реалізувати всі свої незатребувані можливості. Великий родовий маєток в с. Озеряни Козелецького повіту став тепер майже постійним місцем проживання М. В. Красовського. Активна діяльність у земських установах сприяла обранню його членом Державної ради від Чернігівського земства. Про роль М. В. Красовського в суспільно-політичному житті Козелецького повіту пише у своїх спогадах М. Полонський.²⁰

Обраний гласним до губернського земства від Козелецького повіту, М. В. Красовський чітко розділяв функції цієї організації місцевого самоврядування на казенну, до якої належали утримання і надання допомоги адміністративно-поліцейським та жандармським чиновникам, а також господарську діяльність – організація народної освіти, надання медичної допомоги, сприяння розвитку сільського господарства, облаштування доріг, зв'язку тощо.

Людина з великим досвідом державної і політичної діяльності, він надавав всебічну допомогу повітовому і губернському земству, відстоював його інтереси як перед губернатором, так і перед Міністерством внутрішніх справ, яким підпорядковувалося земство. В умовах нових капіталістичних відносин постало питання про роль і значення зв'язків органів місцевого самоврядування з кооперативними товариствами. На повітових і губернських земських зібраннях, а також у бесідах з чернігівським губернатором Михайло Васильович постійно наголошував, що активна громадська діяльність земства стане успішною лише тоді, коли його заходи базуватимуться на принципах самодіяльності і самопомоги. Природним виявом такого усвідомлення було сприяння земства розвитку кооперативного руху. Спонукальними чинниками в залученні земства до кооперативної справи були неписьменність населення, слабкий розвиток у нього задатків особистої підприємливості та відсутність навичок громадянської діяльності. Добре розуміючи стан справ на місцях, як пише М. Полонський, М. В. Красовський всіляко підтримував організаторів як земства, так і кооперативної справи.²¹

Широкого розповсюдження серед населення набула організація земствами разом з кооперативними товариствами сільськогосподарських виставок. Через виставки губернське і повітові земства намагалися розповсюджувати агрономічні знання, передові сорти насіння районуваних культур, машини та кращі породи худоби. Михайло Васильович завжди намагався брати участь у таких губернських та повітових виставках і навіть надавав їх організаторам матеріальну допомогу.²²

Значною популярністю серед кооперативних товариств користувалися земські ремісничі майстерні та сільськогосподарські склади. Якщо відкриття ремісничих майстерень, об'єднуючи дрібних виробників (кустарів та ремісників), сприяли не тільки підготовці відповідних фахівців для спільного вироблення головним чином товарів споживання та надання населенню відповідних послуг, то сільськогосподарські склади спеціалізувалися на сільськогосподарських машинах, знаряддях, сортовому насінні, листовому залізі, інструментах, добривах і фарбах. За допомогою Михайла Васильовича сільськогосподарський склад і ремісничі майстерні були відкриті в с. Нова Басань Козелецького повіту.²³

Немало земських і кооперативних справ завдяки М. В. Красовському було започатковано, як згадує М. Полянський, на Чернігівщині.

Такою історичною постаттю, на жаль, за далеко не повними джерельними даними, був визначний державний і громадський діяч чернігівець Михайло Васильович Красовський.

1. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів, 1998. – С. 118; Красовський М.В. // <http://www.orbis.spb.ru/ru/persarticle.php?kod=2803923188>. – С. 1.

2. Исторический вестник. – 1911. – Т. 124, июнь. – С. 1142 – 1144.

3. Красовский М. В. // <http://www.orbis.spb.ru/ru/article.php?kod=2804002366>. – С. 2.

4. Полный сборник платформ всех русских политических партий // http://grachev62.narod.ru/rus_part/chapt01.htm. – С. 1–2.

5. Политические партии России. Конец XIX – первая половина XX вв. – М., 1996. – С. 274–275; 699–700; 146–147.

6. Там само.

7. Партия «Союз 17 октября». Протоколы съездов и заседаний ЦК. – М., 1996. – С. 7.

8. Политические партии России ... – С. 745–755.

9. «Союз 17 октября» // http://www.hrono.ru/organ/ukaz_s/soyuz17okt.php. – С. 1.

10. Программа и Журналы заседаний ЦК «Союза 17 октября» // http://grachev62.narod.ru/rus_part/chapt14.htm. – С. 1–2.

11. Там само. – С. 3.

12. Там само.

13. Там само. – С. 4.

14. Там само. – С. 5.

15. Там само. – С. 6.

16. Там само.

17. Там само. – С. 7.

18. Там само. – С. 8.

19. Там само. – С. 9.

20. Полонський Матвій. Спогади священика. – К., 2010. – С. 222.

21. Там само. – С. 223; 275.

22. Там само. – С. 240–241.

23. Там само. – С. 266, 283.

В статье исследуется жизненный и творческий путь государственного и общественного деятеля Михаила Васильевича Красовского.

Ключевые слова: манифест, дума, государственный совет, партии, земство, кооперация, местное самоуправление.

The life and creative works of a Famous public and stete figure Mikolai Krasovskii is described in the article.

Key words: manifesto, Duma, parties cooperation, Local government, Council of State, district council.

Віктор Ємельянов, Валентин Коновальчук

РОЗВИТОК АГРОНОМІЇ НА НІЖИНЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується діяльність Ніжинського земства в галузі агрономії у Ніжинському повіті на рубежі XIX-XX ст.

Ключові слова: губернські земські збори, економічний відділ, Ніжинські земські збори, агроном, показові поля.

Посада агронома при Ніжинських повітових земських зборах з'явилася в 1895 році. Проте довгий час з різних причин вона залишалася вакантною. І тільки через п'ять років в наших краях з'явився справжній агроном. Це збіглося з початком створення сільськогосподарської організації в Чернігівській губернії.

На засіданні губернських земських зборів 1901 року заслуховувалась доповідь губернського уповноваженого по сільськогосподарській частині А. Р. Черепова, в якій були викладені основні напрями розвитку майбутньої сільськогосподарської організації: «... 1) Посилення особового складу економічного відділу при Чернігівській Земській Управі за рахунок прийняття сюди на службу агронома з вищою сільськогосподарською освітою. 2) Проводити не менш 4-х разів на рік загальні збори Губернської Економічної Ради з обов'язковою участю голів Повітових Земських Зборів, членів їх економічних рад і повітових земських агрономів. 3) Зважаючи на велике значення для губернії економічної і сільськогосподарської діяльності окремих повітів, виникає необхідність з боку Губернських Земських Зборів надавати їм постійну матеріальну допомогу, щоб вони поліпили за бажання діяльність їх економічних відділів шляхом посилення особового складу, запрошення повітових агрономів та інших фахівців з сільськогосподарської частини. 4) Встановити практичний і найбільш правильний зв'язок земської агрономічної організації із земським громадським середовищем з метою проведення в життя агрономічної допомоги населенню, необхідно також потурбуватися про створення на місцях дорадчих і старанних органів для полегшення роботи земств. Такі заходи могли бути проведені в життя місцевими громадськими силами. Сільськогосподарські товариства могли стати найбільш бажаними і необхідними складовими частинами загальногубернської сільськогосподарської організації. Необхідно також влаштувати з'їзди завідуючих сільськогосподарськими складами за участю агрономів. Розробляти проекти сільськогосподарських дослідних установ у південній частині губернії, а також необхідно створити структуру повітових агрономів з їх щорічними з'їздами»¹.

У системі повітової агрономічної організації велику роль відігравав економічний відділ, створений при Ніжинських земських зборах 27 вересня 1900 року. До його складу увійшли видатні земські діячі Ніжинщини Руссо де Живон, А.І. Гржимайло, М. М. Лилеев, Н.Н. Ентин, Н.Н. Висоцький, С. Д. Синдаревський, Н.Н. Самчевський, К.Є. Троцина². Практична діяльність цього відділу включала в себе: 1) Обговорення і розробку низки запитань, що висувуються місцевим сільськогосподарським життям. 2) Попереднє обговорення внесених управою доповідей сільськогосподарського та економічного характеру і подачу свого бачення для представлення земським зборам.

© Ємельянов Віктор Миколайович – завідувач історичного відділу Ніжинського краєзнавчого музею, відмінник освіти України.

© Коновальчук Валентин Юрійович – заступник директора Броварської ЗОШ І-ІІІ ст. № 9, відмінник освіти України.

3) Повний контроль над діяльністю агронома, починаючи із запрошення його на роботу. Йому давалися доручення, і усі розроблені агрономом проекти подавалися в управу для затвердження. Сам він в цій управі завідував економічним відділом, і в його безпосередні обов'язки входили: «...Рекомендація і впровадження найбільш відповідних для місцевого ґрунту знарядь обробки, а також для обробки лугів. Для цього необхідно влаштовувати конкурсні випробування вказаних знарядь і дослідження способів їх виготовлення в місцевих умовах. Введення в селянське і приватне господарство осінньої оранки і весняного боронування за узгодженням з власниками. Демонстрація добрив, які є під рукою і доступні селянам. Сортування насіння машинами, постановка колективних дослідів, розширення мереж пробних ділянок у приватних господарствах. При цьому він повинен вирішувати такі завдання: пропаганда нових сортів хліба, нових сортів городніх овочів, сільськогосподарських рослин, застосування різних форм обробки ґрунту і так далі». У це «далі» входили: «захист урожаю від шкідників, відродження лугів, які абсолютно зvierодніли, систематичне зміцнення ярів, пісків. Необхідно також проводити дослідження умов підйому скотарства, кустарних промислів, влаштування місцевих виставок. Проводити наукові консультації серед господарів»³.

Серед усього цього калейдоскопа обов'язків повітового агронома на перше місце виходила організація показових полів. Цій проблемі було присвячено спеціальне засідання Ніжинських повітових зборів, що відбулося у вересні 1901 року. Після тривалих дебатів було прийнято рішення, що дало значний поштовх розвитку мережі зразкових полів на Ніжинщині:

«Ці поля не вимагають особливих витрат, спеціальних засобів, за винятком купівлі мінеральних добрив, коли бажано перевірити їх вплив на рослини. Показові ділянки зазвичай влаштовуються приватними власниками в невеликих розмірах і служать для перевірки різних питань по землеробству, служачи наочним посібником із способу господарювання для місцевого населення. Експерименти, на перших порах, на цих полях не проводити, оскільки невдачі можуть перешкодити справі. Тому показуються тільки ті культури, які дають переконливу віддачу. Демонструються не лише технічні прийоми ведення землеробства по поліпшенню посівів, але і з'ясовується значення сівозміни в місцевих умовах. Це сприятиме не лише підвищенню врожайності, але й поліпшенню складу ґрунту і очищенню землі від усяких бур'янів. Наскільки доцільне влаштування подібних полів, видно з порівняння врожайності, отримуваної на цих полях, із селянськими, де практикуються звичайні прийоми господарювання. Слід встановити премію для селянських господарств, які діють згідно із вказівками сільськогосподарської Ради, і, таким чином, притягнути до влаштування показових полів селянське населення. Вигідна сторона – Земство є керівником показових полів, позбавляючись від різного роду господарських комбінацій з устаткування і найму робочої сили, з іншого боку, хазяїн свого поля в турботах про свої вигоди, поза сумнівом, почне стимулювати свою працю з більшою віддачею, ніж це можна чекати від найманої роботи.

Невигідна сторона – господарства через різні причини можуть ухилятися від цього напрямку і навіть припиняти свої зобов'язання, не довівши своє господарство до наочного показового результату. Необхідно повідомити населення про те, що господарства, котрі виконали зобов'язання, згідно з вказівками Управи, отримають премію по закінченні року – в перший рік – 10 крб., у другий – 15 крб., у третій – 20 руб. і в четвертий – 25 крб.

Можна сподіватися, що зразок поля в м. Ніжині дасть місцеве технічне училище, і це буде четверте показове поле. Три вже діють у кількох інших напрямках, що дає можливість надалі зробити оцінку того або іншого напрямку».

Про практичний результат діяльності земства в цьому напрямі свідчать звіти місцевого агронома Яблонського. Ось один з них за 1906 рік: «Нинішньої весни були поставлені дослідні зразкових полях села Володькова Дівиця по врожайності різних сортів вівса, кормового буряка і картоплі. Ці поля були оброблені сільськогосподарськими машинами»⁴.

Отриманий урожай перевищив усі очікування. Наприклад, буряків напівцукрових із 120 десятин було зібрано 2200 пудів. Поступово селянство Ніжинського повіту по-

чало переконуватися у перевазі передових методів господарювання на своїх ділянках, а усе це вело до збільшення практичного і кінцевого результату існування зразкових полів. У 1905–1907 роках на Ніжинщині був великий неврожай, але навіть у ці важкі часи селянська сім'я з 5 чоловік була забезпечена 20 пудами хліба, в той час, коли голодний пайок становив 18 пудів. І навіть коли ціна на пуд хліба знову зросла до 1 руб. 40 коп., загрози голоду не було. У цей важкий момент губернські земські збори виділили на розвиток сільського господарства Ніжинського повіту 25000 рублів.⁵

У 1915 році, в умовах війни, кількість зразкових полів різко зросла, але через два роки вони повністю припинили своє існування.

1. Отдел обеспечения сохранности документов Государственного архива Черниговской области в г. Нежине, ф.-342, оп.-1, дел.1262, стр. 34.

2. Отдел обеспечения сохранности документов Государственного архива Черниговской области в г. Нежине, ф.-342, оп.-1, дел.1259, стр. 32.

3. Отдел обеспечения сохранности документов Государственного архива Черниговской области в г. Нежине, ф.-342, оп.-1, стр. 450.

4. Отдел обеспечения сохранности документов Государственного архива Черниговской области в г. Нежине, ф.-342, оп.-1, дел. 1265, стр. 154.

5. Журнал Нежинского Уездного Земского Собрания, 1907 г. – Нежин, 1907 г. – Стр. 135.

В статье исследуется деятельность Нежинского земства в области агрономии в Нежинском уезде на рубеже XIX-XX вв.

Ключевые слова: губернское земское собрание, экономический отдел, Нежинское уездное собрание, агроном, показательные поля.

In this article we analyze the agronomic activity of Nizhyn zemstvo in Nizhyn district at the turn of XIX-XX centuries.

Keywords: Province Assembly of the Land, economic department, Nizhyn Assembly of the Land, agronomist, model fields.

Віктор Шевченко

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТЕГОРІЙ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: МІЩАНИ

У статті висвітлені роль і місце міщан у процесі функціонування українського ринку землі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Аналізуються розмір та динаміка їхнього землеволодіння.

Ключові слова: земля, ринок, міщани.

Даною публікацією ми завершуємо огляд категорій земельних власників, які у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. склали соціальну основу для успішного функціонування земельного ринку в Україні. Важливою і водночас своєрідною її складовою були міщани. Ця категорія особистих земельних власників означена у відповідних статистичних матеріалах як «міщани, цехові та міські робочі люди» і стосується основної маси населення міст Російської імперії. Тому для зручності далі позначатимемо дану категорію земельних власників як «міщани».

У радянських енциклопедичних виданнях міщани (буквально – жителі міста) трактується, як «один з податних станів у царській Росії, що включав різні категорії міських жителів (ремісників, дрібних торговців, дрібних домовласників тощо)» [1, с. 263]. Розгорнутішу характеристику міщан вміщено на сторінках «Енциклопедії Українознавства», підготовленої вченими з української діаспори. Міщани в широкому розумінні цього слова, – сказано там, – це «основна маса міського населення, що займалася різними ремеслами та промислами й торгівлею, а в малих містах та у передмістях міст великих також хліборобством, городництвом, садівництвом тощо» [2, с. 1617]. Від часів Київської Русі й до кінця ХVІІІ ст. торгово-ремісниче населення міст Російської держави називалося посадськими людьми (від слова посад – торгово-ремісниче поселення).

Як стан міщани з'явилися у межах Російської імперії після появи указу Катерини ІІ у 1775 р., за котрим до міщанства було включено всіх посадських людей, за винятком дворян і духовенства, з майновим цензом, який не перевищував 500 руб. Майнові та станові права міщан визначала Жалувана грамота Катерини ІІ містам 1785 р., за якою належність до міщанства ставала спадковою. Міщани мали сплачувати на користь держави подушну подать та відбувати рекрутську повинність. До 1863 р. на них також поширювалося застосування фізичних покарань. Розбагатівши, міщани мали можливість вільного переходу до купецького стану і навпаки, ті купці, які з тих чи інших причин розорювались, підлягали переведенню до стану міщан [3, с. 155]. Ця обставина зайвий раз підкреслює близькість і спорідненість стану міщан та стану купців. До скасування кріпосного права у 1861 р. перехід до стану міщан було повністю заборонено кріпосним селянам, а державним селянам це дозволялося робити лише з дозволу Сенату.

Міщани мали власне самоврядування. До кінця 60-х рр. ХІХ ст. органами міського самоврядування залишалися магістрати і ратуші. Скасування кріпосного права у 1861 р. прискорило здійснення інших демократичних реформ, у тому числі й міської.

© Шевченко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор ЧДІЕУ.

Відповідно до закону від 16 червня 1870 р. в усіх містах України створювалися нові органи міського самоуправління – міські думи. Дума обирала виконавчий орган – міську управу, яка здійснювала безпосереднє керівництво тим чи іншим містом, займалася його благоустроєм, піклувалася про місцеву промисловість, розвиток торгівлі, вирішувала інші важливі господарські питання і підпорядковувалась безпосередньо губернатору та міністру внутрішніх справ.

Система організації торгово-промислового стану, яка склалася в кінці XVIII ст., остаточно сформувалася в першій половині XIX ст. з появою у 1832 р. «Зводу законів» Російської імперії [4, с. 17]. З початком післяреформеної індустріалізації та з утвердженням ринково-економічних відносин посилюється диференціація міщан на елітні, заможні та напівпролетаризовані групи. Загалом же, наприкінці XIX ст. прошарок міщан становив приблизно 10% усього населення Російської імперії [4, с. 85]. В Україні цей показник сягав приблизно 13% [5, с. 504]. Основна маса міщанства складалася із незаможних, напівпролетаризованих елементів, життя яких мало чим відрізнялося від аналогічних верств селян та козаків. Особливо помітним таке становище було в лівобережних та слобідській губерніях, де їхній побут у другій половині XIX ст. ще мало чим відрізнявся від козацьких часів. Відомий історик Слобожанщини Д. Багалій писав про нього так: «Щодо побуту середнього та нижнього станів слобожан, то він був чисто український і взагалі схожим із старшинським. Відрізнявся він тільки од нього своїм убожеством. Українська козака, або селянська, або міщанська хата відрізнялася від панського будинку тільки своїм розміром; матеріал же будівлі був однаковий – дерево, гонт, очерет, солома... У хатах козаків, міщан та посполитих були ті ж образи, лавки, килими, коці, рушники, скрині ...» [6, с. 167]. У правобережних губерніях міщанство було помітно заможнішим, більш організованим у стані товариства. Наприкінці XIX ст. у одній лише Волинській губ. нараховувалось 143 міщанські товариства, які виникали не тільки у містах, але й у містечках [4, с. 85]. Приблизно те ж саме можна сказати й про міщан південно-українських губерній. Загалом же, за переписом населення 1897 р., міське населення України становило не менш як 3075368 чол., у тому числі на Лівобережжі та Слобожанщині – 851090 чол., на Правобережжі – 904970 чол. і на Півдні – 1319281 чол. [7, с. 4] Слід також враховувати й те, що частина міщан проживала поза межами міст, а міське населення не складалося виключно з міщан як представників певної верстви населення. Тому наведені вище статистичні показники є досить умовними. Це підтверджується, зокрема, і дослідженнями М. Порша, який у восьми українських губерніях (крім Таврійської) нарахував у тому ж 1897 р. 3427,7 тис. душ міщан [8, с. 29], тобто на 352,3 тис. більше, ніж вказано у матеріалах перепису 1897 р. Незаперечним видається лише одне – за чисельністю населення в Україні міщани посідали друге місце після селянства.

Про діяльність міщан на земельному ринку в Україні уявлення дає статистика Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів Російської імперії, яка охоплює період з 1863 по 1910 рр., а також аналогічне радянське видання «Динамика землевладення в России. 1906 – 1914 гг.» (М., 1989). Інформація, взята нами із вищезгаданих статистичних видань, свідчить про те, що протягом 1863 – 1914 рр. міщанами було укладено в межах України не менш як 113533 торгово-поземельні угоди, в тому числі 53717 – на продаж земельної власності й 59836 – на її купівлю. В ході реалізації останніх ними протягом указанного хронологічного періоду було продано понад 1346,7 тис. дес. належної їм землі, тоді як куплено у особисту приватну власність близько 1818,6 тис. дес. Відтак, загальний прибуток їхнього особистого землеволодіння становив за цей час не менш як 468,8 тис. дес. Про те, як ринково-поземельна діяльність міщан розподілялася за окремими періодами еволюції українського земельного ринку, свідчить пропонована нижче таблиця 1 [9, с. 235].

Таблиця 1

Купівля-продаж землі міщанами, цеховими та міськими робочими людьми
у 1863 – 1914 рр. за етапами еволюції українського земельного ринку

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	4206	5664	40288,6	73398,5	1782304	2730180
Правобережжя	325	984	47543,8	39015,1	933679	1180115
Південь	1571	2474	103325,1	229946,9	2462407	5565212
Україна	6102	9122	191157,5	342360,5	5178390	9475507
1881 – 1900:						
Лівобережжя	11093	9146	161621,0	166725,3	12650889	13998281
Правобережжя	4105	6331	116394,9	203118,0	5612283	9730852
Південь	4975	6513	324202,3	479906,1	24282410	34442347
Україна	20173	21990	602218,2	849749,4	42545582	58171480
1901 – 1914:						
Лівобережжя	13139	9662	145699,3	109691,2	24330791	19058504
Правобережжя	8198	10347	137074,0	180382,9	16841413	25883617
Південь	6105	8715	270556,7	336369,7	51864538	51771344
Україна	27442	28724	553330,0	626443,8	93036742	96713465
1863 – 1914:						
Лівобережжя	28438	24472	347608,9	349815,0	38763984	35786965
Правобережжя	12628	17662	301012,7	422516,0	23387375	36794584
Південь	12651	17702	698084,1	1046222,7	78609355	91778903
Україна	53717	59836	1346705,7	1818553,7	140760714	164360452

Впадає у вічі те, що міщани, подібно до селян, козаків та колоністів, також належали до тих категорій особистих земельних власників, які поступово, але неупинно нарощували свій землевласницький потенціал. Дані наведеної вище таблиці 1 свідчать, що за перші два післяреформені десятиліття земельна власність міщан в Україні зросла більше ніж на 151,2 тис. дес., за 1881 – 1900 рр. – вже більше ніж на 247,5 тис. дес. а за наступні 14 років – ще майже на 73,1 тис. дес. Відзначимо й те, що міщани багато землі купували і водночас також багато її продавали. Це говорить про те, що у більшості випадків їхнє ставлення до землі мало комерційний характер, як це ми спостерігали у купців та почесних громадян. Іноді міщани зосереджували у своїх руках значні земельні володіння, особливо на Півдні, а потім здавали їх в оренду або закладали у банках та у приватних осіб і отримували таким чином досить солідний прибуток.

Особливою активністю в цьому плані виділялись міщани найбільш землеробських районів Півдня України, до яких належала більшість територій Херсонської губ. Так, міщанин Дмитро Сороковський мав у своєму володінні (особистому та «на паях») дві ділянки площею у 344,5 дес. і 105 дес. у с. Апрелівка Єлисаветградського повіту Херсонської губ., в тому числі й по річці Богодушній. Обидві ділянки були заставлені господарем у Земському банку Херсонської губ. на 16600, 16600 і 8400 рублів, а також у приватних кредиторів на 32000, 49000 і 17000 рублів. До того ж Д. Сороковський спільно з іншими землевласниками брав участь у заставі земельних ділянок площею у 500 дес., 207,7 дес. та 15 дес. в Одеській конторі державного банку на суму 21500 руб. [10, с. 203]. Водночас його братові Гаврилу Сороковському поблизу сіл Олександрівки і Апрелівки та хуторів Тимофіївського, Василівського і Сороковського того ж Єлисаветградського повіту також належало принаймні три земельні ділянки площею 651,4 дес., 193 дес. і 275,6 дес. Як і його брат, Гаврило Сороковський теж вдавався до застави своїх земельних володінь. Усі названі вище три його земельні

ділянки були заставлені у Земському банку Херсонської губ. відповідно на 91,9 тис., 29,8 тис. і 41 тис. рублів, а також у приватних кредиторів відповідно на 80 тис., 17 тис. та 20 тис. рублів під відсотки [11, с. 355; 12, с. 372]. Таким чином, двоє міщан – брати Дмитро і Гаврило Сороковські, володіючи загалом землею, площа якої становила разом близько 1570 дес., отримали внаслідок її застави не менше як 393, 4 тис. руб. реальних грошей. Солідні прибутки від застави власних земельних володінь мали й багато інших міщан Херсонської губернії. Зокрема, земля, площею близько 400 дес., яка належала міщанину Кудерському, поблизу с. Козацький Яр Ананьївського повіту Херсонської губ., була заставлена її власником на 33 тис. рублів у місцевому земському банку, на 3000 руб. з відсотками у торговому домі «Братя А. и М. Виленские» та на 15000 руб. під 8% у одного із приватних кредиторів [13, с. 364]. Інший міщанин Микола Бурда, володіючи земельною площею 150 дес. в урочищі Свиняча Балка при с. Янкуловому Одеського повіту Херсонської губ., заставив її на 15000 руб. у Бессарабсько-Таврійському земельному банку [12, с. 372]. Земля міщанина Лейзера Сербина площею 202,5 дес. поблизу с. Ристичівка Єлисаветградського повіту Херсонської губ. на 20000 руб. була заставлена у Земському банку Херсонської губернії, а також у приватних осіб двічі по 10000 руб. [14, с. 71]. У с. Архангельському Херсонського повіту тієї ж губернії близько 237 дес. землі, які належали міщанам Євдокиму та Федоту і Олені Слесарівським, були закладені на 25,9 тис. руб. у Дворянському земельному банку з відсотками, а також у двох приватних осіб по 6000 руб. з відсотками і 25000 руб. з відсотками [15, с. 379].

Наведена вище інформація стосується, як це можна помітити, перш за все Херсонської губернії. На наш погляд, це не є випадковістю. Херсонська губ. на той час являла собою визнаний центр українського економічного району торгового землеробства. Вирощені тут ярова пшениця та інші хлібні зернові складали основу експортної та внутрішньоімперської хлібної торгівлі. Торгове землеробство було саме тією сферою сільськогосподарської діяльності, яка найбільше відповідала не тільки інтересам, але й самому духові південноукраїнського міщанства, тісно пов'язаного із землеробством. До того ж низький рівень заселеності південноукраїнських губерній порівняно з іншими районами України, наявність тут великих запасів вільної землі також сприяли існуванню саме тут досить великого міщанського землеволодіння.

Проте таких господарств у міщан було небагато. В тій же Херсонській губ., за даними на 1905 р., міщанських господарств розміром від 50 до 100 дес. було 72, від 100 до 1000 дес. – 200, а від 1000 до 3000 дес. – усього 5 [16, с. 14]. Що ж до Лівобережної, Слобідської та Правобережної України, то тут землеволодіння міщан було менш підприємницьким і більш хліборобським. Це аж ніяк не суперечить тому, що великі земельні володіння міщан існували і в інших губерніях України, в тому числі на Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині. Прикладом щодо цього можуть бути земельні володіння, які належали дружині міщанина Марії Юревич у с. Невкля Городнянського повіту Чернігівської губернії. Їхня загальна площа становила понад 914 дес. Вони включали в себе два маєтки спільною площею 29,2 дес., орну ділянку площею 305,8 дес., 354,5 дес. лісу, 119,8 дес. оранки з сінокосом тощо. У господарстві також були дерев'яний будинок, три дерев'яні флігелі, конюшня, два сараї, льох, дерев'яний підвал для зберігання спирту, винокурний завод з апаратурою та обладнанням. Маєток перебував у заставі в Полтавському земельному банку на 28,5 тис. руб. та у приватної особи на 37440 руб. під 8%. До того ж приватним особам були здані в оренду ділянки у 300 дес. і 150 дес., а також 62 дес. лісу під вирубку. Окремо 17,7 дес. лісу було продано під зруб ще одній приватній особі, а весь ліс віддано під зруб терміном на 5 років [17, с. 360]. Проте такі випадки, тим паче на Чернігівщині, обтяженій аграрним перенаселенням і переважанням дрібномаєтних поміщицьких та інших господарств, були надзвичайно рідкісними. До того ж у даному випадку ми маємо справу скоріше за все із вдалим одруженням міщанина з представницею дворянського стану. Про це дозволяє говорити наведений опис маєтку в с. Невкля. У всякому разі він явно контрастує з описами інших міщанських господарств, у тому числі й згаданих вище у Херсонській губ.

Як правило, господарства міщан, як і купців, були набагато скромнішими. За винятком району торгового зернового господарства, про який згадувалося вище. Решта міщанських господарств, особливо на Правобережжі та Лівобережжі й Слобожанщині, були, як правило, невеликими, рідше – середніми, з досить помірною інфраструктурою. Класичним прикладом такого господарства можна вважати господарство міщанки Людмили Уфінаровської у с. Марківка Гайсинського повіту Подільської губ. Його площа становила 44,3 дес. з житловими будинками, сараєм та льохом. Воно було заставлене у приватної особи на 12000 руб. [18, с. 412]. Ще дрібнішим виявилось господарство малоросійського міщанина Петра Красницького у с. Піщаному Кременчуцького повіту Полтавської губернії – 9,3 дес. із забудовами та фруктовим садом. Воно було здане в оренду за 500 руб. щороку й перебувало під заставою у приватних осіб на 3 і 5 тис. руб. під 10 % кожному [19, с. 316]. Понад 10,3 дес. орної землі, луків та садиби з приміщеннями і садом у с. Петрашівці Полтавського повіту тієї ж губернії належали міщанину Григорію Костюченку. Вони були заставлені господарем на 8,2 тис. руб. у Полтавському земельному банку, а ще на 22000 руб. – у приватного кредитора [20, с. 168]. Порівняно великою поряд із земельною ділянкою, яка належала Г. Костюченку, виявилась земельна власність його дружини – Уляни Костюченко в тому ж с. Петрашівці – 42,3 дес. орної землі. Вона також була заставлена на 3400 руб. у Полтавському земельному банку й на 12000 руб. та 2000 руб. у приватних осіб [15, с. 379].

Неординарною, хоча й досить поширеною, виявилась ситуація із земельною власністю дружини міщанина із м. Стародуба Стародубського повіту Чернігівської губернії Катерини Савицької-Бровко. Належна їй земля площею 324,8 дес. з оранкою та приміщеннями розташовувалась аж у Таврійській губ., в с. Менгер Євпаторійського повіту [21, с. 68]. Скоріше за все вказана ділянка землі була не чим іншим, як приданим К. Савицької-Бровко до її заміжжя. Зрозуміло, що користуватися нею подружжю було непросто. Тому земля досить дорого виявилась заставленою у Земському банку Херсонської губернії – на 24,3 тис. руб., а також у двох приватних кредиторів – на 40 тис. і на 10 тис. рублів. Подібна ситуація склалася і у родині міщанина Гайдаковського, який працював судовим слідчим Ніжинського окружного суду в Кролевецькому повіті Чернігівської губ. Його дружині належав будинок у м. Конотопі, а також 60 дес. землі у Конопотському повіті [22, арк. 71 зв.]. Її вартість становила 3 тис. руб., і хоча вона не перебувала у заставі, проте давала прибуток 250 руб.

Досить популярними серед міщан України були віддача в оренду і застава власного права (жеребу) на належну для їхнього користування частину спільних земельних володінь. Так вчинив, зокрема, міщанин Михайло Антонов, який віддав у оренду власне право (жереб) на третину маєтку площею понад 813 дес. землі поблизу с. Бучаївка Ізюмського повіту Харківської губернії. До того ж право М. Антонова було заставлене у Дворянському земельному банку на 12,5 тис. руб. і ще на 37047 руб. – у приватної особи [23, с. 395]. Інший міщанин – Дмитро Чернолентов у селах Кадикелечи, Аргань та Дорт-Куль, перейменованих у с. Петровське Феодосійського повіту Таврійської губ. мав право (жереб) на 249,5 дес. землі із загальної площі 317,5 дес., що перебувала у загальному користуванні. Його він заставив у приватних осіб на 25 тис. і 15 тис. рублів [18, с. 412]. Таким же чином розпорядився своїм правом (жеребом) на 50 дес. із 210 дес. спільних земельних володінь у с. Заїкіному Тираспольського повіту Херсонської губ. Петро Шевченко, який заставив його у приватних осіб на 3000 руб. з відсотками [12, с. 372]. У с. Василівці Ананівського повіту тієї ж Херсонської губ. право (жереб) міщанина Пилипа Замучилла на 107,5 дес. із 300 дес. пустуючих земель, які перебували у спільному землекористуванні, також були заставлені у трьох приватних осіб на 19000 руб. з 10% та на інші суми [11, с. 355]. Те ж саме можна сказати й про право (жереб) міщанина Федота Грабовецького на 98,4 дес. із спільного землеволодіння у с. Розкошному Тираспольського повіту Херсонської губ. загальною площею 150 дес. Як в інших подібних випадках, право Ф. Грабовецького було заставлене у приватної особи на 12,5 тис. руб. [24, с. 352]. У Одеському повіті Херсонської губ. у с. Слов'яно-Сербному право (жереб) міщанина Федора Колесникова на 150

дес. земельних угідь із 225 дес. також було заставлене у приватної особи на 9173 руб. з відсотками [25, с. 440]. До того ж уся ця земля перебувала у заставі в Земському банку Херсонської губ. на суму 29,4 тис. руб.

Аналогічно чинили міщани і зі своєю земельною власністю у містах. Так, міщанин Берко Розенштейн з м. Вінниці Подільської губ., володіючи двома суміжними земельними ділянками спільною площею майже 7 дес. із ставком і цегельним заводом, тримав їх у заставі приватним особам на 5000 руб., 10000 руб. і 25000 руб. [26, с. 296]. Він же разом із іншим міщанином м. Вінниці – Яковом Мучником – усі свої чотири суміжні ділянки загальною площею 8,5 дес., у тому числі з раніше згадуваним цегельним заводом, заставили у приватних осіб на 5, 10, і 25 тис. рублів повторно [14, с. 72]. Міщанин із м. Чернігова Чернігівської губ. заставив належне йому дворове місце площею 1,1 дес. з будинком, миловарним заводом, фруктовим садом тощо у Чернігівському міському громадському банку на 5550 руб., у Чернігівському відділенні державного банку на 8000 руб. і ще на 5000 руб. у приватного кредитора [27, с. 426]. Безліч подібних повідомлень ми знаходимо й по інших містах України. Більше того, міщани не тільки активно заставляли свою земельну власність, отримуючи за неї реальні й досить великі грошові суми, але й самі нерідко виступали у ролі кредиторів.

Як бачимо, господарства міщан у межах України, які були тісно пов'язані із землею, мали відверто комерційний, підприємницький характер. За цим показником вони нічим не поступалися тим міщанським господарствам, господарі яких більше працювали у сфері торгівлі та промисловості. Це особливо яскраво проглядалося у південноукраїнських губерніях, дещо меншою мірою – на Правобережжі, а найменше – в межах Лівобережжя та Слобожанщини. Зрештою таке явище виглядало цілком закономірним. І якщо у Харківській губ., яка займала буферне становище між торгово-промисловим Півднем і відверто землеробським Лівобережжям, землеробська і торгово-промислова діяльність міщанства була ще більш-менш збалансованою, то у Полтавській і Чернігівській губерніях українська ментальність щодо господарювання на землі продовжувала залишатися нездоланною. Це, зрештою, і призвело на початку ХХ ст. до поступового скорочення міщанського землеволодіння в даному українському районі. Загалом же, за даними на початок 1915 р., землеволодіння міщан в Україні виглядало, як видно з таблиці 2, так [9, с. 237].

Таблиця 2

Земельна власність міщан на 1 січня 1915 р.

Губернії та райони України	Землі у дес. за станом на:		
	1905 р.	1906 – 1911 рр. (+) (-)	1.01. 1915 р.
Волинська	157899	+6845	164744
Київська	41881	+4099	45980
Подільська	18328	+11353	29681
Всього	218108	+22297	240405
Харківська	83103	-3262,0	79841,0
Полтавська	79759	-3093,2	76665,8
Чернігівська	101507	-9995,0	91512,0
Всього	264369	-16350,2	248018,8
Херсонська	317274	+24560,3	341834,3
Катеринославська	70485	+927,2	71412,2
Таврійська	18139	+3685,3	21824,3
Всього	405898	+29172,8	435070,8
Разом	888375	+35119,6	923494,6

Дані, наведені у таблиці 2, свідчать про те, що після 1905 р. землеволодіння міщан зросло на Правобережжі та Півдні, тоді як на Лівобережжі воно почало поступово скорочуватися. Про причини такого явища було сказано вище. В цілому ж, міщанство постійно проявляло себе як активний учасник і рушійна сила торгово-поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

1. Українська Радянська Енциклопедія. – [Т. 9 : (Маяк – Нахічевань)] / Гол. ред. кол. : М. П. Бажан (гол. ред.) та ін. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1962. – 568, [32 іл., 8 карт] с.
2. Енциклопедія українознавства : [Словникова частина (У 11-ти Т.)] / Перевидано в Україні. (Репринтне відтворення видання 1955 – 1984 рр.). – Львів : Наук. тов.-во ім. Т. Шевченка, Львівська книж. фабрика «Атлас», 1993 – 2003. – Т. 5. – 1996. – С. 1600–2000.
3. Радянська енциклопедія історії України: Том 3: Летичів – Розкопки / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відповід. ред.) та ін. – К.: УРЕ, 1971. – 576, [8 іл., 10 карт] с.
4. Шацилло М. К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века / М. К. Шацилло. – М.: Ин-т российской истории (РАН), 2004. – 268 с.
5. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. (Навчальний посібник) / Володимир Йосипович Борисенко. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
6. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Дмитро Іванович Багалій / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка – Харків: «Дельта», 1993. – 256 с.: іл. («Пам'ятники історичної літератури»).
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого: [Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 года]. – СПб.: Первая Типо-Литография Н. Л. Ныркина, 1905. – Т. 1. – 1905. – LIX, [342] с.
8. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. / Микола Порш // Україна. – 1907. – № 4. – С. 146–180.
9. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.): монографія. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.
10. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 45. – 4 июня.
11. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 81. – 8 октября.
12. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 85. – 22 октября.
13. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 83. – 15 октября.
14. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 16. – 23 февраля.
15. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 87. – 29 октября.
16. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 16: (Херсонская губерния)] / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 44 с.
17. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 57. – 16 июля.
18. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 95. – 26 ноября.
19. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 71. – 3 сентября.
20. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 32. – 20 апреля.
21. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 15. – 19 февраля.
22. Відділ державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 521. – Відомості про особисте, сімейне та майнове становище членів Ніжинського окружного суду. – (3 січня 1893 р. – 25 грудня 1902 р.). – 191 арк.
23. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 91. – 12 ноября.

24. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 80. – 5 октября.

25. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 102. – 21 декабря.

26. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 65. – 15 августа.

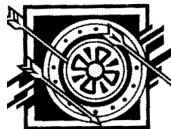
27. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 98. – 7 декабря.

В статье освещены роль и место мещан в процессе функционирования украинского земельного рынка второй половины XIX – начала XX века. Анализируются размер и динамика их землевладения.

Ключевые слова: земля, рынок, мещане.

The role and the place of petty bourgeoisie in the process of the Ukrainian land market function from the second half of the 19-th to the beginning of the 20-th century have been elucidated in the article. The size and the dynamics of their landholding are analyzed.

Key words: land, market, petty bourgeoisie.

Андрій Подвербний

ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ ЧЕРНІГОВА НА ПОЧАТКУ І СВІТОВОЇ ВІЙНИ (за матеріалами преси)

У статті висвітлено події громадсько-політичного та побутового життя Чернігова на початку І Світової війни за матеріалами місцевої преси та досліджено процес адаптації міської громади Чернігова до умов воєнного часу.

Ключові слова: Чернігівська губернія, мобілізація, Російська імперія, губернатор, земство, міська дума.

Чернігів кінця ХІХ – початку ХХ ст. був звичайним губернським містом – центром Чернігівської губернії, населення його у передвоєнному 1913 р. налічувало 35850 осіб обох статей, територія міста дорівнювала майже 615 га. В місті працювали 15 готелів, 9 шинків і 3 буфети, поштова і телефонна контори, а також телефонна станція, яка в 1912 р. обслуговувала 138 абонентів. На початку ХХ ст. у Чернігові діяли 3 ремісничих училища, 2 торговельні школи, фельдшерська школа, а також духовне училище і духовна семінарія. Гужовий транспорт, як і раніше, залишався єдиним засобом пересування вулицями міста. На початку ХХ ст. завдяки шосе «Київ-Петербург» між Черніговом і Гомелем, Черніговом і Козельцем постійно курсували кінні диліжанси. Тихе провінційне життя «губернського хутора» сколихнули лише події революції 1905 р., коли в Чернігові сталися єврейський погром та терористичний акт-замах революціонерів – бомбістів на губернатора Д.Хвостова, в результаті якого він отримав тяжкі поранення. Загалом же після цих подій місто і далі продовжувало жити сонним провінційним життям.

Несподівано до тихого Чернігова увірвалася звістка про вбивство у Сараєві: 28 червня 1914 р. у цьому боснійському місті серб Гаврило Принцип, учасник радикальної організації «Млада Босна», застрелив спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружину. Вбивство стало приводом для розв'язання Першої світової війни. 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. У відповідь на оголошення загальної мобілізації у Росії Німеччина перша оголосила їй війну 1 серпня 1914 р. У відповідь на попередження Франції 3 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну і їй. Наступного дня через порушення нейтралітету Бельгії Велика Британія оголосила війну Німеччині. 6 серпня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Росії, а через кілька днів вона опинилася у стані війни проти всіх держав, з якими воювала Німеччина.

З початком війни на території Російської імперії оголошувався воєнний стан і почали вживатися необхідні відповідні заходи. Так, за наказом генерал-ад'ютанта Іванова, головнокомандувача війська Київського військового округу, 5 серпня 1914 року воєнний стан було оголошено у всіх прилеглих до лінії фронту українських губерніях, у тому числі і в більшості повітів Чернігівської губернії та самому губернському центрі [25, с.1]. Крім осіб, що підлягали мобілізації до діючої армії та ополчення, був проведений також призов до частин ополчення відставних офіцерів та генералів [26, с.1]. Мобілізація торкнулася також і церковнослужителів – хоча за законодавством Російської імперії духовенство було звільнене від відбування вій-

© Подвербний Андрій Миколайович – випускник Інституту історії, етнології та права імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ської служби, проте дана норма не поширювалася на псаломників та паламарів, які підлягали призову на дійсну військову службу [26, с.1]. Місцева преса повідомляла, що губернатор І.Стерлігов особисто відвідав пункт військовозобов'язаних та зачитав там текст імператорського маніфесту про оголошення війни Німеччині [23, с.3].

На території губернії активно розгортався процес створення народного ополчення, зокрема 1 грудня 1914 р. у Чернігові відбулася передача ополченського прапора, що зберігався у Спасо-Преображенському соборі, дружині ополчення [21, с.7]. Крім ополченців, мобілізація пізніше поширилася і на городових та жандармерію. Регулярні військові частини були малоприсадибні для несення поліцейських функцій, крім того, зняття їх з фронту бойових дій ослаблювало діючу армію. Саме з цією метою царський уряд вдався до мобілізації жандармів у тилкових губерніях [19, с.7]. Таким чином, за 1914 р. було мобілізовано 91,3 тис. чоловік, а загалом за весь період війни з території губернії було мобілізовано 280 тис. чоловік – фактично майже половину дорослого населення чоловічої статі [3, с.134].

Вступ Російської імперії у війну викликав небувалий патріотичний підйом серед різних верств її населення. У Москві, Петрограді, Києві та інших крупних містах проводилися патріотичні маніфестації, молебні, хресні ходи. Подекуди відбувалися навіть погроми німецьких та австрійських торговельних установ. У плані активізації населення не стали винятками і Чернігівська губернія та сам губернський центр.

З початком Першої світової війни помітно активізувалося суспільно-політичне життя міста. Аналізуючи інформацію тогочасної місцевої преси, можна впевнено зробити висновок, що населення Чернігова охопив патріотичний підйом. Це виражалося, зокрема, у таких подіях, як проведення патріотичних маніфестацій на підтримку маніфесту імператора Миколи II про оголошення війни Німеччині; надсилання від імені звичайних мешканців міста вірнопідданицьких листів та телеграм на ім'я імператора та його родини; проведення зборів різноманітних товариств, що декларували свою вірнопідданицьку позицію. Чернігівська преса охоче тиражувала телеграму губернатора І.І.Стерлігова на ім'я імператора: «Петербург, Его Императорскому Величеству Государю Императору. Сегодня в высокотожественный день тезоименитства Государыни Императрицы Марии Феодоровны, население древнего Чернигова и всей губернии, вознеся коленопреклоненные молитвы о драгоценном здравии Вашего Императорского Величества, Государыни Императрицы, Наследника Цесаревича, и всей Августейшей Семьи, повергает к стопам Вашего Величества чувства безграничной глубокой любви народной и коленопреклоненной молитвы: повели Великий Самодержавный Государь всему народу Своему грудью встать на защиту родной земли, постоять до последнего за каждую ее пядь, политую кровью предков, против дерзкого врага, поднявшего меч на народ Твой за любовь его к угнетенным братьям-славянам. Повели Великий Государь все достояние народа Твоего принести в жертву на алтарь Отечества и в настоящий грозный час поведя народ Свой, через самые тяжкие испытания, к еще большей славе его, величию и благосостоянию. Великий Обет Твой, Самодержавный Государь, не заключать мира пока последний супостат не уйдет со Святой Руси, благоговейно запечатлен в сердце народном, смиренно и коленопреклоненно молящемся Господу Спасителю – да ниспошлет Он Своему Помазаннику свою милостивую помощь, да ниспошлет Ему и Его народу для благоденствия и счастья единокровных славянских народов победу над жестокосердым врагом, покушающимся на честь, достоинство и целостность великой России» [24, с.1-2].

Резонанс і підтримку чернігівців викликав парад військ місцевого гарнізону та патріотична маніфестація, що відбулися 22 липня 1914 р. після урочистого богослужіння на дарування перемоги російській зброї, проведеного в кафедральному соборі міста Чернігова протоієреєм О.Шестеріковим. Після закінчення служби він оголосив присутнім у храмі текст маніфесту імператора про початок війни з Німеччиною, а також слова імператора, сказані військам гвардії та всьому російському воїнству. На богослужінні були присутні керівні особи міста та губернії, а саме: губернатор І.І.Стерлігов, віце-губернатор Д.М.Матвеев, генерал-ісправник В.М.Свяцький, по-

садові особи магістрату, представники міста та різноманітних відомств і установ. Після молебня В.М.Свяцький прийняв парад військ місцевого гарнізону. Війська пройшли церемоніальним маршем по Соборній площі, потім до них приєднався натовп патріотично налаштованих маніфестантів з портретом імператора Миколи Олександровича та імперськими чорно-жовто-білими прапорами. Духовий оркестр виконував гімн «Боже, Царя храни». На Шосейній вулиці маніфестацію зустрів В.М.Свяцький з такими словами: «Войска сделали все, что от них требует долг и присяга. Верьте в несокрушимость и мощь России, и ваша вера придаст войскам больше твердости духа и храбрости. За драгоценное здоровье Верховного вождя, обожаемого нами Государя Императора «Ура!»».

Після його промови натовп рушив далі по Шосейній від Царської до Богоявленської вулиці. На розі Богоявленської заїгн військ розділилися – одна частина пішла далі по Шосейній, а інша – по Богоявленській, передуючи маніфестації, рушила до будинку губернатора. Тут маніфестацію зустріли губернатор І.І.Стерлігов з віце-губернатором Д.М.Матвеевим. Священик Миколаївської церкви отець С.Стороженко, що очолював маніфестацію, звернувся до губернатора з такими словами: «Ваше превосходительство! Мы пришли сюда, чтобы просить вас повергнуть к стопам нашего Самодержавного Государя Императора Николая Александровича наши верноподданнические чувства».

Губернатор І.І.Стерлігов на це відповів: «...Помните, что эта война нам не страшна. У нас есть могущественные союзники – Франция и Англия, которые помогут нам одолеть врага нашей доблестной России. Я сообщу вам радостную весть: только что получена депеша об объявлении Англией войны Германии. Англия уже спешит нам на помощь... Не забывайте знаменитых слов Императора: «не заключу мира до тех пор, пока на русской земле будет оставаться хоть один вражеский воин». Губернатор також пообіцяв приділити першочергову увагу питанню забезпечення родин мобілізованих. Крім цього, він заявив про плани щодо організації комітету з допомоги фронту та зібрання грошових та речових пожертвувань на потреби війни. Священик С.Стороженко відповів, що народ охоче відгукнеться на заклик про організацію допомоги та піде разом з адміністрацією по цьому шляху. Губернатор у відповідь на це обіцяв ще раз засвідчити перед імператором вірність чернігівців престолу, дякував за живий відгук та прохав повернутися до спокійної мирної праці [24, с.2].

Через деякий час період перебування Стерлігова на посаді Чернігівського губернатора завершився, оскільки вже 10 листопада 1914 р. він був призначений начальником Люблінської губернії. Імператор врахував здібності Стерлігова як досвідченого адміністратора і призначив його управляти територією, що безпосередньо прилягала до лінії фронту і перебувала під загрозою удару збройних сил Німеччини та Австро-Угорщини, хоча після успішного наступу росіян у Галичині восени 1914 р. і поразки там австро-угорських військ така загроза значно послабилася. Згідно з указом Миколи II чернігівським губернатором було призначено камергера імператорського двору статського радника Миколу Миколайовича Лавриновського.

Коли стало відомо про оголошення Німеччиною війни Російській імперії, духовенство Чернігівської єпархії проводило велику кількість молебнів за перемогу Росії у війні. 27 липня 1914 р. у Спасо-Преображенському кафедральному соборі після пізньої літургії соборним протоієреєм О.Єфімовим, законовчителем громади св.Феодосія, був відслужений біля мощей святителя напутній молебен для 4 від'їжджаючих до Києва сестер милосердя Червоного Хреста. Перед початком молебня отець Олександр звернувся з напутньою промовою до сестер, які від'їжджали, та окропив їх святою водою. На молебні були присутні попечителька громади М.Д.Стерлігова, помічник попечителя П.І.Голубов, О.О.Матвеева, М.І.Верзілова, І.С.Жигмонт, сестри громади та інша публіка [28, с.4]. 18 листопада 1914 р. у Чернігові відбулося відкриття засідання єпархіального з'їзду депутатів духовенства та церковних старост єпархії. По відкритті засідання, після молебня біля мощей святителя Феодосія, чернігівський єпископ Василій відправив, по уповноваженню з'їзду, вірнопідданицьку телеграму на ім'я імператора Миколи II з вираженням вірнопідданицьких почуттів. Теле-

грама закінчувався побажанням: «...дабы померкли перед подвигом наших бойцов все силы немецкого зла, и пусть крест возсияет на храме святом желанного для всей Руси Царьграда». 21 листопада з Петрограда надійшла телеграма у відповідь такого змісту: «Поручаю Вам, Владыко, передать епархиальному съезду мою благодарность за молитвенное благопожелание и выражение чувства преданности. Николай». 22 листопада на ім'я голови з'їзду була отримана також телеграма від Верховного головнокомандувача, великого князя Миколи Миколайовича, з подякою преосвященному Василію та членам з'їзду за молитви про перемогу над ворогом та привітання [20, с.6-7].

Після оголошення війни та з початком проведення мобілізації розгорнувся активний процес надання допомоги місцевим населенням діючій армії. Зокрема, губернський предводитель дворянства О.К.Рачинський взяв на себе справу організації комітету зі збору пожертв населення на потреби війни. Пожертви приймалися грошима та матеріалами у канцелярії губернського предводителя дворянства. 20 липня 1914 р. даний комітет очолила дружина предводителя дворянства О.Р.Рачинська, про що була надрукована відповідна об'ява у місцевій пресі [24, с.1]. Також предводителем дворянства було скликано надзвичайне зібрання дворян Чернігівської губернії, яке відбулося 4 серпня 1914 р. у залі дворянського зібрання і було присвячене обговоренню питання участі чернігівського дворянства у справі надання допомоги діючій армії та виділення фінансових коштів на потреби війни.

Активно долучилися до справи допомоги фронту і земські установи. Чернігівське губернське земське зібрання, крім декларативних актів, здійснювало і пряме асигнування коштів на потреби війни, зокрема на виділені зібранням гроші було побудовано та передано до діючої армії літак, що отримав назву «Чернігівець» [5, с.10].

Посильну допомогу надавала і Чернігівська міська дума. 20 липня 1914 р. відбулася приватна нарада гласних Чернігівської міської думи. На порядок денний було висунуто план дій міського самоуправління щодо матеріального забезпечення родин, призваних на дійсну службу службовців міської управи та її підприємств, а також незаможних родин мобілізованих мешканців міста Чернігова [24, с.1-2]. На початку засідання, що відбулося 20 серпня 1914 р., міським головою А.В.Верзіловим був оголошений текст телеграми імператора з подякою думі за вираження нею вірно-підданицького почуття. За інформацією преси, читання телеграми було заглушене криками «Ура!» [6, с.7].

Пожертвування і допомогу надавали також і різноманітні громадські товариства. Наприклад, Чернігівське товариство помічників лікарів вирішило надавати допомогу нужденним родинам своїх дійсних членів, призваних до лав діючої армії [5, с.10]. 27 липня відбулося засідання членів товариства наймачів прислуги, на якому було вирішено асигнувати 25 руб. на допомогу родинам запасних нижчих чинів, призваних на діючу службу [27, с.4].

Значна кількість пожертв надходила і від приватних осіб. За ініціативою губернатора був відкритий збір пожертв на користь родин осіб, призваних до діючої армії з запасу та ополчення, крім того, він надав дозвіл редакції газети «Черниговское Слово» приймати пожертвування на потреби воєнного часу.

Активно розгорнули свою діяльність і місцеві установи Червоного Хреста. Через кілька днів після початку мобілізації у Чернігівській святого Феодосія громаді Червоного Хреста була відкрита безкоштовна майстерня для виготовлення білизни, потрібної для обладнання військового шпиталю, що формувався Чернігівською громадою сестер милосердя. Керуючий справами попечителя Голубов та рада громади через пресу також закликали усіх бажаючих взяти участь у пошитті білизни звертатися до сестри-настоятельки громади чи до чергового по громаді з 8.30 по 18.00 щоденно. Також опікуном громади обрано дружину Чернігівського губернатора М.Стерлігову; за її протекцією у громаді було відкрито прийом прохань на шеститижневі курси з підготовки сестер милосердя, проте учні курсів не користувалися від Червоного Хреста ні харчовим, ні квартирним утриманням. Але згодом рішення було змінене і замість раніше оголошених 6-тижневих курсів при Чернігівській общині сестер милосердя Червоного Хреста відкрито безкоштовні річні курси запасних сестер військового часу.

Умовами для вступу були: «возраст от 18 до 40 лет, вероисповедание православное, образовательный ценз не ниже городского двухклассного училища; слушатели – приходящие и не пользуются никаким пособием от общины. При подаче прошения в общину Красного Креста представляются: паспортная книжка и свидетельство об образовании. Последний срок подачи прошения 10 августа 1914 г.» [27, с.1].

З початком війни Чернігів став одним з осередків військової мобілізації і створення нових військових підрозділів. Тут сформували запасний полк, який розмістився на казарменій дільниці і нараховував понад 3 тисячі новобранців. Протягом наступних років цей полк та інші запасні частини постійно поповнювали мобілізованими, які проходили військову підготовку, а потім відправляли на фронт. У житті міста запасні частини відіграли надзвичайно негативну роль. Більшість новобранців не мріяли про військові подвиги, переживали за майбутнє й нудилися без діла, очікуючи відправки на фронт. Тому моральний клімат у запасних частинах був тяжким. Солдатські казарми перетворилися на осередки кримінального елемента в місті. Чернігівці постійно скаржилися на них, але влада нічого не могла вдіяти. Така ж плачевна ситуація була і в інших містах Російської імперії. Згодом запасні частини стали легкою поживою для більшовицької агітації [2, с. 310].

З початком активних військових дій на фронтах на життя населення Чернігова почали впливати і надзвичайні постанови, які, враховуючи умови військового стану, видавали органи військової та цивільної адміністрації. Чернігів разом із більшістю повітів Чернігівської губернії потрапив до прифронтової зони і на його територію були розповсюджені умови воєнного стану, оголошеного головнокомандувачем Південно-Західного фронту генерал-ад'ютантом Миколою Івановим. Він також видав кілька наказів та розпоряджень, що стосувалися детальної регламентації життя у прифронтових регіонах, вводили суворіші заходи покарання у порівнянні з мирним часом та регулювали рух потягів і дотримання порядку на залізницях. Місцева преса зазвичай публікувала важливі накази військової адміністрації на передових шпальтах. Відповідно до положення про польове управління військами у воєнний час, розпорядження командувача фронту поширюються на всі урядові та суспільні установи і відомства підлеглого йому району; головнокомандуючий, крім того, отримав право усувати з посад усіх посадових осіб усіх відомств, встановлювати максимальні ціни на продукти харчування; підсудність військовим судам поширена і на осіб цивільного стану; керуючись цим, за умисне вбивство, зґвалтування, розбій, пограбування та за умисний підпал або підтоплення військового чи цивільного майна, обвинуваченого засуджували до конфіскації майна та смертної кари [25, с.1].

З наказу випливає, що після введення воєнного стану на території Чернігівської губернії цивільна влада була підконтрольна військовій владі, а військово-польові суди отримали право засуджувати до смертної кари винних у вчиненні тяжких злочинів.

Ще один наказ регулював порядок руху на залізницях у прифронтовій смузі. Відповідно до нього для підтримки порядку на залізничних станціях у період руху військових потягів приватним особам було заборонено виходити на залізничні платформи під час стоянки на станціях військових потягів (ця постанова не поширювалася на торговців продуктами харчування), винні у порушенні цієї постанови засуджувалися до 3-х місяців тюремного ув'язнення чи штрафу до 3 тис. рублів [26, с.1].

Дещо пізніше і цивільна адміністрація почала займатися регулюванням судочинства та правопорядку у прифронтовій зоні, якою була Чернігівська губернія. Деякі питання судочинства регулював наказ віце-губернатора Д.М.Матвеева від 4 грудня 1914 р.: «1) на время военного положения обращения к административному разрешению дела по наказаниям, налагаемым мировыми судьями о таком самоуправстве и насилии, которые имеют характер хулиганства, влекли за собой нарушение общественного порядка и спокойствия; 2) в силу сего за самоуправство, за употребление насилия, однако без поместной тяжи, ран или увечья, виновник подвергается в административном порядке заключению в тюрьме или крепости, или аресту до 3 месяцев, или денежному штрафу в доход казны до 3000 рублей» [22, с.6].

Проте регуляція судочинства була далеко не єдиним питанням, що турбувало

адміністрацію губернії та міста. У зв'язку із введенням воєнного стану на порядку денному стала необхідність недопущення зростання цін на продукти харчування та налагодження ефективної роботи місцевих хлібного та м'ясного ринків. 26 липня 1914 р. під головуванням міського голови А.В.Верзілова відбулося засідання Чернігівської міської управи за участю чернігівського купецького старости З.М.Монозона для обговорення пропозиції губернатора щодо прийняття заходів для попередження надзвичайного підвищення цін на предмети першої необхідності.

Після розгляду тарифів на м'ясо і хліб та після обміну думками управа вирішила, що стану місцевих хлібного та м'ясного ринків цілковито не загрожує небезпека надзвичайного підвищення цін у найближчому майбутньому, і тому прийшла до висновку, що поки що немає необхідності змінювати існуючі тарифи, тим більше, що ціни на хліб майже тотожні київським. Тому залишалися в силі такі тарифи на хліб: 1 фунт булки білої 1 сорту – 8 коп., подвійна французька булка в 1,4 фунта – 10 к., півфунтова булка – 4 коп. та 5/6 фунта – 5 коп., біла булка 2 сорту 1 ф. – 5 коп., ф. – 2,5 коп. Для м'яса встановлювались такі тарифи (затверджені Чернігівським губернатором 9 листопада 1913 р.): 1 сорт – філе, «полушка», верхній та нижній зсік та верхня частина до лопатки – 13 коп. фунт; 2 сорт – верхня частина – лопатка до ший; тонка грудинка – 11 коп. фунт, 3 сорт – ошийок та голінка – 7 коп. Вирізка – 18 коп. Кошерне м'ясо продавалося на 2 коп. вище вказаного тарифу, через стягнення коробочного збору. Споживачам надавалося право сплачувати за кожен сорт хліба та м'яса тільки ту ціну, яка зазначена у тарифі. У випадку ж якщо м'ясники та хлібники будуть вимагати підвищену плату, що в Чернігові вважалося явищем звичним, кожен міг заявити про це поліції та вимагати складення протоколу, за яким, відповідно до обов'язкової постанови командуючого військами КВО, винні будуть покарані тюремним ув'язненням до трьох місяців або штрафом до 3000 руб. Надзвичайно бажаним також визнано той факт, щоб міська управа нагадала м'ясникам існуючі тарифи, вивісивши з цією метою відповідні плакати та ще раз нагадавши про покарання за підвищення цін та спекуляцію [27, с.1]. Крім того, було заборонено продавати спиртні напої. З одного боку, це призвело до втрат міського бюджету, з іншого – розпочалося підпільне виробництво самогону та вживання різних замінників.

Проте заходи, вживані керівництвом губернії та міста, не могли зупинити поступового наростання господарської розрухи та продовольчої кризи на території нашого краю. Забігаючи наперед треба відмітити, що уже в наступному, 1915 р., ціни на продовольство у Чернігівській губернії підвищилися на 40%. Фактично вдвічі подорожчали такі важливі товари, як цукор, масло, гас та інші предмети першої потреби. Вже в листопаді 1914 р. вдвічі зросли ціни на м'ясо. Не вистачало навіть паперу для випуску чернігівських газет, вони продовжували виходити на аркушах гіршої якості. У губернії намітилась і сільськогосподарська криза, яка охопила й інші території Російської імперії. Через масову мобілізацію до діючої армії та ополчення дорослого населення чоловічої статі різко скоротилася чисельність сільськогосподарських трудових ресурсів, і через це до 30-40% скоротились посівні площі на всій території Чернігівщини. За період 1914-1915 рр. 208 тис. чоловіків, тобто майже половина дорослого чоловічого населення, були мобілізовані в армію. Це стало потужним ударом по сільськогосподарському потенціалу такого традиційно аграрного краю, як Чернігівщина [3, с.134].

8 листопада 1914 р. відкрилася чергова сесія Чернігівського повітового земського зібрання. Початку засідання передувала панahiда за полеглим на полі бою воїном – колишнім земським гласним А.М.Панченком. Потім був здійснений молебень за здоров'я імператора та дарування перемоги російській зброї. Після розподілення внесених доповідей по комісіях, присутні вислухали пропозицію гласного В.М.Хижнякова про бажаність розсилання населенню бюлетенів з інформацією про хід військових дій. Цю пропозицію передали у проектну комісію. За пропозицією гласного І.В.Котляревського присутні доручили управі представити доповідь про стан асигнованих сум на поранених та інші потреби, пов'язані з війною [19, с.4].

У листопаді-грудні 1914 р. чернігівські думці провели два засідання. 12 листо-

пада 1914 р. відбулося чергове засідання міської думи, на якому думці заслухали пропозицію губернатора, засновану на повідомленні Олександрівського комітету про поранених, про надання особливого кладовища та влаштування пам'ятників на могилах жертв війни. Управа заявила, що знаходить можливість виділити на міському кладовищі особливе місце для поховання померлих воїнів, а по закінченню війни планувалося встановити тут дошку з іменами похованих. Дума погодилася з цією пропозицією [19, с.4]. Проте через більшовицький переворот та вихід Росії з Першої світової війни ці плани не були здійснені. 3 грудня 1914 р. відбулося надзвичайне засідання Чернігівської думи. На користь постраждалих від ворожої навали жителів Бельгії та Сербії думою було асигновано 500 рублів у розпорядження бельгійського консула у Києві та 500 рублів – Сербського подвір'я у Москві, а також комітету союзу міст на допомогу росіянам, що повертаються з-за кордона – 100 рублів [21, с.4].

Зростання цін та посилення кризових явищ у економіці та суспільно-політичному житті імперії спричинили активізацію на території Росії ліворадикальних рухів есерів та більшовиків. Не була осторонь і Чернігівська губернія. Незважаючи на свою малочисельність та роз'єднаність, а також суворі умови воєнного стану і тиск поліційних структур, більшовицькі осередки значно активізували свою діяльність. Більшовицькі організації Чернігівщини вже з перших днів після оголошення війни розпочали антивоєнну кампанію. Вже в ніч з 3 на 4 серпня 1914 р. чернігівська організація видає і розповсюджує листівку «Геть війну!», в якій різко нападає на політику царського уряду та засуджує оголошення війни, трактуючи її як «імперіалістичну». Листівка закінчувалася закликком: «Геть війну! Ми не хочемо бути гарматним м'ясом для капіталістів і урядів, які їм прислужують... Геть царський уряд! Хай живе братство народів! Хай живе соціалізм!»

Восени 1914 р. для антивоєнної агітації серед незначного прошарку робітничого класу губернії Чернігівська організація більшовиків створила так звану колегію на правах комітету. До неї увійшли Ю.Коцюбинський, Н.Шильман та ін. Вже пізніше, у лютому 1915 р., під час розповсюдження листівок були заарештовані більшовики В.Примаков, М.Тьомкін, М.Мурінсон, Н.Цимбер – їх засуджено і заслано до Сибіру. Серед архівних матеріалів наявний цікавий рапорт губернського жандармського управління штабу Київського військового округу про поширення у Чернігові В.Примаковим та іншими антивоєнних листівок серед солдатів: «В дополнение к представлению от 5 сего февраля за №1113 доношу, что в ночь на сие число прокламации того же содержания, как и раньше, были разбросаны в Чернигове, но в более сосредоточенном, чем раньше, районе, причем постовым городовым Иваном Шклучцом на углу Богуславской и Пятницкой улиц были задержаны по подозрению в разбрасывании прокламаций: 1) ученик 7 класса местной гимназии В.М.Примаков, 17 лет, сын сельского учителя, 2) ученик 3 класса Черниговской земской фельдшерской школы, черниговский мещанин М.М.Темкин, 19 лет, 3) черниговский мещанин, по ремеслу заготовщик обуви Н.Б.Цимбер, 20 лет и 4) черныбыльская Киевской губернии мещанка, по ремеслу портниха Х.А.Гольденберг, 21 год. Произведенным у вышеобозначенных лиц обыском обнаружено лишь у Примакова 8 экз. прокламаций, распространяемых в Чернигове. Расследование продолжается, а четверо вышеупомянутых лиц заключены на основании положения о местности, объявленной на военном положении, под стражу в Черниговскую губернскую тюрьму». Після втрат, завданих їй арештами активістів, більшовицька організація Чернігова перейшла на підпільну конспіративну роботу [30, с.123].

Репресіям з боку державної адміністрації було піддано також українські організації. З легальних продовжувала діяти лише філія колишньої «Просвіти» під назвою «Общество вспомоществования жертвам войны Юга России», при якій був аматорський український хор під керівництвом диригента О.Приходька. Нелегально діяли три невеликі організації: філія Товариства українських поступовців (ТУП) на чолі з І.Шрагом, Самостійницьке Братство (голова – Василь Елланський) та Юнацька Спілка [1, с.148-149].

У цілому, Чернігів продовжував жити тихим провінційним життям, незважаючи

на відголоски бурхливих та драматичних подій, що докочувалися до нього. Після оголошення Австро-Угорщиною війни Росії 28 липня 1914 р. колонія чернігівських чехів, підданих Австро-Угорщини, подали чернігівському губернатору прохання про надання їм російського підданства. На дане прохання було надано позитивну відповідь [27, с.1].

Місцева преса дає типову замальовку побутового життя чернігівців у перший воєнний рік. Звичними явищами продовжували залишатися випадки пияцтва та хуліганства у публічних місцях. У тогочасній газетній хроніці можна знайти цікаву замітку про те, що мировий суддя 2 дільниці засудив жителя передмістя Кавказ Кирила Радзевича за хуліганство на Бидлогонній вулиці до арешту на 7 діб без заміни штрафом [23, с.3]. Чимало тоді було і злісних неплатників податків. Знову звернемося до газетної хроніки: уповноважений міської управи М.Тудоровський, маючи доручення міської управи стягти з М.Паперного 4р.50 к. податків, уже присуджених та занесених до виконавчого листа, 5 разів відвідав відповідача, але грошей не отримав. Тоді, в останній раз, він прибув до нього у супроводі судового пристава А.К.Шугаєва. Паперний зупинив їх у дворі і не бажав пускати до будинку та, крім цього, накинувся на Тудоровського з криком: «Ідіть! Що вам тут потрібно? Ви недобросовісний та лізете, як нахаба». На диво, «акуратний платник» був засуджений мировим суддею до штрафу у 10 р., із заміною арештом на 2 дні [23, с.3].

Ажіотаж у Чернігові викликали прибуття до губернського центру полонених солдат противника та поранених російських солдат. Відомо, що вже 20 серпня 1914 р. до Чернігова прибула перша партія австрійських військовополонених – 4 рядових гусарського полку та 2 офіцери. Проте Чернігів був лише транзитним пунктом, оскільки більша частина полонених відправлялася на Поволжжя та в Середню Азію. А ось як преса описує прибуття пароплава з пораненими російськими солдатами: «Вчера, в 1 час дня, в Чернигов прибыл большой днепровский пароход «Орел» с новой партией раненых солдат. Еще задолго до прихода парохода набережную площадь Десны запрудили толпы народа, явившегося встречать своих раненых героев. Приехал начальник губернии И.И.Стерлигов с супругою, городской голова, председатель уездной земской управы и другие лица» [29, с.3]. Через два місяці, 9 грудня 1914 р., до Чернігова була привезена та розміщена у місцевих шпиталях ще одна партія поранених. Стало видно, що вже у ході першого півріччя війни наше місто почало перетворюватися у значний шпитальний центр, крім цього, значна допомога у Чернігові надавалася і біженцям з Галичини та західних регіонів Російської імперії. Між іншим відомо, що вже у серпні 1914 р., до Чернігова прибуло кілька родин-біженців з Каліша (центр Калішської губернії Царства Польського). У подальшому потік біженців збільшувався і досяг катастрофічного розміру у наступному 1915 р., коли російська армія після серії поразок змушена була залишити частину західних губерній. 30 жовтня до Чернігова вперше привезли тіло вбитого на фронті офіцера. Газети друкували списки загиблих та поранених.

Таким чином, після патріотичного піднесення у перші тижні після початку війни життя у Чернігові знову набуло характерних для звичайного провінційного губернського центру рис. На життя міста значно вплинули надзвичайні закони, які були прийняті військовою та цивільною адміністрацією в умовах воєнного стану. Проте важливими проблемами, як завжди, залишалися дотримання порядку на вулицях міста, стягнення податків зі злісних неплатників. На фоні продовольчої та сільськогосподарської кризи, що насувалася, проблемним стало і питання утримання цін на продукти першої необхідності. Незважаючи на заходи губернської адміністрації та міської думи у цьому питанні, зростання цін все-таки починає відбиватися на повсякденному житті чернігівців. Крім того, у зв'язку з посиленням економічних проблем, активізували свою антивоєнну та антиурядову діяльність більшовицькі організації, проте їх вплив у Чернігові, на відміну від інших губерній імперії, не був значним; посилювалося також бродіння суспільних настроїв, у суспільстві з'являється розгубленість та невпевненість у швидкому завершенні війни – початкова ура-патріотична захопленість змінюється спадом.

1. Демченко Т.П. Батько Шраг: Монографія. – Чернігів: РВК «Деснянська Правда», 2008. – 264 с.
2. Леп'явко С.А. Чернігів. Історія міста. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.
3. Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. – К.: Радянська школа, 1968. – 170 с.
4. Черниговская земская неделя. – 1914. – №32 (8 августа). – С.12,15.
5. Черниговская земская неделя. – 1914. – №33 (15 августа). – С.10.
6. Черниговская земская неделя. – 1914. – №34 (22 августа). – С.6,7,9.
7. Черниговская земская неделя. – 1914. – №35 (29 августа). – С.9.
8. Черниговская земская неделя. – 1914. – №36 (5 сентября). – С.1-2.
9. Черниговская земская неделя. – 1914. – №37 (12 сентября). – С.1,3,5.
10. Черниговская земская неделя. – 1914. – №38 (19 сентября). – С.3-4.
11. Черниговская земская неделя. – 1914. – №39 (26 сентября). – С.5.
12. Черниговская земская неделя. – 1914. – №40 (3 октября). – С.1,6,8.
13. Черниговская земская неделя. – 1914. – №41 (10 октября). – С.3,6.
14. Черниговская земская неделя. – 1914. – №42 (17 октября). – С.2,3,7.
15. Черниговская земская неделя. – 1914. – №43 (24 октября). – С.6.
16. Черниговская земская неделя. – 1914. – №44 (31 октября). – С.3.
17. Черниговская земская неделя. – 1914. – №45 (7 ноября). – С.6.
18. Черниговская земская неделя. – 1914. – №46 (14 ноября). – С.1-2,4,7.
19. Черниговская земская неделя. – 1914. – №47 (21 ноября). – С.6.
20. Черниговская земская неделя. – 1914. – №48 (28 ноября). – С.6-7.
21. Черниговская земская неделя. – 1914. – №49 (5 декабря). – С.4,7.
22. Черниговская земская неделя. – 1914. – №50 (12 декабря). – С.6.
23. Черниговское слово. – 1914. – №2196 (24 июля). – С.3.
24. Черниговское слово. – 1914. – №2197 (25 июля). – С.1-2.
25. Черниговское слово. – 1914. – №2198 (26 июля). – С.1.
26. Черниговское слово. – 1914. – №2199 (27 июля). – С.1.
27. Черниговское слово. – 1914. – №2201 (30 июля). – С.1,4.
28. Черниговское слово. – 1914. – №2203 (1 августа). – С.4.
29. Черниговское слово. – 1914. – №2252 (8 октября). – С.3.
30. Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. / Под редакцией В.М.Половца и др. – К.: Наукова думка, 1990.

В статье освещены события общественно-политической и бытовой жизни Чернигова в начале I Мировой войны по материалам местной прессы и исследован процесс адаптации городской общины Чернигова к условиям военного времени.

Ключевые слова: Черниговская губерния, мобилизация, Российская империя, губернатор, земство, городская дума.

The article covers the events of social-political and every-day life of Chernigiv at the beginning of the World War I according to the materials of the local press and it investigates the process of adaptation of Chernigiv society to the conditions of war-time

Key words: Chernigiv Province, mobilization, Russian Empire, Governor, zemstvo, city дума.

Олена Ващенко

ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА США ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СПІВРОБІТНИЦТВА ІЗ УКРАЇНОЮ У 1992-2011 рр.

У статті зроблено спробу виокремити та проаналізувати інвестиційну складову двостороннього співробітництва США й України у 1992-2011 рр.

У сучасному глобалізованому світі інвестиції є важливим економічним фактором, котрий сприяє розвитку економіки країни, що їх отримує, дозволяє підвищити конкурентоспроможність продукції та інтегруватись до світової економічної системи, активізувати зовнішню торгівлю і загалом сприяє забезпеченню економічного суверенітету. А для держави, котра інвестує у економіку інших країн, інвестиції перетворюються не лише на фактор проникнення на зарубіжні ринки, а й стають вагомим інструментом впливу та дозволяють вирішувати нагальні проблеми, котрі передусім стосуються безпекової сфери. Зокрема, США традиційно використовують його досить активно, у першу чергу це стосувалось країн, що розвиваються, а після розпаду СРСР така практика систематично застосовується й щодо країн пострадянського простору. Відтак інвестиційна політика у сучасному світі перетворилась на невід'ємну складову зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної стратегії держав.

Проблеми, пов'язані з інвестиційною політикою США, розглядаються у контексті їхньої зовнішньоекономічної стратегії в умовах домінування глобалізаційних викликів і знайшли відображення у низці фахових досліджень, передовсім у сфері політичних та економічних наук¹. Українські дослідники переважно акцентують увагу на питаннях економічної безпеки України, пов'язуючи її не лише зі станом розвитку вітчизняної економіки, а й з характером зовнішньоекономічних відносин². І у цьому контексті звертаються до такої важливої сфери, як прямі іноземні інвестиції. Дослідження формування та розвитку інвестиційного процесу, як важливої складової економічного становлення України, її інтеграції до світового ринку та впливу на розвиток зовнішньоекономічної діяльності, знайшли відображення у низці публікацій М.Свердана, В.Євдокименка, О.Філіповського, І.Заблудської та ін³. Українські вчені-економісти наголошують на важливості залучення іноземних інвестицій до економіки України, на суттєвій частці саме американських інвестицій, а головною причиною незначного обсягу інвестиційних потоків називають інвестиційну непривабливість українського ринку, котра зумовлюється рядом факторів і передовсім політичною нестабільністю.

Зрештою, проблема інвестування Вашингтоном економічних процесів в Україні, передовсім кількісні показники цього напрямку економічної діяльності, досить послідовно відстежуються й висвітлюються вітчизняними вченими-економістами, хоча цілісного дослідження процесу інвестиційної політики США в Україні та її на пострадянському просторі протягом першого двадцятиріччя посткомуністичної доби на сьогодні не існує. До того ж ця проблема потребує ширшого підходу, зокрема, врахування усіх факторів, котрі впливають на розвиток інвестиційної стратегії США щодо України; розкриття взаємозв'язку політичних, безпекових та економічних процесів, особливостей формування договірно-правового та інституційного забезпечення такої взаємодії, а також розкриття еволюції інвестиційної політики США протягом 1992-2011 рр. та визначення місця інвестиційного співробітництва у системі двосторонніх

© Ващенко Олена Федорівна – аспірантка Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України

відносин США й України. Саме на цих аспектах маємо на меті акцентувати нашу увагу, виділяючи якісно відмінні етапи інвестиційної співпраці двох країн.

Формування інвестиційної політики США у відношенні України у першій половині 1990-х рр. цілком вкладалось у конструкт американської стратегії щодо пострадянського простору та зумовлювалось як станом економіки України, так і головними завданнями, котрі Вашингтон намагався вирішити у цей період. Передусім це стосувалось ядерного потенціалу Києва, котрий в умовах нестабільності як в самій Україні, так і у регіоні в цілому становив значну загрозу безпеці європейських союзників США. Відтак, саме цей напрямок стає найактивнішим у діяльності Вашингтона в регіоні⁴. При цьому економічна складова двосторонніх відносин також узалежнюється діалогом про ядерне роззброєння України. С.Телбот (на той час – заступник держсекретаря США) під час промови у Вашингтонському центрі Карнегі у листопаді 1994 р. поміж іншим наголосив, що «ядерне питання не давало змоги сконцентруватись на економічній проблематиці»⁵.

Також варто наголосити, що у наукових колах США першої половини 1990-х рр. досить популярною стає теза про необхідність економічної підтримки нових демократій як важливого інструмента трансформації їхніх політичних та економічних систем⁶. Відтак, прямі іноземні інвестиції вважались дієвим інструментом такої підтримки. Для української сторони економічна складова двосторонніх відносин є надзвичайно важливою і навіть домінантною, «...оскільки розглядалась як один із факторів утвердження реального суверенітету»⁷.

Також слід наголосити, що Україна не мала досвіду проведення зовнішньоекономічної діяльності та, відповідно, правового й інституційного її забезпечення. Саме останнє було значною перешкодою для налагодження ефективної зовнішньоекономічної діяльності з розвиненими країнами⁸. Іншою важливою проблемою у цій царині було збереження командно-адміністративних підходів та низька конкурентоспроможність більшості експортних груп товарів. Також варто наголосити на системній та всеохоплюючій кризі початку 1990-х рр. й несформованості валютної системи України.

Відтак налагодження взаємовигідних відносин у торговельно-економічній та інвестиційній сферах потребувало надзвичайних заходів та значних зусиль. Зокрема й створення договірно-правової бази, котра регулювала б торговельно-економічні відносини між двома країнами загалом та окреслювала принципи і правила взаємодії в інвестиційній сфері. Підвалини цієї бази було закладено під час офіційного візиту Президента Л.Кравчука до США 5-9.05.1992 р., коли було підписано ряд торговельних угод, що охоплювали широке коло питань інвестицій, економічного, технічного та гуманітарного співробітництва. Зокрема було укладено й Угоду про торговельні відносини між США та Україною від 6.05.1992 р. (ВР України ратифікувала її 18.06.1992 – Постанова № 2474-12, вона є чинною до сьогодні)⁹. В цілому угода стосувалась торговельно-економічних відносин між двома країнами, проте важливою її складовою було положення про захист інтелектуальної власності відповідно до міжнародних конвенцій та національного законодавства. При цьому сторони зобов'язувались відкоригувати національне законодавство у цьому питанні. У першу чергу це стосувалось України. У подальшому саме ця проблема стане одним із факторів зниження інвестиційної привабливості України для американського капіталу.

Одним із перших інституційних органів, котрий мав усувати перешкоди на шляху взаємовигідного співробітництва у торговельно-економічній та інвестиційній сферах, стала Спільна американсько-українська комісія з питань торгівлі, створена 1994 р. Структура комісії передбачала наявність американської та української секцій. Американську секцію сформували із представників міністерства торгівлі, зокрема й Американського закордонного торговельного представництва у Києві, Департаменту, офісу Представника США на торговельних переговорах, Ради національної безпеки, міністерства фінансів, міністерства сільського господарства, міністерства енергетики, Експортно-імпортного банку, Корпорації зарубіжних приватних інвестицій та ін. установ. Українську секцію було представлено міністерствами та відомствами, до сфери відповідальності котрих входили питання господарського розвитку, зовнішньоекономічної діяльності, а також представники МЗС. Керівним

органом визначалась Виконавча рада у складі двох співголів та членів із обох сторін. У подальшому, із січня 1996 р., в Україні діє Консультативна рада з питань іноземних інвестицій, заснована указом Президента. Вона має статус дорадчого органу при Президентові. Серед учасників є й представники провідних фінансових та промислових компаній США. 2000 р. у рамках Ради було утворено кілька профільних робочих груп (фінансова політика, промислова політика, енергетика, нафтогазова промисловість тощо). Також із 3.03.1997 р., відповідно до указу Президента України, діє Палата незалежних експертів з питань іноземних інвестицій, головним завданням якої є превентивні дії для запобігання виникнення суперечок між іноземними інвесторами та державними структурами.

Врегулювання безпосередньо інвестиційних питань забезпечувалось укладеною у Вашингтоні 6.05.1992 р. угодою між урядом України і урядом Сполучених Штатів Америки про сприяння капіталовкладенням. Вона конкретизувала механізм співпраці у цій сфері: страхування капіталовкладень, позики й гарантії, котрі будуть повністю чи частково забезпечуватися урядом США шляхом діяльності Корпорації зарубіжних приватних інвестицій (ОПІК), а також механізм вирішення спірних питань шляхом перемовин чи арбітражу¹⁰.

Ці два документи заклали інституційно-правові підвалини для розвитку співробітництва в інвестиційній сфері. У подальшому договірно-правова база розширювалась та удосконалювалась. Зокрема, 4.03.1994 р. у Вашингтоні США й Україна уклали Конвенцію між урядом США та Україною про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень щодо податків на доходи та капітал (ВР ратифікувала Закон 26.05.1995 №180/95, проте чинності Конвенція набула лише 05.06.2000 р., після ратифікації американською стороною). Вона встановлювала спеціальний податковий режим для суб'єктів торгових операцій обох сторін та узгодила їх із національним законодавством¹¹. Вітчизняні економісти відзначають прогресивну роль цього документа, зокрема у зв'язку із запровадженням спрощеної процедури узгодження усіх спірних питань, що стосуються оподаткування¹². Також вона є досить актуальною у зв'язку із зростаючою практикою створення спільних підприємств та входження на український ринок американських компаній із потужними інвестиційними пакетами.

Іншим важливим документом, котрий став результатом зустрічі двох президентів у Вашингтоні, був укладений 4.03.1994 р. Договір між Сполученими Штатами Америки й Україною про заохочення та взаємний захист інвестицій¹³ (ВР ратифікувала його у формі Закону №224/94 від 21.10.1994 р., проте набрав чинності тільки 16.11.1996 р.). Одна із найпринциповіших тез – дотримання недискримінаційного режиму щодо інвестицій іншої сторони. Договір передбачав постійні консультації сторін та їхню відповідальність щодо інвестиційних зобов'язань одна одної. Разом із тим, договір містив додаток, де оговорювались окремі галузі та види діяльності, у котрих застосовувались виняткові правила. При цьому як з боку США, так і з боку України перелік був досить значним. А ст. III договору містила угоду про заборону експропріації чи націоналізації інвестицій.

Державний візит Президента Л.Кучми (19 – 23.11.1994 р.) увінчався підписанням 22.11.1994 р. надзвичайно важливого документа – Хартії українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва¹⁴. У ньому задекларовано прагнення обох сторін розбудовувати взаємини на основі довіри та поваги та визнавалось необхідність прискорити розвиток контактів у всіх сферах, передовсім у політичній, безпековій, економічній, культурній тощо. США висловлювали готовність підтримувати та надавати всляку допомогу процесу ринкових перетворень в українській економіці, зокрема й сприяти інвестиційним потокам до України. У документі зазначалось: «Україна визначає одним з головних пріоритетів створення правового та фінансового клімату, привабливого для міжнародних інвестицій. За таких умов Сполучені Штати Америки сприятимуть заохоченню американського приватного бізнесу до входження в ринок України»¹⁵. Обидві сторони висловили прагнення створити умови для ефективної співпраці у торговельно-економічній сфері, враховуючи міжнародні норми та стандарти.

Одночасно було зроблено Спільну заяву щодо розвитку торгівлі та інвестицій між

урядом України та урядом США, котра передбачала, що сторони визнають торгівлю та інвестиції пріоритетом у розвитку економічного співробітництва, проте задля їх прискореного зростання необхідним є перехід України до вільної ринкової системи і створення динамічного приватного сектора. Разом із тим, країни визнають, що рівень торгівлі та інвестицій є значно нижчим за можливості. Визнаючи важливість Американсько-українсько-спільної комісії з питань торгівлі та інвестицій, котра координує зусилля сторін у сфері торгівлі та інвестицій, в її рамках планувалось створити робочу групу з питань стандартизації задля досягнення сумісності у галузі стандартів. Також важливе місце у налагодженні взаємовигідної співпраці відводиться корпорації закордонних приватних інвестицій (ОПК), за сприяння котрої розширюється співробітництво між американськими та українськими фірмами, передовсім у таких сферах, як сільське господарство, переробно-харчова галузь, енергетика, конверсія¹⁶.

Стратегія США щодо підтримки українських реформ шляхом допомоги та інвестиційної діяльності, а також поетапна розбудова договірно-правової бази сприяли налагодженню процесу інвестування американським капіталом проектів розвитку української економіки. Так, за період 1992 – 1994 рр. до української економіки надійшло 484 млн. дол. інвестицій¹⁷. При цьому із вересня 1991 р. по вересень 1992 р. частка США у цьому показнику становила 197 млн. – це четверте значення на пострадянському просторі після Казахстану, РФ та Литви¹⁸.

Водночас такі обсяги були вкрай незначними для української економіки. Українські експерти оцінювали потребу українського ринку у зарубіжних інвестиціях на середину 1990-х р. на рівні 40 млрд. дол., а реально на кінець 1995 р. обсяг прямих іноземних інвестицій (ПІІ) становив 750 млн. У цей же час в Угорщині – 12 млрд., Польщі – 6,2 млрд. дол., Чехії – 5,3 млрд. дол.¹⁹ Одна із причин такої ситуації – в оцінках зарубіжних експертів Україна належить до держав із 100% ризиком для інвесторів. Відтак протягом 1990-х рр. інвестиційний потік до України постійно знижувався: 1992 р. – на 42,8%; 1993 р. – на 49,2%; 1994 р. – на 60,7%; 1995 р. – на 70,9%; 1996 р. – на 77,3%; 1997 р. – на 79%; 1998 р. – на 79,2%²⁰. Ще однією особливістю періоду 1990-х рр. є зростання інвестицій у недержавну сферу і відповідно скорочення – до державної сфери.

Серед вагомих причин, котрі гальмували розвиток сектора ПІІ академік Г.Дзись вказував на той факт, що і на середину 1992 р. «не визначено національної політики щодо залучення іноземних інвестицій, не визначено пріоритетних напрямків та об'єктів для іноземних інвестицій» тощо²¹. Хоча серед українських чиновників формується думка, що одним із ефективних заходів захисту українського суверенітету є саме іноземні інвестиції, адже, вкладаючи кошти в українську економіку, західні країни будуть захищати свої економічні інтереси²². Разом із тим вони розуміють, що головною перешкодою на шляху перетворення України на «інвестиційну оазу» є паліативність реформ та їхня залежність від політичної кон'юнктури.

Загалом період 1992 – початку 1994 рр. характеризується незначними обсягами торгівлі між США й Україною та слабкими інвестиційними потоками до української економіки. Серед об'єктивних причин, котрі зумовили таку ситуацію були деструктивні процеси в українській економіці, що супроводжувались обвальним падінням виробництва: 1994 р. у порівнянні із 1991 р. ВВП зменшився на 40,4%; гіперінфляція 1993 р. досягла показника 10256%; на 1994 р. падіння промислового виробництва становило 27%²³.

Зважаючи на суттєві загрози та ризики для іноземного капіталу в Україні, досить незначним був і показник формування мережі представництв американських компаній, хоча Посол США в Україні Р.Попадюк і наголошував, що протягом 1992 – 1993 рр. суттєво зросло число представництв американських компаній: із 40 у 1992 р. до 90 у 1993 р.²⁴. Серед них варто назвати Cargill, Inc, котра ще 1991 р. засновує спільне підприємство з Науково-дослідним інститутом зерна в Дніпропетровську, а 1993 р. у Києві було відкрито ЗАТ «АТ Каргілл» – перший підрозділ компанії в Україні.

Серед низки інвестиційних програм та фондів варто назвати заснований 1992 р. у Бостоні фонд «Україна» із статутним капіталом 22,5 млн. дол. У грудні 1992 р. він зробив першу інвестицію. У подальшому діяльність фонду суттєво розширилась, зокрема на середину 2007 р. він координував близько 30 інвестиційних проектів вар-

тістю 10 млн. дол. та інвестував малі й середні підприємства України, викупляючи до 50% статутного фонду, або ж діяв шляхом створення нових спільних підприємств, інвестуючи до них від 100 тис. дол. до 1 млн.

Складна економічна ситуація змусила український уряд проводити реформи. Відтак друга половина 1994 р. позначена суттєвою лібералізацією зовнішньоекономічної діяльності України (відмова від невикористаного квотування та ліцензування експорту, скасування ПДВ на експорт тощо), що справило позитивний вплив на розвиток двостороннього торговельно-економічного співробітництва та активізувало інвестиційний процес у наступний період. У США схвально поставились до економічних ініціатив Президента Л.Кучми, а також сприяють отриманню Україною кредиту МВФ на 371 млн. дол.

Традиційно американська сторона прискіпливо відстежує ситуацію в Україні. Зокрема, досить цікавим документом, котрий дозволяє виокремити проблемні моменти у двосторонніх торговельно-економічних взаєминах та інвестиційній політиці Вашингтона, є аналітична доповідь Держдепартаменту США за 1994 р. по Україні. Серед них – недосконала банківська система, відсутність якісної інфраструктури, нерозвинене ринкове законодавство, відсутність чіткої валютної політики, загальна депресія економіки та високі податки й корупція. Останній момент є вкрай неприйнятним для американського бізнесу. Разом із тим у документі є й констатація низки позитивних зрушень, зокрема, прийняття парламентом ряду законів задля дотримання права інтелектуальної власності²⁵.

Проте США йдуть на ризики й протягом 1992-1995 р. посідають провідні позиції серед країн-інвесторів України. Зокрема, у визначений період США інвестують 96,6 млн. дол. – 20% від усього обсягу іноземних інвестицій. Це другий за обсягами показник після ФРН (21%).

Загалом, перший період інвестиційної співпраці позначений передусім розбудовою договірно-правової та інституційної бази, а також поступовим нарощуванням обсягів американських інвестицій.

Другий, якісно відмінний період розвитку інвестиційного співробітництва США й України припадає на 1995-1998 рр. і характеризується, з одного боку, зростанням інвестиційного потоку, а з іншого – суттєвими коливаннями та непослідовністю. На інвестиційний процес означеного нами періоду суттєво впливає й подальший пошук найоптимальніших складових зовнішньополітичних стратегій обох держав. Зокрема, 1995 р. адміністрація Б.Клінтона зазнала досить серйозної критики за «русцентризм» та поблажливе ставлення до Б.Єльцина²⁶. У цьому контексті важливим фактором стало усвідомлення «взаємозв'язку стабільного розвитку України з безпекою в Центральній Східній Європі, інтерес до якої у США був традиційним»²⁷. Відтак спостерігається тенденція до зміщення акцентів у бік України. На цей же період припадає піднесення двосторонніх відносин США й України до рівня стратегічних. Це позначилось і на характері інвестиційної політики Вашингтона. Також саме у цей період досить чітко простежується процес економізації зовнішньої політики США. Позитивним моментом була й активізація української економіки: значно зменшилось падіння виробництва, скоротилась інфляція, спостерігається макроекономічна стабілізація. Відтак 1995-1997 рр. позначені зростанням зовнішньоторговельного обігу. При цьому темпи зростання були досить значними. Зокрема у 1995 р. – 150% (по відношенню до 1994 р.) і у 1996 р. – 138% відповідно²⁸. Певну роль для активізації інвестиційних процесів відіграла політика створення протягом 1998-1999 рр. 11 спеціальних економічних зон та 9 територій пріоритетного розвитку, котрі мали сприятливіший режим інвестиційної діяльності.

У контексті вдосконалення інституційного механізму двосторонніх відносин досить показовим є створення 1996 р. Американсько-української міждержавної комісії (АУМК), котра мала стати дієвим інструментом для активізації двосторонніх відносин. Очолювали комісію із українського боку Президент Л.Кучма, а з американського – Віце-президент А.Гор. Тому вона отримує назву комісії «Гор-Кучма». Комісія складалася з таких комітетів: з питань безпеки; зовнішньої політики; торгівлі та інвестицій; стабільного економічного співробітництва. Отож діяльність двох комітетів цього

представницького органу стосувалась інвестиційної діяльності. При цьому американська сторона вносила пропозиції щодо реформування української економіки, а також вказувала на заходи, котрі мали посприяти активізації двосторонньої торгівлі та інвестиційної діяльності. Також діяльність комітетів була спрямована на підготовку української сторони до вступу у СОТ.

1996 р., в умовах згорання зовнішньої торгівлі та складної економічної ситуації, Україна 19.03.1996 р. приймає Закон «Про режим іноземного інвестування», відповідно до якого іноземні інвестори отримували статус національних із відповідними правами й зобов'язаннями. Усвідомлення складності ситуації у сфері інвестицій знайшло відображення у промові Л.Д.Кучми з нагоди 5-ої річниці незалежності, зокрема він наголосив, що «сучасні економічні відносини України із західноєвропейськими державами, так само як із США, Канадою та Японією, значно відстають від рівня політичних взаємин»²⁹.

Протягом 1996-1999 рр. найпривабливішими сферами для вкладання американського капіталу були харчова промисловість та переробка сільгосппродукції (16,1%), оптова торгівля (14,7%), готельно-ресторанний бізнес (10,7%), фінансова діяльність (8,3%), операції з нерухомістю (5%). Інші напрямки – інвестиції становили менше 5%³⁰.

Найбільш пріоритетні регіони – Київська (56,4%, зокрема у Києві – 51%), Донецька (10,6%), Дніпропетровська (6,2%) та Одеська (5,4%) області. У решті областей – менше 5% від загальної кількості американського капіталу в Україні. Така градація пояснюється як пошкоду найбільш розвинених регіонів, так і наявністю преференцій, котрі мали ВЕЗ та ТПР, більшість з яких знаходилась саме на Донеччині та Дніпропетровщині.

У контексті розвитку інвестиційної співпраці варто акцентувати увагу на кількох найбільших інвестиційних проектах. Так, досить вдалим є досвід інвестування у мережу ресторанів швидкого харчування McDonald's. Фірма прийшла на український ринок 1997 р. і з того часу поступово розширює свою мережу. Успішно розвивається компанія Cargill, котра на 1998 р. була найбільшою іноземною компанією у аграрному секторі України. 1996 р. було створено спільну компанію Golden Telekom, котра посідає важливе місце у сфері телекомунікаційних послуг та систем зв'язку. 1996 р. потужна інвестиційна група SigmaBleyzer заснувала перший «Український фонд розвитку» (Ukrainian Growth Fund), у подальшому її активність на українському ринку буде зростати, зокрема на 2007 р. один із найбільших її інвестиційних проєктів це «Воля-Кабель».

Однак уже на 1998 р. припадає початок зменшення торговельно-економічної та інвестиційної активності США щодо України. Серед вагомих причин – світова економічна криза, котра досить болісно вдарила по США, та розчарування у американському політикумі результатами парламентських виборів в Україні. Зокрема у квітні 1998 р. С.Телбот виступив із промовою «Нова Україна у новій Європі», у якій наголосив, що для України найважливішими є політичні та економічні виміри безпеки, і американці розуміють це. Разом із тим він заявив, що спроба зупинити поступ до демократії й ринкової економіки поставить під загрозу як фінансову допомогу, так й інвестиційну співпрацю³¹. Відтак на 1998 р. припадає поступове погіршення відносин між Вашингтоном та Києвом.

Наступний період охоплює 1999-2004 рр. Серед об'єктивних чинників впливу на інвестиційну політику США щодо України цього періоду варто назвати наслідки кризи 1998 р., недосконалість українського законодавства у галузі захисту прав інтелектуальної власності та низка політичних скандалів («справа Гонгадзе», «Кольчужний скандал»). При цьому політичні чинники простежуються надзвичайно чітко і позначились на проблемі визнання економіки України ринковою, відміні поправки «Джексона-Веніка» та вступу до СОТ.

Інвестиційна сфера також досить чутлива до перепадів у політичних відносинах, що проявляється зменшенням або ж порівняно незначним приростом вкладених коштів. Зокрема, 1999 р., порівняно із попереднім, загальний обсяг іноземних інвестицій скоротився на 37%, проте вже 2000 р. сума іноземних інвестицій зростає вдвічі. 2003 р. також характеризується активізацією інвестиційної активності. При цьому американські інвестиції 1999 р. становили 589,5 млн. дол., 2000 р. – 635,8 млн. дол., 2001

р. – 639,4 млн. дол., 2002 р. – 730,8 млн. дол., 2003 р. – 890,6 млн. дол., 2004 р. – 1074,8 млн. дол. Відтак простежується хоча й незначне, проте зростання обсягів інвестицій, до того ж на цьому етапі США є безперечним лідером серед країн-інвесторів України³². Загальна сума інвестицій, вкладених у ряд американських програм з розвитку окремих секторів української економіки становила на 2000 р. 1,5 млрд. дол.³³. Однак за обсягом ПІІ на душу населення на початок 2001 р. серед 17 країн ЦСЄ Україна посіла останнє місце (80 дол.).³⁴

Також у визначений період збільшується доля американських ТНК у пакеті ПІІ. Зокрема, станом на 01.01.2001 р. The Coca-cola Company інвестувала у харчову промисловість України 318 млн. дол., McDonald's Corporation (також харчова промисловість) – 195 млн. дол., а SigmaBleyzer (телекомунікації) – 150 млн. дол. Поряд із цим ряд ТНК відкрили в Україні свої дочірні компанії, філії чи сформували спільні підприємства. Серед них найбільші – The Coca-cola Company, SigmaBleyzer, McDonald's Corporation, Kraft Foods Inc. (харчова промисловість), SC Johnson (хімічна промисловість), Philip Morris Inc. (тютюнова), Procter&Gamble Co. (хімічна промисловість)³⁵. На 1 січня 2002 р. сума американського підприємницького капіталу в економіці України становила 775,1 млн. дол., а українського в американській – 0,7 млн.³⁶. Диспропорція є очевидною й зумовлена різним рівнем економічного розвитку та потенціалу України.

Наступний період інвестиційної взаємодії можна визначити в рамках 2005 – 2011 р. Він позначений перемиренням періодів піднесення та спаду як інвестиційного процесу загалом, так і двостороннього інвестиційного співробітництва. При цьому вплив політичних чинників («помаранчева революція», результати президентських виборів 2010 р.) був фактично рівнозначним впливу економічних факторів (економічна криза 2009 р.). Зокрема на 2005-2006 рр. припадає порушення 4 антидемпінгових та спеціальних розслідувань щодо української продукції з боку РФ і 3 з боку ЄС, а з боку США – жодної³⁷. До того ж 2005 р. США відміняє для України дію поправки «Джексона-Веніка», а 2006 р. надає українській економіці статус ринкової. Ймовірно, американський політикум усе ще перебував на стадії суттєвих очікувань та преференцій щодо нової української влади.

2005 р. характеризується загальним зростанням інвестицій, проте рейтинг найбільших інвесторів України суттєво змінився: ФРН (28,6%), Кіпр (11,0%), Австрія (8,3%), США (8,4%), Велика Британія (7,1%). Відтак частка США у порівнянні із 2003 р. зменшилась фактично удвічі, й Вашингтон втрачає позиції стратегічного інвестора української економіки³⁸. Динаміка американських інвестицій визначеного періоду виглядає так: 2005 р. – 1374,1 млн. дол. США (4 місце у рейтингу інвесторів); 2006 – 1418,0 млн. дол. США (6 місце); 2007 р. – 1436,8 млн. дол. США (7 місце); 2008 р. – 1471,5 млн. дол. США (7 місце); 2009 р. – 1387,1 млн. дол. США (8 місце); 2010 р. – 1192,4 млн. дол. США (10 місце); 2011 р. – 1043,1 млн. дол. США (10 місце).

Серед потужних інвестиційних проектів американських компаній варто назвати діяльність AES Corporation (на 2007 р. частка AES у ЗАТ „Київобленерго” та ЗАТ „Рівнеобленерго” становить бл. 85%); Cargill, Inc (2000 р. збудувала завод з переробки насіння соняшнику в Донецьку, має кілька елеваторів).

На фоні зменшення частки США у інвестиційному потоці до України 1.04.2008 р., під час візиту до Києва Дж.Буша (31 березня – 1 квітня 2008 р.), підписано Угоду про торгівлю й інвестиційну співпрацю, котра започаткувала діяльність Американсько-Української ради з питань торгівлі та інвестицій – Trade and Investment Council, ТІС (перше засідання відбулося 02.10.2008 р. в м. Києві, а друге – 14-15.10.2009 р. у Вашингтоні, третє – 13.10.2010 р. у Києві; 2011 р. засідання не проводилось). Іншим важливим документом став Меморандум від 10.11.2008 р. між урядами США та України про взаєморозуміння щодо відновлення діяльності в Україні Корпорації закордонних приватних інвестицій США (Overseas Private Investment corporation – ОРІС), котра спеціалізується на страхуванні американських приватних інвестицій за кордоном. Вона поновила роботу в Україні 2009 р., що сприяло активізації інвестиційної діяльності.

19.12.2008 р. у Вашингтоні К.Райс та В.Огризко підписали надзвичайно важливий документ «Хартія Україна – США про стратегічне партнерство». Розділ III «Хартії» присвячено економічному, торговельному та енергетичному співробітництву. Пе-

редовсім сторони прагнули активізувати зусилля щодо «... розширення доступу до ринку, розв'язання невіршених суперечок та сприяння захисту прав інтелектуальної власності», що безпосередньо впливало на рівень американських інвестицій³⁹.

Серед наймасштабніших інвестиційних проектів визначеного періоду є укладений у грудні 2005 р. контракт між НАЕК «Енергоатом» та американською компанією Holtec International щодо побудови в Україні головного сховища відпрацьованого ядерного палива із вітчизняних АЕС. Загальна вартість цього контракту – 150 млн. доларів, із них майже 90 % припадає на Holtec International.

Найбільш привабливими для інвестицій регіонами України, як і раніше, залишались м. Київ, Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Київська, Львівська, Одеська і Запорізька області. Вони отримували бл. 70% інвестиційних потоків⁴⁰. При цьому саме на Київ припадає третина усіх інвестиційних коштів.

Однак спеціалісти Центру Разумкова наголошують, що українська сторона протягом 2005-2009 рр. недостатньо ефективно використала усі інституційні механізми співпраці⁴¹.

В умовах економічної кризи 2009 р., за ініціативи американської сторони було започатковано міжнародний бізнес-форум з економічного розвитку України. Перший відбувся 15.10.2009 р. у Вашингтоні. Американські спеціалісти надали українським представникам влади та бізнесу ряд рекомендацій для виведення економіки країни із кризи та забезпечення сприятливого інвестиційного клімату.

На фоні кризи та посткризової депресії інвестиційний потік із США до України зростає вкрай повільно. А серед 10 найбільших інвесторів США суттєво поступаються Кіпру, ФРН, Нідерландам, РФ, Австрії, Великій Британії та Франції⁴². Кіпр почав випереджати США за рівнем інвестицій з осені 2005 р. Проте слід наголосити, що поряд із Ліхтенштейном, Швейцарією та Британськими Віргінськими островами – це одна із найбільших офшорних зон, котрі вкладають інвестиції в Україну. До того ж за оцінками спеціалістів абсолютна більшість цих капіталовкладень є легалізованим українським капіталом⁴³.

На 2010-2011 рр. важливою формою інвестування залишаються підприємства із американським капіталом, їх понад 1500. А на території США працює всього 6 підприємств з українським капіталом. Разом із тим Т.Мединська наголошує, що найпривабливішими формами співробітництва з Україною для американських компаній є прямі продажі, дистриб'юторські чи франчайзингові угоди, ліцензоване або спільне виробництво. А найвигіднішою формою інвестування є саме спільні підприємства. Серед найпривабливіших секторів залишаються сільське господарство, харчова та переробна галузі, торгівля (переважно роздрібна), енергетика, нафтогазова промисловість, будівництво, деревообробка, машинобудування. Поряд із цим зростає інтерес і до інформаційних технологій та телекомунікацій. «При цьому відчувається дефіцит американських інвестицій у високотехнологічні галузі української економіки»⁴⁴.

Інвестиційне співробітництво між США та Україною об'єктивно є асиметричним. Український капітал на світовому інвестиційному ринку складає незначну частку. Так, 2006 р. – 221,5 млн. дол., а 2007 – цей показник значно зріс і становив 6196,1 млн. дол. У геоeкономічному відношенні Україна протягом 2006 р. найбільше інвестувала до РФ – 42,1%, Польщі – 10,9%, Панами – 8,6%, Великої Британії – 6,3%. США опинились тільки на сьомому місці із показником 2,6 %. 2007 р. цей показник скоротився до 0,1%. Цікавим є показник Кіпру, котрий отримав 94% українських інвестицій⁴⁵.

Підсумовуючи, варто наголосити, що за обсягом іноземних інвестицій до України США тривалий час були лідером. Проте із 2005 р. спостерігається поступове зменшення частки США у загальному потоці ПІІ до України. Серед об'єктивних внутрішніх причин, що зумовлюють незначний рівень інвестиційної активності провідних країн, зокрема й США щодо України, є низький рівень інвестиційної привабливості, що зумовлюється рівнем економічної свободи, масштабами корупції, низькою конкурентоспроможністю, складністю ведення бізнесу. Серед зовнішніх причин, котрі впливають на інтенсивність процесу капіталовкладень – активність на світовому ринку, внутрішня ситуація у країнах-інвесторах. Також активність потенційних американських інвесторів об'єктивно залежить, передусім, від поточних політико-економічних процесів в

Україні, вирішення проблемних питань діяльності американських компаній на ринку України, а також рекомендацій відомих консалтингових фірм. При цьому варто наголосити, що для України важливе значення мають не лише безпосередні інвестиційні проекти Вашингтона, але й беззаперечний вплив США на політику провідних світових фінансових установ – Всесвітній банк, МВФ, Економічна та соціальна рада ООН, СОТ. Відтак проблема інтенсивності та наповнення інвестиційних потоків із США значною мірою залежить від самої України.

1. Sevell J.W. *Foreing Aid for a New World Older// US Foreing Polisy after the Cold War.* – Routledge, 2005 – 236 p. – P.17-19; Камінський Є.Є. Економіка США і актуальні геополітичні перспективи// *Геоенкономічні сценарії розвитку і Україна: монографія/ М.З.Згуровський, Ю.М.Пахомов, А.С.Філіпенко та ін.* – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 328 с.

2. Мунтян В. І. *Економічна безпека України.* – К.: Вид-во КВІЦ, 1999. – 464 с.; Синельников Р.О. *Деякі актуальні проблеми національної безпеки України: соціально-економічний аспект//актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Вип.22.(частина І).* – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин. – 220 с.; *Економічна безпека України в системі євроатлантичних інтеграційних процесів: Навч.пос./ Нижник В.М., Ніколайчук М.В.* – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 439 с.; *Геоенкономічні сценарії розвитку і Україна: монографія/ М.З.Згуровський, Ю.М.Пахомов, А.С.Філіпенко та ін.* – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 328 с.; Пастернак-Таранущенко. *У колі економічних небезпек// Вісник НАН України.* – 2000 – №8. – С.25-31.

3. Свердан М.М, Саєнчук Н.В. *Проблеми залучення іноземних інвестицій в економіку України// Фінанси України.* -1998. -№1. – С.76 – 80; Євдокименко В. *Зовнішньоекономічна діяльність та іноземні інвестиції як чинник стабілізації: регіональний аспект// Регіональна економіка.* – 1997. – №1. – С.55 – 58; *Іноземні інвестиції в Україні* – К.: редакційно-видавниче відділення УкрІНТЕІ, 2004. – 248 с.; Філіповський О.В., Чаплига М.В., Жук В.О. *Проблеми іноземного інвестування в Україні// Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми формування і реалізації політики сприяння розвитку підприємництва в Україні: Збірник наукових праць/ НАН України, Інститут регіональних досліджень: Редкол: відп. ред. академік НАН України М.І.Долішній.* – Львів, 2002. – Вип.1. – 352 с.; Заблодська І.В. *Інвестиційна привабливість регіонів України за умов інтеграції до СОТ: монографія/І.В.Заблодська, О.М.Шаповалова, О.С.Харитонова, І.В.Клюс.* – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2010. – 181 с.; Кириленко В.І. *Інвестиційна складова економічної безпеки: Монографія.* – К.:КНЕУ, 2005. – 232 с.; Ткаленко С.І. *Інвестиційна складова стратегічного розвитку України в контексті забезпечення національної безпеки //Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): науковий журнал* – К.: НАУ, 2011. – №4. Т2. – 280 с.; Ткаленко С.І. *Інвестиційна стратегія розвитку України у глобальному середовищі// Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): науковий журнал* – К.: НАУ, 2011. – №2. – 242 с.; Полковніченко С.О., Аркадьєва Н.В. *Вплив прямих іноземних інвестицій на розвиток економіки України// Науковий вісник ЧДІЕУ. Серія 1, Економіка: Збірник наукових праць.* – Чернігів: ЧДІЕУ, 2010. – №3 (7). – С.79-84; Філіпішин І.В. *Іноземні інвестиції в економіці України//Економіка промисловості. Науково-практичний журнал.* – 2005. – №2(28). – С.20-23; Поліщук О.В., Цимбал В.В. *Проблеми інвестиційного вектору ТНК в Україні// Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): науковий журнал* – К.: НАУ, 2011. – №4. Т2. – С. 175-180.; Охріменко О. *Інвестиційні програми Ексімбанку США: що є корисного для українського бізнесу// Ринок цінних паперів України.* – 2002. -№1 1-2. – С.49 – 52.

4. Дудко І.Д. *Національні інтереси США у постбіполярному світі.* – К.:КНЕУ, 2003. – С.138.

5. Talbott S.*Ukraine's Future and Future of Europe. Adress before the Carnegie Endowment for International Pease// Washington DC.* – 1994. – November, 18. – P.10.

6. Sevell J.W. Foreign Aid for a New World Order// US Foreign Policy after the Cold War. – Routledge, 2005 – P.17-19.
7. Ярошко Олеся З. Концептуальне забезпечення зовнішньої політики України в пост біполярній системі міжнародних відносин. Текст: монографія/Олеся Ярошко. – К: LAT&K, 2001. – С.29.
8. Буркат Т.Л. Особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні і США. Зб. наук. праць УАЗТ «Зовнішня торгівля: право та економіка. – № 5–6 (9–10). – К.: УАЗТ, 2003. – С.38.
9. Угода про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/840_008
10. Угода між Урядом України і Урядом Сполучених Штатів Америки про сприяння капіталовкладенням // Зібрання чинних міжнародних договорів України: офіційне видання/ (за заг. ред А. Зленка). – Т 2. Кн.1: січень-липень 1992 р. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002./ Є.В.Корнійчук та ін.. (уклад.). – 2002. – 660 с. - С.359-362.
11. Конвенція між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи та капітал// http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/840_576.
12. Губський Б.В. Євроатлантична інтеграція України. – К.: Логос, 2003. – 328 с. – С.143.
13. Договір між Сполученими Штатами Америки й Україною про заохочення та взаємний захист інвестицій//Зібрання чинних міжнародних договорів України: офіційне видання/ (за заг. Ред..Б.І.Тарасюка). – Т 6. Кн.2: липень-грудень 1996 р. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – 744 с. – С.410-420.
14. Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва// http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/840_015.
15. Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. – Ст.8// http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/840_015.
16. Спільна заява щодо розвитку торгівлі та інвестицій між урядом України та Урядом США// Зібрання чинних міжнародних договорів України: офіційне видання/ (за заг. Ред.. К.І.Гриценка). – Т 4. Кн.2: липень-грудень 1994 р. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – 812 с. – С.792-796.
17. Іноземні інвестиції в Україні – К.: Редакційно-видавниче відділення УкрІНТЕІ, 2004. – 248 с.
18. Богатуров А.Д. и др. Вашингтон и постсоветские государства// США. Экономика. Политика. Идеология. – 1994. – №1. – С. 37-47. – С.38.
19. Євдокименко В. Зовнішньоекономічна діяльність та іноземні інвестиції як чинник стабілізації: регіональний аспект// Регіональна економіка. – 1997. -№1. –С.55-58. – С.55.
20. Філіповський О.В., Чаплига М.В., Жук В.О. Проблеми іноземного інвестування в Україні// Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми формування і реалізації політики сприяння розвитку підприємництва в Україні: Збірник наукових праць/НАН України, Інститут регіональних досліджень: Редкол: відп.ред. академік НАН України М.І.Долішній. – Львів, 2002. – Вип.1. – 352 с. – С.82-94. – С.83.
21. Дзісь Г. Участь іноземних інвесторів у формуванні українського ринку цінних паперів//Економіка України. – 1992. – № 9. – С.18-24.
22. Макаренко О. Допомога під «реформи»// ПІЧ. – 1994.-№ 3. – С.3-8. – С.4.
23. Іноземні інвестиції в Україні. – К.: редакційно-видавниче відділення УкрІНТЕІ, 2004. – 248 с. – С.81.
24. Попадюк Р. США бачать в Україні друга. Промова на зустрічі з викладачами і студентами КМА Посла США в Україні Р.Попадюка // ПІЧ. – 1993. – №5. – С. 12-14. – С.14.
25. Михайленко М.В. Доба інституцій: парадигма світополітичного вибору в умовах глобалізації та українська політика Вашингтона у 90-х рр. – Чернівці: Місто. -2005. – 240 с. – С.179-180.
26. Кобринская И.Я. Политика США в Центральной и Восточной Европе// США-Канада: экономика-политика-культура. – 2000. – №2. – С.55-72.

27. Чижова О.М. Прагматизм, геополітика, стратегія держав Трансатлантичного регіону та місце України у цих відносинах//Держава і право. – 2009. – Вип.45. – С.592-599. – С.596.
28. Губський Б.В. Євроатлантична інтеграція України. – К.: Логос, 2003. – 328 с. – С.165.
29. Кучма Л.Д. «Момент істини» в міжнародному становленні молоді української держави: (із доповіді Президента України Л.Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 року// ПІЧ. – 1996. – № 9. – С.3-4.
30. Прямі інвестиції з США в економіку України//<http://www.ukrstat.gov.ua/>
31. Talbott S. The New Ukraine in the New Europe. Address at the Workshop on Ukraine-NATO Relations Sponsored by the Harvard University Project on Ukrainian Security and the Stanford-Harvard Preventive Deference Project// Washington DC. – 1998. – April 8. – P.12.
32. Пехник А.В. Іноземні інвестиції в економіку України: Навч.пос. – К.: Знання, 2007. – 335 с.- – С.113-114.
33. Буркат Т.Л. Аналіз стану та перспектив подальшого розвитку торговельно-економічного співробітництва зі США. Зб. наук. праць УАЗТ «Зовнішня торгівля: право та економіка». Вип. 1 (5). – К.: УАЗТ, 2001. – С. 229–240. – С.235.
34. Іноземні інвестиції та національний капітал: парадигма взаємодії: Зб.наук. статей/Під ред. А.Я Жаліла. – К.: «Сатсанга», 2001. – 109 с. – С.18; С.22.
35. Поліщук О.В., Цимбал В.В. Проблеми інвестиційного вектору ТНК в Україні// Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): науковий журнал – К.: НАУ, 2011. – №4. Т2. – 280 с. – С. 175-180. – С.178-179.
36. Губський Б.В. Євроатлантична інтеграція України. – К.: Логос, 2003. – 328 с. – С.181.
37. Маруняк Є.О. Особливості прояву і взаємодії основних складових глобальної економіки на теренах України у контексті її приєднання до СОТ//Український географічний журнал. – 2007. – №1. – С.3-14. – С.11.
38. Прямі іноземні інвестиції в Україну на 01.01.2006 р.// <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
39. United States-Ukraine Charter on Strategic Partnership<http://merln.ndu.edu/archivepdf/EUR/State/113366.pdf>
40. Полковніченко С.О., Аркадьєва Н.В. Вплив прямих іноземних інвестицій на розвиток економіки України// Науковий вісник ЧДІЕУ. Серія 1, Економіка: Збірник наукових праць. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2010. – №3 (7). – 200 с. – С.79-84. – С. 83.
41. Україна на світовій арені: сучасний стан та перспективи. Дослідження Центру Разумкова//Національна безпека і оборона – 2010. -№2. –С.6-15. – С11.
42. Полковніченко С.О., Аркадьєва Н.В. Вплив прямих іноземних інвестицій на розвиток економіки України// Науковий вісник ЧДІЕУ. Серія 1, Економіка: Збірник наукових праць. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2010. – №3 (7). – 200 с. – С.79-84, С. 82.
43. Руденко Н.В., Ткачук А.В. Прямі іноземні інвестиції: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні//Стратегічний розвиток України (економіка, соціологія, право):науковий журнал. – К.:НАУ, 2011. – №3. – 228 с. – С 113-121. С.117.
44. Мединська Т. Торгово-економічне співробітництво України і США в умовах економічної глобалізації/ автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.02 – К.:2007. – 18 с. – С.9-10.
45. Прямі інвестиції з України в економіку країн світу//<http://www.ukrstat.gov.ua>.

В статтє делается попытка вычлєнить и проанализировать инвестиционную составляющую двустороннего сотрудничества США и Украины в период 1992-2011 гг.

In the article the attempt to allocate and analyse an investment component of bilateral cooperation between Ukraine and USA in 1992-2011 is made.

Володимир Хімей

УРСР У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПЕРІОДУ БЛОКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ

У статті розглядається міжнародне становище України після Другої світової війни. Особлива увага приділяється з'ясуванню ролі української дипломатії в період блокового протистояння.

Ключові слова: Україна, дипломатія, ООН, міжнародні відносини, зовнішня політика.

Друга світова війна зумовила серйозні перетворення геополітичного, економічного, суспільного, ідеологічного та іншого характеру людського буття, зокрема і в Україні. Це пов'язано не тільки з тією високою ціною, яку сплатив український народ задля загальної перемоги, що дозволило УРСР стати членом-засновником ООН, а й з територіальним розширенням – змінами державного кордону СРСР та становленням його зовнішньополітичної діяльності. Місце і роль української дипломатії та її самостійність доволі неоднозначно оцінювалися дослідниками. В сучасній українській історіографії знайшли відображення як окремі сюжети зовнішньополітичної діяльності України [1], так і загальні роботи, присвячені міжнародним відносинам у ході Другої світової війни та післявоєнної доби за участю України [2].

Важливе місце в історичній літературі посідає питання створення МЗС УРСР та його повноважень, специфіки формування зовнішньополітичного курсу Радянської України і засобів загальносоюзного політичного контролю за ним [3]. Дослідження зовнішньополітичної діяльності УРСР під час Другої світової війни та її участі у повоєнному врегулюванні – підписанні мирних угод з союзниками Німеччини і процесі остаточного вирішення прикордонних питань з Польщею відображені в багатьох роботах [4].

Головному напрямку закордонної політики УРСР – діяльності в рамках ООН та її спеціалізованих органах – присвячені численні роботи дослідників. Зокрема, з'ясовується роль українських дипломатів у реалізації зовнішньополітичних інтересів СРСР [5]. Проте дослідницький інтерес щодо впливовості та значущості України у складі СРСР на зовнішньополітичній арені залишається високим.

У даній статті здійснюється спроба простежити міжнародне становище України в період блокового протистояння.

Перш за все слід відзначити територіальні зміни, що відбулися після Другої світової війни. У червні 1945 р. Чехословаччина відмовилася від Закарпатської України, де було створено Закарпатську область. 16 серпня 1945 р. встановлено радянсько-польський кордон, що йшов уздовж Бугу і на схід від Сяну, за так званою «лінією Керзона», залишаючи Польщі частину українських земель. З Румунією у 1944 р. відновлено кордон, усталений ще в червні 1940 р. Через десять років, 19 лютого 1954 р., за декретом Верховної Ради СРСР, РРФСР передала Україні Крим.

Коли війна ще тривала, проектування нової системи повоєнного миру окреслювалося з більш значущим місцем для СРСР. Головна радянська газета «Правда» 28 січня 1944 року надрукувала коротке інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР щодо розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх відносин і схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР [6].

28 січня 1944 р. почала роботу X сесія Верховної Ради СРСР першого скликання, на якій 1 лютого з доповіддю «Про перетворення Наркомату Оборони і Наркомату

© Хімей Володимир Васильович – пошукувач Чернігівського національного університету ім.Т.Г.Шевченка.

Закордонних Справ із загальносоюзних в союзно-республіканський наркомат» виступив заступник Голови Раднаркому, нарком закордонних справ СРСР В. Молотов [7]. Після короткого її обговорення Верховна Рада одностайно ухвалила два запропоновані закони: «Про утворення військових формувань союзних республік» та «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин». Перший було прийнято з метою посилення оборонної могутності СРСР, а другий задля розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва СРСР з іноземними державами за безпосередньої участі радянських республік [8].

Статтями 18-а, 18-6 ці закони стали поправками до Конституції СРСР, і протягом 1944 р. були узгоджені з конституціями союзних республік.

Такі зміни різко контрастували з попередньою стратегією радянського керівництва. В промові у Верховній Раді СРСР 1 лютого 1944 р. В. Молотов дав пояснення доцільності запропонованих змін союзного уряду: «Йдеться не про звичайне перетворення двох наркоматів, йдеться про нові відповідальні завдання, які стоять перед союзними республіками. Поставлено питання про нові завдання і права союзних республік, по-перше, в справі оборони нашої країни, і, по-друге, в галузі зовнішніх відносин із зарубіжними державами й у зв'язку з цим – про важливі перетворення в нашій союзній державі..., національні потреби республік можуть бути задоволені тільки через посередництво прямих відносин республік з відповідними державами... Треба визначити нарешті, що це не лише в інтересах республік, а й в інтересах усієї справи розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співпраці СРСР з іншими державами, що є важливим під час війни і що дасть свої плоди післявоєнному періоді» [9].

Наявність двох міністерств закордонних справ – загальносоюзного і республіканського – створило незвичний зовнішньополітичний інструмент, який посол США у Радянському Союзі А. Гарріман влучно назвав «двостволкою» [10].

Те, що суверенітет республік був лише «паперовим», у західних політологів не викликало жодних сумнівів. «Центральний контроль Москви, – зазначав у своєму меморандумі шеф східноєвропейського відділу Держдепартаменту США К. Болен, – ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію і, безумовно, так і буде надалі» [11]. «Якщо й буде створено союзно-республіканський наркомат, – писав А. Гарріман, – він, буде керуватися та спрямовуватися центральним комісаріатом у Москві» [12].

Постановою Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1944 р. Україні повернули статус, який вона втратила 1922 р. щодо ведення міжнародних зносин. Після передачі Києвом своїх зовнішньо-політичних компетенцій, згідно зі статутотом 1 (параграф «а») першої союзної Конституції від 13 січня 1924 р., тільки центральний уряд мав право «репрезентувати Союз у міжнародних відносинах, встановлюючи дипломатичні зв'язки, укладати договори з іншими державами». Те саме сказане й у сталінській Конституції у ст. 14 (параграф «а») від 5 грудня 1936 р. Це обґрунтування міститься й у заяві уряду республіки, підписаній М.Хрущовим і Д.Мануїльським, про приєднання УРСР до ООН. У ній зазначено: «УРСР, з населенням понад 40 мільйонів, є однією з найбільших європейських держав. УРСР, на основі своєї Конституції, прийнятої 30 січня 1937 р., а також змін і поправок, прийнятих Верховною Радою УРСР 4 березня 1944 р., відновлено права, що раніше належали республіці і які вона добровільно передала СРСР в 1922 р., на встановлення безпосередніх зносин з іноземними державами, укладання угод з ними, незалежне представництво на міжнародних конференціях та в органах, створених ними» [13].

На посаду наркома закордонних справ УРСР було призначено О. Корнійчука, проте його перебування на посаді виявилось нетривалим. 13 липня 1944 р. його замінив відомий діяч Комінтерну Д. Мануїльський, який на той час працював заступником завідувача Інформаційного відділу ЦК ВКП(б).

Коментуючи конституційні зміни 1944 р., американський радянознавець В. Аспаторіян у праці «Союзні республіки в радянській дипломатії» відзначає, що «зміни від 1 лютого 1944 р. започаткували нову фазу у ролі союзних республік, які виконують одночасно функцію суб'єктів та об'єктів радянської дипломатії» [14]. Архітектурний проект двох доповнень мав завдання перетворити серйозні сепаратистські сили, визволені в часи німецької окупації, в ефективний засіб для посилення центробижного

руху і, водночас, створити передумови для того, щоб багатонаціональний характер радянської держави використати як інструмент радянської дипломатії.

Інший дослідник радянської історії, Є. Гудман, відзначає «надзвичайно високу маніпулятивність радянського федералізму показово ілюструє конституційна зміна 1944 р. Вона спрямовує кожну союзну республіку «вступати у прямі зв'язки з іноземними державами» і створити «власні республіканські збройні формування», однак, діяти вони мали б в межах політики, визначеної вищими органами державної влади СРСР» [15].

«Якої ваги надають радянські лідери справі збереження формально-правових моментів, коли йдеться про окремі союзні республіки, – пише М. Сосновський, – відбито в численній політичній і юридичній літературі, де автори дискутують і обґрунтовують поняття суверенності і прав та компетенцій СРСР і союзних республік» [16]. М. Сосновський пропонує аналіз конституційних положень у відповідній радянській літературі [17].

Позиція радянських юристів відображена у статті В. Євгенєва, «Правосуб'єктність, суверенітет і невтручання у міжнародному праві», в якій зазначено: «На противагу буржуазній федерації радянська соціалістична федерація, в основі якої лежить добровільний союз рівноправних радянських соціалістичних республік, з яких кожна, зберігаючи статус самостійної держави до вступу в СРСР, не втратила своєї самостійності і після входження до нього, а тільки передала певну частину своїх прав союзній державі. Радянський Союз в цілому і кожна союзна республіка зокрема є самостійними суб'єктами міжнародного права з усіма наслідками для них, правами і обов'язками у взаєминах з усіма іншими державами. Союзні республіки, як і весь Радянський Союз в цілому, є насправді суверенними державами» [18].

Таку ж інтерпретацію суверенності зустрічаємо і в інших радянських юристів. В. Вадімов переконаний, що «приналежність до СРСР гарантує кожній республіці повну охорону її прав та інтересів на міжнародному полі. Якщо б кожна республіка діяла на міжнародній арені як самостійна держава <...>, її вплив і співпадіння у важливих міжнародних проблемах були б незначні. Як частина союзної структури, кожна республіка, може разом із іншими республіками діяти з позицій великої могутності СРСР у міжнародних відносинах» [19].

Інший радянський юрист Б. Манеліс у статті «Єдність суверенітету СРСР і суверенітету союзних республік у період розгорнутого будівництва комунізму» відкидає твердження, ніби союзні республіки передали частину своїх суверенних прав Радянському Союзу, і відзначає, що: «Джерелом суверенітету СРСР є тепер радянський народ», а не договір між «самостійними соціалістичними республіками» [20].

УРСР не мала самостійної позиції на міжнародній арені, яка б кваліфікувала її як справді суверенну державу і як суб'єкт міжнародного права та світової політики. Така кваліфікація УРСР може мати тільки умовний характер і має спиратися виключно на формальні конституційні положення, на яких побудована адміністративно-політична організація радянської республіки, що мала на меті замаскувати її фактичний стан повної залежності від союзного центру.

Очевидним критерієм підпорядкованості українського МЗС центральним владним структурам СРСР була неможливість встановлювати дипломатичні та консульські зносини з іншими державами.

Вагомим чинником в характеристиці значення України в повоєнній системі світу є її діяльність в ООН. Дослідженню цього питання присвячено чимало літератури, зокрема є і спроби оцінити змістовність, ефективність та самостійність діяльності української делегації [21].

Активність українського представництва в ООН, чи в агентствах цієї міжнародної організації можна розцінювати як важливу та значущу складову загальної радянської політики в цій авторитетній структурі. Проте УРСР в ООН була представлена серед інших держав, розвивала дружні взаємини, отримувала неоціненний досвід для подальшої співпраці.

Для оцінки позиції України на міжнародному полі необхідно проаналізувати документи і матеріали, що стосуються участі її уряду в основних справах міжнародного життя [22]. Ці документи опубліковані в кількох збірниках, один з яких у двох частинах

(1959 і 1966 рр.) під егідою Академії наук УРСР – «Українська РСР у міжнародних відносинах». Другий виданий у 1963 р. МЗС УРСР – «Українська РСР на міжнародній арені» та «Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986-1990 рр.». Ці збірки яскраво демонструють сутність розбіжностей між теорією і практикою у питанні державної суверенності радянських республік і того, до якої міри фіктивними були республіканські МЗС.

Зокрема, в одному з них стверджується, що «членство радянської України в ООН та інших міжнародних організаціях, активна участь делегації УРСР в численних дипломатичних конференціях, участь у міжнародних договорах є красномовним свідченням активної зовнішньополітичної діяльності України, свідченням прагнення українського народу до миру і співробітництва з усіма народами» [23]. Або твердження про те, що «бажання використати всі можливості для активного захисту миру і безпеки, для розвитку міжнародного співробітництва, Україна здійснює своє право суверенної країни на міжнародне спілкування, входячи до багатьох міжнародних організацій, що здійснюють багатогранну діяльність в економічній, соціальній, культурній і науковій галузях» та що «Українська РСР у період з 1944 по 1961 рр. уклала 107 міжнародних договорів» [24].

Водночас навіть звичайна кореспонденція, призначена для МЗС УРСР, спрямовувалась до радянських посольств, консульств. Таких представництв в Україні (крім ООН) не існувало. Навіть ті консульства, які були на території України, контактували виключно з Москвою і не мали жодного ділового зв'язку з МЗС УРСР.

У згаданій публікації є розділ про «міждержавні зв'язки УРСР», які ілюструються фактами щодо «відвідання Києва і УРСР» окремими особами чи делегаціями під час їхнього перебування в СРСР на запрошення союзного уряду, та намагання представити ці візити реальними міжнародними контактами України – розкриває справжній характер позицій УРСР на міжнародній арені. Відзначимо, що в усіх публікаціях МЗС УРСР часто підкреслюється «суверенність», обов'язково з цитуванням відповідних положень Конституції: «УРСР має право вступати в безпосередні зносини з закордонними державами, укладати з ними угоди і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками», бо це є єдина конкретна ознака суверенності, яка не знайшла відображення в реальності. Хоча ст. 20 Конституції СРСР, в якій йдеться про пріоритет союзних законів над законами союзних республік, зазвичай не згадується [25].

Радянський спеціаліст з конституційного права Я.Н. Уманський звертає увагу, що в зовнішніх зносинах та в питаннях оборони та організації республіканських збройних сил вирішальний голос зберігається за центральним союзним урядом: «Здійснення дипломатичних відносин і консульських взаємин з закордонними державами (відбувається) на базі загального порядку таких взаємин, визначеного Союзом» [26].

В. Аспатюрін, коментуючи становище МЗС союзних республік, відзначає, що «основна функція республіканських міністерств закордонних справ є церемоніальна, орнаментальна і символічна: вони вітають закордонних достойників, беручи участь у дипломатичних бенкетах і прийомах, є членами різних радянських дипломатичних і квазі-дипломатичних делегацій до міжнародних організацій, на конференції і наради та беруть участь у зовнішньополітичній «дискусії» у Верховній Раді чи в комісіях із зовнішньої політики» [27].

Ще одним аргументом відсутності дієвої зовнішньополітичної компетенції МЗС УРСР є позиція радянського керівництва щодо «зовнішньої політики» союзних республік. У публікаціях, присвячених зовнішнім зносинам СРСР, майже немає згадки про існування відповідних структур на місцях. Наприклад, у роботі «Етапи зовнішньої політики СРСР», 1961 р., відсутня інформація про діяльність міністерств закордонних справ в УРСР та БРСР.

Враховуючи специфічність зовнішньої діяльності України у складі СРСР, не слід ігнорувати той позитивний доробок та досвід української дипломатії, отриманий впродовж десятиліть. Саме його цеглини стали основою фундаменту української державності та визнання України в світі.

Представники України неодноразово обиралися на високі пости різних органів ООН. Так, у вересні 1945 р. у Лондоні зібралася Підготовча комісія ООН, що ухвалюва-

ла тимчасовий порядок денний першої сесії Генеральної Асамблеї та питання про місце перебування ООН, першим віце-головою якої став народний комісар закордонних справ УРСР Д. Мануїльський. Вже 10 січня 1946 р. розпочала роботу перша сесія ГА ООН. Через два дні УРСР обрали (разом з іншими 17 країнами) членом Економічної і Соціальної Ради строком на один рік.

Формування нової структури міжнародних організацій спричинило появу численних спеціалізованих органів та установ системи ООН. Україна, як член ООН, стала членом п'ятнадцяти організацій системи ООН, а також шістдесяти її постійних або тимчасових органів.

1947 р. Україна стала членом Економічної комісії для Європи. Під час роботи першої сесії ГА ООН делегата України призначено членом Ревізійної комісії ООН. На третій сесії ГА ООН головою Комітету з перевірки повноважень делегацій обрано представника України. Україна була однією з держав – засновниць Всесвітньої організації охорони здоров'я, яка існує з 7 квітня 1948 р. У 1948 р. Україна вступила до Всесвітнього поштового союзу. Вона є членом Всесвітньої метеорологічної організації з 1947 р., Міжнародного Союзу електров'язку з 1947р., членом ЮНЕСКО – з 1954 р., Міжнародного агентства з атомної енергетики – 1954 р. та багатьох інших.

Україна добивалася певного авторитету на міжнародній арені. Про це свідчило обрання її на другій сесії ООН 13 листопада 1947 р. непостійним членом одного з головних органів ООН – Ради Безпеки на дворічний термін (1948-1949 рр.). Як член РБ ООН Україна входила до складу Комісії з атомної енергії (у лютому 1948 р. головувала в ній), Комісії ООН з озброєнь звичайного типу, Комітету з прийому нових членів ООН.

Вдруге наша країна брала участь у роботі Ради Безпеки в 1984-1985 рр. Представник України виконував функції голови РБ ООН.

Крім цього, УРСР обиралася членом Економічної і Соціальної Ради ООН (1946 та 1977–1979 рр.), Комісії ООН з народонаселення (1946-1983 рр., 1983-1985 рр.), Соціальної комісії ООН зі становища жінок (1981-1984 рр.), Адміністративної ради Міжнародної організації праці (1963-1966, 1972-1975 та 1981-1984 рр.), виконавчої ради ЮНЕСКО (1980-1985 рр.) та інших органів міжнародних організацій.

Українська дипломатія представляла український народ, а в практичному сенсі отримувала неоціненний досвід для колективу МЗС. Нечисельність дипломатичного корпусу змушувала владу залучати до участі у міжнародних конференціях відомих і авторитетних представників української інтелігенції: письменників, митців, громадських діячів, науковців, які допомагали світові формувати багатоаспектне уявлення про Україну.

Зауважимо, що УРСР не була членом жодної з міжнародних інституцій економічного характеру. Основним змістом її діяльності на міжнародній арені була боротьба за мир і безпеку народів, за мирне співіснування держав з різним суспільним ладом, відвернення можливої чергової світової війни. На XII сесії ГА ООН у жовтні 1957 р. голова української делегації Л.Паламарчук (міністр ЗС 1954-1966 рр.) заявив, що «з метою послаблення міжнародної напруженості необхідно радикально розв'язати проблеми роззброєння, заборонити атомну і водневу зброю, припинити її виробництво, істотно скоротити збройні сили та військові бюджети» [28]. З серпня 1960 р. постійне представництво УРСР при ООН надіслало ноту на ім'я генерального секретаря ООН, в якій висловлювалася пропозиція щодо особистої участі глав урядів держав-членів ООН у розгляді питання роззброєння на сесії Генеральній Асамблеї.

Різноманітною була діяльність України в ЮНЕСКО. На XVI сесії ГА ООН українська делегація внесла проект резолюції про заходи зі сприяння ліквідації неписьменності в усьому світі, який було схвалено. Активно співробітничала республіка й по лінії Міжнародного бюро освіти (МБО). Свідченням внеску українського народу у скарбницю світової культури стало святкування 150-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка, затвержене ЮНЕСКО.

Динамічнішими стали зовнішньоекономічні зв'язки республіки. Якщо 1957 р. підприємства України постачали продукцію до 31 країни світу, то 1960 р. – до 41, а вже 1965 р. – до 81 країни. Українські підприємства здійснювали поставки машин, устаткування, приладів та матеріалів до 300 об'єктів, що збиралися в інших країнах за

технічної допомоги СРСР. Питома вага України у зовнішньоторговельному обороті СРСР становила 23 %. Особливо зросли поставки металопрокату, вугілля, чавуну, залізної руди, металорізальних верстатів, екскаваторів тощо. З 1964 р. республіка розпочала експорт літаків ТУ-124, АН-24, з 1965 р. – автомобілів «Запорожець», автобусів ЛАЗ, тепловозів М-62 тощо.

Лише криворізькою залізною рудою свої потреби задовольняли: Болгарія – на 60 %, Румунія – на 70 %, Чехословаччина – на 75 %, Польща – на 80 %, Угорщина – на 82 %, НДР – на 90 % [29].

Тісні зв'язки встановлювалися між областями і містами України та зарубіжних прикордонних країн, їх ініціаторами створювалися товариства дружби. Отже, Україна брала активну участь у міжнародних економічних зв'язках, що відбувалися через Москву і насамперед у межах РЕВ, хоч і не була учасницею підписання її статутних документів.

Нового забарвлення набуває зовнішньополітична діяльність СРСР з приходом до влади М. Горбачова. Проте серйозним випробуванням для УРСР стали аварія на Чорнобильській АЕС в квітні 1986 р та ліквідація її наслідків. На жаль, звичний стиль керування через центр не дозволив ефективно відреагувати на епіцентр біди та вчасно скористатися необхідною допомогою. Політбюро ЦК КПУ лише у березні 1990 р. виступило із зверненням до урядів, громадськості зарубіжних країн та міжнародних організацій з питань співробітництва у справі ліквідації наслідків на ЧАЕС.

Незважаючи на обмежені можливості та відсутність реальних повноважень формувати, впливати та реалізовувати ефективну діяльність на міжнародній арені, в Українській РСР у повоєнний час було відновлено основний інструмент забезпечення зовнішніх зносин – відкрито МЗС.

Ефективною і корисною виявилася діяльність українського представництва в ООН, засновницею якої стала Україна в 1945 р. Беручи участь у роботі органів та її численних організацій, українська дипломатія сприяла розвитку миру та безпеки в світі, соціального добробуту різних країн, набувала неоціненного досвіду та презентувала українську спільноту серед розмаїття суверенних держав. Діяльність українського МЗС була жорстко регламентована союзним урядом та позбавляла можливості діяти самостійно. Відсутність можливості встановлювати прямі дипломатичні відносини, укладати угоди, розвивати безпосередні контакти з іншими державами не дає підстав вважати УРСР суб'єктом міжнародних відносин в добу холодної війни. Проте всі необхідні характеристики суверенності, ухвалені Постановою Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1944 р., були внесені до Конституції УРСР, але мали лише декларативний характер.

1. Гриневич Р. А. Утворення народного комісаріату закордонних справ УРСР: проекти і реалії (1944-1945 рр.) / Гриневич Р. А. // Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С. 36-47; Макарчук В. С. Міжнародно-правове визначення державного кордону між Україною і Польщею (1939-1945 рр.) / Макарчук В. С. – К.: Атіка, 2004. – 348 с.; Дяченко О. Рукостискання культур: [Про діяльність ЮНЕСКО] / О. Дяченко // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 11-16; Дециньський Л. Є. Статус України в міжнародних відносинах у період Другої світової війни / Дециньський Л. Є., Постоловський Р. М. // Вісник НУ «ЛП»: Держава і армія. – Львів. – 2005. – №541. – С. 5-14

2. Нариси з історії дипломатії України / [Під ред. В.А.Смолія]. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.; Дециньський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навчальний посібник / Дециньський Л. Є., Панюк А. В. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2001. – 424 с.; Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: Підручник / Л. Д. Чекаленко. – К.: Либідь, 2006. – 710 с.

3. Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навчальний посібник / Овсій І. О. – К.: Либідь, 1999. – с. 189-199, 204-218; Марущак М. Й. Історія дипломатії ХХ ст.: Курс лекцій / Марущак М. Й. – Львів, 2003. – 304 с.; Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. – К.: Україна, 2001. – с. 527-545.

4. Дециньський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навчальний посібник / Дециньський Л. Є., Панюк А. В. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2001; Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів /

Дюррозель Ж.Б. ; Пер. з фран. – К.: Основи, 1994. – 168 с.; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки): Підручник. – К.: Либідь, 2001.

5. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / Під ред. В. А. Смолія. – К.: Україна, 1996. – Т. 2. – с. 340-350; Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. – К.: Україна, 2001. – с. 550-612.

6. КПРС в резолюціях та рішеннях в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – М., 1980. – Т.6. – С.107

7. Радянська Україна / від 2 лютого 1944 р.

8. Радянська Україна / від 3 лютого 1944 р.

9. Радянська Україна / від 2 лютого 1944 р.

10. . Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944 Europe / Vol. IV. – Washington, 1966. – P. 820

11. Ibid. – p. 822

12. Ibid. – p. 817

13. Газета Правда – 1945 – 29 апреля.

14. Vemon V. Aspaturian. The Union republics in Soviet diplomacy / V.Aspaturian – Geneve, E.Droz, 1960, P. 518. – z. 53.

15. Elliot R. Goodman. The Soviet design for a world state / E. Goodman – New York: Columbia University Press, 1961. – P.260-261.

16. Сосновський М. Україна на міжнародній арені 1945-1965. Проблеми і перспективи української зовнішньої політики / М. Сосновський – Торонто–Оттава, 1966 – С. 30

17. Там само. – С. 30-44

18. Евгенъев В.В. Правосубъектность, суверенитет и невмешательство в международном праве / В. Евгенъев // Советское государство и право. 1955. – № 2. – С. 75-84.

19. Вадимов, В. К. Международное значение Конституции СССР [Текст] / В.К. Вадимов. – М. : Международные отношения, 1977. – 88 с.

20. Манелис Б.Л. Единство суверенитета Союза ССР и суверенитета союзных республик в период развернутого строительства коммунизма / Б.Л. Манелис // Советское государство и право. – М.: Наука, 1964. – № 7. – С. 17-26

21. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А. Зленко. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.; Україна та ООН – МЗС. К., 1995; В.С. Бруз Україна в ООН; проблеми міжнародної національної безпеки / В.С. Бруз // Політична думка – 1994. – №4.

22. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: Історична ретроспектива та сучасний стан / О. Івченко. – К., 1997. – С. 55

23. Там само. – С. 55

24. Там само. – С. 55

25. Конституция (основной закон) СССР Издание ЦИК СССР на языках союзных республик. – М.: ОГИЗ, 1937. – С.13

26. Уманский Я.Н. Союзная республика – суверенное социалистическое государство / Я.Н. Уманский // Ученые записки. – М.: ВЮЗИ, 1969. – Вып. 4. – С. 90-122

27. Vemon V. Aspaturian. The Union republics in Soviet diplomacy / V. Aspaturian. – Geneve. E.Droz, 1960 – P.518 z 53

28. Дипломатія УРСР хрущовської «відлиги» [Електронний ресурс] / Бібліотека економіста. 2005-2012. – Режим доступу: <http://library.if.ua/book/10/1048.html>

29. Там само.

В статье рассматривается международное положение Украины после Второй мировой войны. Особое внимание уделяется выяснению роли украинской дипломатии в период блокового противостояния.

Ключевые слова: Украина, дипломатия, ООН, международные отношения, внешняя политика.

The article deals with the international situation in Ukraine after the Second World War. Particular attention is paid to the elucidation of the role of Ukrainian diplomacy during the bloc confrontation.

Keywords: Ukraine, diplomacy, the UN, international relations, foreign policy.

ЮВІЛЕЇ

УДК 327:330.332

Микола Самардак

ЖАННА Д'АРК НА ТЛІ ХРИСТИЯНСЬКО-КАТОЛИЦЬКИХ ТА МАСОВО-ПСИХОЛОГІЧНИХ РЕАЛІЙ XV СТОЛІТТЯ (до 600-річчя від народження)

Розглядаються історичні, релігійні, масово-психологічні, політичні та інституціональні реалії, що сформувалися в Західній Європі на першій третині XV ст. і стали обставинами загибелі Жанни д'Арк.

Ключові слова: християнство, католицизм, інквізиція, суд інквізиції, Орлеанська діва, ересь, відьма, чаклунство.

У 2012 році виповнюється 600 літ від народження найвидатнішої й найтрагічнішої французької патріотки періоду, названого істориками столітньою франко-англійською війною. Нині ім'я Жанни д'Арк (6.01. 1412 – 30.05.1431) відоме всьому цивілізованому світу. Про загальний обсяг досліджень про неї та її час годі й говорити. Не менш відоме її інше ім'я – Орлеанська діва. Рівно шість віків є віхою, яка дозволяє й навіть спонукає розглянути бодай одну зі сторін діяльності цієї героїчної дівчини. При цьому доцільно зосередитися на стороні, яка перед авторами праць про неї постає допоміжною, а не основною. А саме: на тодішніх історичних, релігійних, масово-психологічних, політичних, інституціональних чинниках, що стали обставинами її загибелі.

Столітня війна 1340–1453 років точилася з багатолітніми перервами. Вона розгорнулася між англійськими й французькими феодалами за території на континенті Європи, причому ці території лежали навколо володінь французьких королів. До того ж англійський король Едвард III «законно» зазіхав на французький престол. Отже, для французів війна набула визвольного характеру. Проте понад три десятиліття французькі війська зазнавали важких поразок.* І більша частина французького королівства була окупована англійцями. Поразки у війні викликали внутрішньополітичні міжусобиці. Вибухали народні повстання. Загострилось протистояння між Парижем і Бургундією. Бургундські герцоги не одне століття виступали основними суперниками паризьких королів і у війні були союзниками англійців. Умови мирного договору 1420 р. передбачали об'єднання Англії та Франції в одне королівство, очолюване англійським королем. Франція як держава і як молода нація, таким чином, опинилася над прірвою.

* Біля узбережжя Фландрії був знищений французький флот, і англійці запанували на морях. В битві при Кресі добірна й чисельно значно переважаюча феодално-рицарська армія майже вся загинула під стрілами англійських лучників. Англійці захопили французький порт Кале, який надовго став головним оплотом їхньої експансії на континенті. В битві при Пуатьє в результаті поразки французів у полон потрапила значна частина її знаті та рицарства, в тому числі король Іван Добрий (згодом він помер у полоні). У 1415 р. в битві при Азенкурі ополчення, зібране герцогом Орлеанським, братом короля Карла VI, незважаючи на значну чисельну перевагу, було розгромлене, причому в полон потрапив сам герцог.

© Самардак Микола Миколайович – кандидат філософських наук, доцент Чернігівського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом.

Селянська дівчина католичка Жанна д'Арк дорослішала в ці роки на північному сході Франції, тобто «на перехресті подій». Задумлива, часто піднесена й збуджена, вона жадібно сприймала вістки війни. Тож з роками у неї сформувалося переконання, що Бог доручає їй звільнити Францію від окупантів.* Відтак Жанна з групою військово підготовлених селян-однодумців, у чоловічому костюмі з чоловічою стрижкою, що у XVст. було викликом, вирушила до короля й переконала 17-річного Карла VII поставити її на чолі війська, яке вирушало на допомогу стратегічно дуже важливому, але обложеному англійцями місту Орлеану. І вдягнена в рицарські обладунки, вона повела військо до перемоги. 5 травня 1429 р. місто було звільнене від облоги. Слава про Орлеанську діву поширилася Францією. З часом цю перемогу назвали «найвеличнішим дивом» столітньої війни.

Не минуло й року після орлеанських подій, як в одній із бойових сутичок Жанну полонили бургундці. Вона була видана англійцям. Для останніх Жанна означала інтерес, який сьогодні називають державним. Адже вона уособлювала нескорену Францію. Водночас вбивство Орлеанської дівки англійцями створило б із її пам'яті ореол національної мучениці, який надихав би її народ на подальшу визвольну боротьбу. Отже, віддали перевагу знищенню Жанни руками французів. Керувати підготовкою її страти доручили «інквізитору в справах ересі» Жану де Метру та єпископу французького міста Бове П'єру Кошону.

За існуючими в ті часи звичаями король Карл VII мав змогу врятувати полонянку, викупивши її. Але він цього не зробив.

Слідство у справі Жанни тривало рік. Воно закономірно закінчилося тим, що 30 травня 1431р. в Руані вона була спалена живцем. Згодом шанувальники Жанни стверджували, що вона самостійно й мужньо піднялася на завалений дровами та хмизом поміст; супротивники – що калялась і ридала. Розповідали, що серед обвуглених останків Жанни побачили залите кров'ю серце, яке ще здригалось. Англійський солдат розтоптав його. Все, що від неї залишилося, викинули в річку [2]. Отака мученицька смерть випала на долю цієї 19-річної дівчини.

Зазначимо: слідство й суд над Жанною вершили повноважні представники інквізиції; основна підозра, яка впала на дівчину, – її нібито чаклунство. Такий слідчо-судовий поворот для тих часів був вельми характерним. І подібні повороти ініціювалися та санкціонувалися християнською католицькою церквою.

На початку XVст. християнсько-католицька церква на чолі з римськими папами вже є наймогутнішою ідеологічною силою Західної Європи. Папство «все більше стає центром, звідки виходять нитки до всіх куточків католицького світу: ніщо не вислизає з його уваги, на всьому відчувається його важка рука. Віднині чути гасло: «Рим сказав» (Roma lokuta) – отже, справа має вважатися вирішеною» [4: 111]. Ця сила спирається на власну потужну економічну, політичну, освітню базу. Адже церква виростає в крупного землевласника. Загальна частка земельних володінь церков та монастирів наближається до третини; і земельні ділянки приносять значні прибутки. З XIII ст. римська курія, на додаток до багатьох духовних турбот, стає також своєрідною банківською конторою, виконуючи значні торговельно-фінансові операції; вона організовує збирання податків, не гребує продажем індульгенцій. За умов феодальної роздрібненості католицизм перебирає на себе функції найавторитетнішого й найефективнішого західноєвропейського об'єднуючого чинника. Католицьке духовенство контролює всю систему навчальних закладів. Воно виступає найосвіченішою, а нерідко єдино освіченою верствою. Тож християнські догми в їх католицькому варіанті є засадами та критеріями будь-якої діяльності, будь-якого світогляду, будь-якого мислення, будь-якої моралі.

З позицій християнсько-католицьких уявлень світ бачиться впорядкованим Богом, і розум людини – «духовної подоби Бога» – покликаний цей порядок пізнавати. Пізнання впорядкованого світу вимагає не менш впорядкованого мислення.

* Автор цих рядків знайомий з висновками деяких біографів Жанни, що її поривання, діяння, риси «вдачі» вказують на її високошляхетне походження. Висновки залишаються версіями.

Ці впорядковуючі функції успішно виконує схоластика (scholastikos – шкільний). Її формування завершується в X – XI століттях. Однією з її засад стає вчення про «віру, що шукає розуміння» («fides quaerens intellectum»). Схоластика поєднує католицькі догмати з раціоналістичною методологією, в основі якої лежить логіка, започатковуючи тим самим наукове мислення. Вона канонізує на той час «сім вільних мистецтв» («septem artes liberales») – граматику, діалектику, риторику, геометрію, арифметику, астрономію, музику – бачить засобом (методологією) вивчення теології, пізнання космосу, дослідження природи, осмислення людини [7: 169-177, 187-190].

Але в ті ж часи одвічні й загалом цілком зрозумілі нам прагнення людей заглибитися в таємниці світу і життя зумовлюють розквіт астрології, алхімії, магії. Астрологічні висновки використовують навіть деякі папи й високопосадовці римської курії. Алхіміки ж і маги церквою в основному переслідуються. Та якщо астрології й надають ореол науковості, то, вочевидь, протилежними їй стають усілякі визнані суспільством забобони. Останніми охоплюються всі без винятку соціальні верстви [5: 116-117]. Вірять у привиди, «порчі», ворожать, закликають, проклинають, викликають демонів і тому подібне.

У контексті теми цієї статті не можна оминати такого популярного на схилі Середньовіччя суспільного явища, як авантюризм (avante – перед; авантюрист – той, хто попереду). Ще від християнських походів на Схід задля «визволення труни Господньої» самовіддані ризиковані місії з невизначеними шансами на успіх оспівуються, освячуються, наслідуються. Щоправда, маємо приклади переродження шляхетних, за тодішніми мірками, авантур у широкомасштабні безглуздя*. Втім, безглуздість і навіть злочинність авантур є оцінками далеких нащадків. Сучасники ж, як правило, подібні ініціативи вітають.

Вельми важливим, почесним і ефективним стає християнське місіонерство (від лат. missio – посилення, доручення). Це розроблена церквою форма ідеологічної та політичної роботи, яка зводиться до нав'язування свого вчення іновірцям. При цьому основні зусилля місіонери спрямовують на ідейну й організаційну обробку власних, а особливо новоприєднаних до католицького світу і залежних від нього народів. Охрищення супроводжується, з одного боку, суворою охороною «чистоти віри» з широким арсеналом заходів – «відлучень», «анафем», репресій – щодо «заблудлих» і «відступників»; з іншого – культивуванням нетерпимості та агресії щодо іновірців.

Така гегемоністська зовнішня і внутрішня практика католицької церкви викликає в середовищі широких мас християн приховані, а то і явні спротиви. Найнебезпечнішими для церкви стають ересі (від грецьк. hairesis – вибір, напрям). Єретичними називають християнські вчення та рухи, спрямовані проти теологічних догматів і організаційних форм офіційної церкви. Небезпека полягає в тому, що діяльність єретиків відділяє від церкви частину віруючих. Найбільшого розвитку ересі набувають з XII ст. у Франції [4]. Свого найширшого розмаху вони досягають у XIV – XV ст. Назвемо найвідоміші ересі, сучасником яких (хоча, зрозуміло, і не учасником) є Жанна д'Арк: «спірітуали», «вальденси», «апостольські брати», «лолларди», «бегарди», «чашники», «таборити» [4: 7].

Католицька церква зустрічає єретичний рух усілякими переслідуваннями і жорстокими репресіями. Проти єретиків організуються хрестові походи. Наприклад, похід у Лангедок (південь Франції) проти «альбігойців» у XIII ст., в Чехію проти шойно згаданих «таборитів» у XV ст. [4; 7]. Вони супроводжуються масовими вбивствами, руйнуваннями, стратами. Найстрашнішою ж зброєю проти єретиків стає інквізиція (від лат. inquisitio, inquisitio – розшук, розслідування). Інквізитори наділяються надзвичайними повноваженнями. Розшуки, розслідування, засудження, виконувані ними, ґрунтуються на доносах і шпигунстві. Їхні суди є таємними, відбуваються без участі сторони захисту, зводяться до витончено-жорстоких фізичних та морально-психологічних тортур, вичавлення такими способами «зізнань» і найчастіше закінчу-

* У 1212 р. тисячі дітей старшого віку забираються з французьких та німецьких родин у Дитячий хрестовий похід на Схід. Лише деякі з них через багато років повертаються додому [3:24].

ються смертю «підсудних» під катуваннями або на вогнищах.* Інквізиція як установа існує від XIII ст. з IV Латеранського собору. Виключні інквізиторські повноваження належать, за дорученням папи Григорія IX, чернечому ордену домініканців, заснованому Домініком Гусманом. У XVI ст. ці повноваження переходять до заснованого Ігнатієм Лойолою ордену єзуїтів (від *jesus* – Ісус); але це вже пізніша історія. Публічні спалення набувають масовості. Сучасні дані про кількість жертв інквізиції дуже різняться між собою, але йдеться про життя мільйонів людей.

Апогеєм у цьому плані стає терор церковників, і не тільки інквізиторів, проти «відьом». Масово-психологічним підґрунтям суспільного страху перед «відьомством» є вже згадана віра у дієвість ворожінь, заклинань (в українській традиції – «шептань»), проклинань, «порч» і т.п. Позитивною стороною цих явищ виступають аматорські намагання вилікувати людей. І до таких намагань зазвичай вдаються жінки. Але за загальним відомою нам атмосферою «похмурого» Середньовіччя ці гуманні самі по собі спроби сприймаються як «злі» діяння тих, хто нібито має зносини з Дияволом, тобто «відьом». Останнім закидаються шабаші та оргії, перевертництво, переміщення в повітрі (в українській традиції – польоти на мітлі), навіювання, «зурочення», «порчі», навернення природних стихій, пошестей, псування врожаю й худоби, інші чаклунства. Тож поширюється переконаність, що «відьми» підлягають знищенню. Наймасштабніші «викриття» та вбивства «відьом» розгортаються якраз у XV, а також XVI століттях. Європа, таким чином, отримує у свою історичну спадщину ще мільйони безвинних жертв. Причому ці вбивства здійснюються за масової їх підтримки (не характерної щодо еретиків) тодішніми пересічними європейцями.

Повернімося до загибелі Жанни д'Арк.

Очолити військо для звільнення Орлеана їй довірили не відразу. Кілька тижнів її прискіпливо допитували. Жанна стверджувала, що чує настанови святих і ангелів про необхідність звільнення батьківщини, що вона послана ними. Натомість уповноваженим від духовенства належало з'ясувати: чи справді Жанна чує потойбічні голоси? Хто її вустами говорить, Бог чи Диявол? Чи не чаклунка вона? Висновок зводився до того: «Оскільки дівчина Жанна говорить, що доказ свого послання покаже в Орлеані, то не слід перешкоджати вирушенню її туди, бо без підстав сумніватися в ній це означає грішити проти Святого Духа» [2: 244].

Висновки слідства, проведеного інквізицією на чолі з Ж. де Метром, в силу вищевикладеної політичної ситуації виявилися зовсім іншими. Жанну звинуватили в носінні чоловічого одягу й короткому волоссі, розцінивши це як «тяжкий гріх», як порушення «Божественного закону, святості Писання канонічності права», що «суперечить природній пристойності». Її твердження, що вона може за допомогою голосів упізнавати незнайомих людей, визналися «порожніми й пихатими вихваланнями», основаними на «чаклунстві». Її заяви про одержувані від святих та ангелів підбадьорення оцінилися як «безрозсудні». Слідство складалося переважно з умовлянь її розкаятися й зрестися своїх «злочинних чаклунських» помилок, принижень як жінки (перевірки незайманості, постійній присутності у камері охоронців), залякувань тортурами (демонструванням інструментів катувань) [2: 245-247].

Утім, за тодішніми правовими нормами «відьми»-чаклунки викривалися, розслідувалися, але, на відміну від еретиків, не засуджувалися інквізицією. Їхні справи інквізитори мали передавати іншим судам. Тому розправа над Жанною й була здійснена поетапно: розслідував Ж. де Метр, а судив єпископ П.Кошон. Крім того, «відьом» не можна було засуджувати без їхнього зізнання. Отже, задля здобуття зізнань застосовувалися нелюдські, з погляду людей XXI ст., тортури. Жанна уникла тортур, тому що «зізналася». П. Кошон заявив «священному трибуналу», що Жанна «спокушена князем тьми і – о горе! – впала, як пес» [2: 246], Жанні зачитали текст зречення, під яким змусили її вести знак хреста – підпис. Трибунал ухвалив відлучити її від церкви й «звільнити», передавши світським властям «на їхній розсуд».

* Історично найрезонанснішим виявилось прокляття Константським собором і зати́м спаленням у 1415 р. старшого сучасника Жанни, ректора Празького університету, одного з лідерів згадуваних «чашників» Яна Гуса.

Жанну повернули англійцям у супроводі висновків «священного трибуналу». І розправа не забарилася.

У 1456 р. оголосили відміну папою Калікстом III вироку Жанні д'Арк.

Донині для жителів Орлеана 5 травня залишається щорічним святом міста – Днем Орлеанської діви.

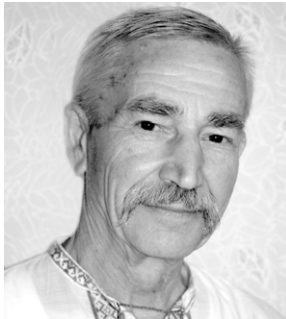
1. Авадяева Е., Зданович Л. Сто великих казней. – М.: Вече, 2004. – 587с.
2. Авадяева О., Зданович Л. Жертви інквізиції. // Антологія християнства: Хрестоматія... – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – С. 237 – 251.
3. Гопфнер В. Хронологія християнського завоювання Західної Європи. // Антологія християнства: Хрестоматія... – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – С. 22 – 26.
4. Лозинский С.Г. История папства. – М.: Политздат, 1986. – 590 с.
5. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1982. – 623 с.
6. Семенов В.Ф. История средних веков. Учебник... – М.: Просвещение, 1975. – 590 с.
7. Соколов В.В. Средневековая философия: Учебн. пособие... – М.: Высшая школа, 1979. – 448 с.

Рассматриваются исторические, религиозные, массово-психологические, политические и институциональные реалии, которые сформировались в Западной Европе на первую треть XV ст. и стали обстоятельствами гибели Жанны д'Арк.

Ключевые слова: христианство, католицизм, инквизиция, суд инквизиции, Орлеанская дева, ересь, ведьма, колдовство.

Михасю Ткачу – 75!

Михайло Михайлович Ткач народився 19 вересня 1937 року у селянській родині в селі Ленінівка (Сахнівка) Менського району, що на Чернігівщині. Батько Михайло Веремійович загинув у бою із фашистськими загарбниками під час війни. Мати Ганна Марківна трудилась у колгоспі, виховувала трьох синів. Сім'я бідувала, особливо у післявоєнні роки, про що згодом Михась Ткач напише в оповіданнях «Вечірній світ» та «Дике поле».

По закінченні семирічки у 1953 році Михайло Михайлович працював у колгоспі – від орача і косаря до обліковця. Відслужив строкову військову службу танкістом у Туркменістані, у пустелі Кара-Кум, у 1956–1958 роках. Невипадково після демобілізації навчався в Ніжинському технікумі механізації, перековуючи мечі на рала. Працював трактористом.

Але бажання писати і малювати покликало Михася Ткача на навчання до Московського народного університету мистецтв на факультет малюнка і живопису. Навчаючись заочно, працював художником у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського та в будівельному тресті № 2.

Почав писати вірші та оповідання. Перший вірш поета-початківця «Весна» ще у 1959 році опублікував у борзнянській районній газеті «Шлях Перемоги» тоді кореспондент, а зараз відомий поет Олексій Довгий.

Перше своє оповідання «Неспокій» Михась Ткач побачив опублікованим через 14 років у всеукраїнському журналі Спілки письменників України «Вітчизна» (1973.-№10). Далі прозові твори письменника з'являлися у журналі «Жовтень», альманасі «Вітрила» та інших виданнях.

Перша книга прозаїка «Сонячний полудень» побачила світ у 1979 році. У видавничій рецензії на неї відомий прозаїк Володимир Дрозд писав: «Він уміє грамотно і досить точно побудувати фразу, мова його творів справді українська, а не той суржик, яким рясніють твори початкуючих. Більше того, він досить майстерно надає тій мові поліського колориту».

Щоправда, видана книга суттєво відрізнялася від рецензованого Дроздом рукопису. До неї не потрапили ті твори, які відомий письменник відзначив як найкращі. Михась Ткач із жалем згадує про те скорочення книги.

Критика схвально зустріла першу книгу молодого прозаїка і відзначила його зацікавленість темою звичайної людини.

Михась Ткач з перших своїх творів намагався показати духовний світ людини, характери, мотиви дій людей. Герої письменника – в основному селяни та звичайні трударі міста. Вони мріють, у них є якась духовна мета чи захоплення. На відміну від героїв соціалістичного реалізму, герої Михася Ткача звичайні люди, живуть і діють без політичного пафосу.

Друга прозова книга письменника «Світле диво» показала його майстерність у відкритті непомітного на перший погляд – краси природи, характерів людей, які за своїми духовними якостями, захопленнями, благородством є окрасою і села, і міста.

У 90-х роках минулого століття Михась Ткач направляє свої сили на розбудову обласного Товариства української мови імені Тараса Шевченка (тепер «Просвіта») як відповідальний секретар громадської організації.

Це йому належить ідея створення громадського письменницького об'єднання

в Чернігові. Михась Ткач згуртував навколо себе чернігівських літераторів, які з різних причин перебували поза Спілкою письменників України. Так у серпні 1992 року утворилася «Літературна спілка «Чернігів».

Письменник став ініціатором заснування журналу, який спочатку носив назву «Чернігів», а згодом – «Літературний Чернігів». Він став і головним редактором часопису. Навколо журналу згуртувалося багато літераторів як нашої області, так і вихідців з Придеснянського краю.

Початок дев'яностих років був складним і для письменника, і для журналу. Але щоквартальник майже регулярно, за поодинокими винятками, друкувався. З метою економії коштів – у районній друкарні. Роки «на колесах» стали для Михася Ткача не тільки повними тяжкої праці, а й багатими на творчі спостереження, зустрічі зі звичайними людьми, їхніми болями і радощами.

Саме тому у 90-х роках він написав найбільше. Вийшли друком його книги оповідань та повістей «Світанковий ранок» (1993), «Дике поле» (1994), «Гірка ягода калини» (1996), «Веселий Штанько» (1997), «Відлуння душі» (1999).

Робота над журналом «Літературний Чернігів» забирала і забирала багато часу. Адже Михась Ткач організовував конкурси для молодих літераторів, активно листувався з авторами, формуючи нове обличчя журналу. Часопис перетворився на мистецький, в ньому почали представляти і художників Чернігівщини з ілюстраціями їхніх картин.

Після кількарічної перерви виходять книги Михася Ткача «Багряні громи» (2004), «Осінні акорди» (2006), «На зламі століть» (2008), «Спадок» (2011), «Зерна слова» (2012), а також книги для дітей: «Зимові сюрпризи» (2004), «Ласий ведмідь» (2005), «Анюта» (2007).

Подвижницька праця Михася Ткача поцінована як літераторами, так і державою. Він – лауреат премії імені Михайла Коцюбинського, Міжнародної літературної премії імені Григорія Сковороди «Сад божественних пісень».

Письменнику і подвижнику присвоєно звання «Заслужений працівник культури України».

З ювілеєм вас, Михайле Михайловичу! Натхнення!

Владислав САВЕНОК

Редколегія журналу «Сіверянський літопис» приєднується до цих вітань та бажає ювіляру світла, добра, радості і нових цікавих творів.

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

Борис Киричок

ЩО В ІМЕНІ ТВОЇМ?

Тут робиться спроба зібрати топоніми сіл Дмитрівки, Щучої Греблі Бахмацького району та їх околиць. Назви прив'язані до топографічної карти Російської імперії (т.з. Шубертівської та сучасної, Генерального штабу, обидві у фрагментах).

Ліси. Ліси в околицях Дмитрівки розташовані головним чином у заплаві річки Великий Ромен на невеликих підвищеннях. Їх розміщення і назви подаю в напрямі з півдня на північ, тобто вгору по течії Ромна, починаючи з лісу, розташованого в тій долині навпроти села Понори і села Липове. Отже:

1. Понірьсько-Липівський ліс (назва умовна).

2. Заїзд. Тут, поблизу коліна р. Ромен, ближче до с. Грицівки, розташовувалось кругле городище, зруйноване в 60-х рр. XX ст. задля «поліпшення вирощування тютюну». Жителі села добре знали, що це саме давнє городище, а не якийсь природне утворення. Коли серед колгоспників заходила мова, на якому полі, що посіяли, так і говорили: «На Городищі посіяли тютюн» чи ще якусь культуру. Після дощу та особливо весною, після оранки, на тому місці уважні очі можуть інколи побачити цікаві речі. Ось і цього року зблиснув на сонці срібний хрестик XI століття, дві срібні намистини, бронзовий наконечник стріли, добре зігнутий, бо стріла та влучила, очевидно, в щось тверде і міцне. Тепер уже і не дізнаєшся. Знайшлося також і три копійки 30-х років минулого століття. Така ось археологія...

До цього варто додати, що всього за кілька кілометрів звідси, в селі Липовому Талалаївського району, знаходився найбільший у Східній Європі некрополь часів бронзи і заліза та Київської Русі. Написав «знаходився», бо від того некрополя залишилося близько двох десятків поховань, а було понад 5 тисяч. Село розташоване в низу, під горою (високим берегом р. Ромен), а в останні десятиліття радянської влади його перенесли вгору, на «рівне місце», саме на той некрополь. На головній вулиці села стоїть пам'ятник декабристу капітану О. Якубовичу, а в кінці вулиці, біля кладовища, – залишки того некрополя. Не сумніваюсь, що некрополь і всі ці городища та сліди давніх поселень якось пов'язані між собою.

3. Завіддя. Ліс між селами Грицівка і Рябухи. З протилежного боку річки Ромен, якраз проти Завіддя, на карті позначено гору Замок, яка неначе вістря списа вдається в заплаву Великого Ромна. Замок з трьох боків омивався головною течією (стрижнем) цієї річки. Ще й тепер це добре видно під час весняної повені. Це і є якраз той замок, з якого зустрічали салютом з «великих гармат» Антіохійського патріарха Макарія III 18 липня літа Божого 1654-го. В рештках валу на Замку і сьогодні легко можна побачити залишки битого скла, деревного вугілля тощо. Сам же Замок заріс непролазними хащами американського клена. А ще ж зовсім недавно на ньому стояло кілька селянських хат...

4. Михнів. Ліс між селами Рябухи і Дмитрівка. У війну був знищений солдатками на паливо. За післявоєнні роки відріс.

5. Сичів і Федоренків. Ці два ліси знищені керівництвом дмитрівського колгоспу з метою розширення сіножатей. В наші дні потроху відроджуються, поскільки всі сіножаті занепали і заростають бур'янами та лозняком.

© Киричок Борис Дмитрович – краєзнавець (сmt Дмитрівка Бахмацького р-ну).

6. Великий, Церковний, Гайворонський. Ці три ліси становлять практично єдиний масив і носять назви своїх попередніх власників. Для дмитрівчан цей єдиний лісовий масив справді здається великим...

7. Трохи вище по течії Ромна, на другій і третій терасі лівого берега, розміщений ліс Левівщина. Північна його частина, що прилягає до яру Орловиця, носить ім'я Вітрів Гай.

8. Щучегребельський ліс розташований в ярах, утворених правими притоками р. Хвощової, що в свою чергу впадає в р. В. Ромен. Одна частина цього лісу називається Вільшаною, а інша – Рубанським, бо колись належала рубанському пану О.К.Рачинському. По південному краю цього лісу, розташовано ряд могил (і в самому лісі дві), які жителі сусіднього Займища безпідставно називають Шведськими. Крайня з них, від дороги на Ярошівку (Українське), має висоту 189,9 м над рівнем моря. Це, до речі, найвища точка на землях Дмитрівки.

Яри і приярки від х. Глинського і вгору по течії р. Ромен (лівий берег):

А. Смалікозине.

Б. Мазіїв (у приярку росте ліс). Ближче до греблі існував Мазіїв хутір.

В. Журавлів'я.

Г. Рубаників яр. Яр майже доходить до дороги на Голінку. В гирлі яру загачено ставок.

Д. Яр Орловиця. Тягнеться в східному напрямку. Пересікає дороги на Голінку і Дептівку. Приярок Орловиці на схід від дороги на Дептівку називається Кавунів яр. В яру Орловиця є два ставки, верхній називається також Орловиця, а нижній, розташований біля колишньої садиби гр. Шатави і Макарця, окремої назви не має. Ставки ці відносно нові, через греблю ставка Орловиці, а тоді ще по містку йшла дорога на Голінку. Назва Орловиця, за переказами, походить від дубів, що тут росли ще в кінці ХІХ ст., на яких гніздилися орли. Частина лісу Левівщини за цим яром, на північ, називається, як сказано вище, Вітрів Гай. В гаю, на першій терасі долини Ромна, колись теж був хутір.

Далі, вверх по Ромну, біля переправи через Ромен із Голінки на Дептівку, був хутір Трепчинського. По яру Орловиця проходила межа між краснянськими і дептівськими землями. На розі яру Орловиця і дороги на Дептівку, з півдня, стоїть давня могила, що зветься Висока. На могилі колись стояв тригопункт. Могила відома тим, що в 60-х рр. до її тригопункту підїхав «Москвичем» якийсь чоловік, залишив авто десь метрів за 50 від могили і повісився на тому тригопункті. Особа самогубця не була встановлена, в усякому разі так вважало населення, що проживало в Левівщині і Дептівському радгоспі.

Вулиці

Давні назви: Кути, Козулі, Кирички, Мусяки, Козячий, Могилки (біля давнього кладовища, уже забутого), Заромен, Кадети, Рубанський шлях (цією вулицею одноіменним шляхом із села Рубанки в листопаді 1708 р. рухались українські і шведські війська. М.Костомаров повідомляє, що король і гетьман 17 листопада 1708 року перебували в Дмитрівці).

Назви сучасних вулиць (станом на 01.01.2012 р.)

Вул. Перемоги

Вул. Лермонтова

Вул. Гоголя

Вул. І.Франка.

Вул. Зелена*

Вул. Миру

Вул. Комсомольська

1-ий Комсомольський провулок

2-ий Комсомольський провулок

Вул. Ломоносова
Вул. Ш.Селіванової
Вул. Щорса
Вул. Поштова
Вул. Піщана
Вул. Шкільна
Вул. Садова
Вул. П.Яценка
Вул. Вокзальна
Вул. Гагаріна
Вул. Чапаєва
Вул. Вагутіна
Вул. Шевченка
Вул. Першотравнева
Вул. Суворова.

Вул. Зелена ще недавно носила ім'я Я. Свердлова. Ця вулиця виникла на початку ХХ століття на південній околиці Дмитрівки. Її заснували селяни, які саме із введенням непу отримали землю і зразу ж тут поселились. Їх привабила близькість поля і широкої водойми біля Романкової греблі поблизу. Розумні птахи гуси, які в Італії врятували колись Рим, швидко навчилися щоранку вирушати до тієї водойми і так же дисципліновано увечері самостійно повертатися додому. Ще розумніші качки губились у густих заростях очерету, рогози і осоки в заплаві р. Хвоцовой, щоб через кілька тижнів повернутися додому з чималеньким виводком каченят. Поселення це назвали Хитрим хутором. Та ідилія ця тривала недовго, в 1940 році всі хутори були знищені, а їх жителі пореселені в найближчі села. Втім, Хитрий хутір уник їхньої печальної долі. З початком колективізації поблизу побудували МТС, поряд виникли інші вулиці, і Хитрий хутір став звичайною сільською вулицею, змінивши кілька назв. А от назва неофіційна, Хитрий хутір, жива і сьогодні. Саме тут, на садибі Віктора Ширини, було, є і тепер те утворення, яке називають майданом. Пам'ятається, з такими ж хлопчиками, як сам, гралися тут. Хлопці ті, на рік старші від мене, склали голови на Дніпрі...

Вулиці, переіменовані на сесії селищної ради 03.03.2000 року.

Вул. Петровського на вул. Перемоги
Вул. Радянська на вул. Незалежності
Вул. Колгоспна на вул. Лісова
Вул. Жовтнева на вул. Генерала Савченка
Вул. Куйбишева на вул. Генерала Жованка
Вул. Дзержинського на вул. Романкову
Вул. Калініна на вул. Поштову
Вул. Червоний Прапор на вул. Південну
Вул. Червона Зірка на вул. Лесі Українки
Вул. Свердлова на вул. Зелену.

Колись кілька років працював, за сумісництвом, у сусідньому Кропивному. Звернув увагу на не зовсім благозвучну назву, звичайно, неофіційну, однієї з вулиць – Висранку. Подумалось тоді, що поселилась там свого часу якась голота, яка і примітивного туалету збудувати не могла. Виявляється помилився. В.І.Новицький нещодавно пояснив, що цим словом називають дерево, яке виросло з насіння, що пройшло через кишковий тракт птаха, який з'їв якийсь плід. Більше того, таке дерево має навіть якісь свої особливості. У Б.Грінченка, правда, цього слова не знайшов.

Зацікавився цим незвичайним топонімом і з'ясувалось таке. Назву цю надали вулиці земляки дуже давно, дехто говорить, що ще при царі. Існують і не менш «солоні». Може, й так. Та під час радянсько-японського конфлікту на Халкін-Голі там, в

далекій Монголії, героїчно загинув Михайло Беззуб, уродженець Кропивного. Його рідний брат тоді ж зголосився замінити в строю брата. Та конфлікт швидко владнали, а пам'ять про братів-патріотів не забулась. Ту вулицю, а також місцевий колгосп, назвали іменем Михайла Беззуба. В школі була також і піонерська дружина, яка носила ім'я знаменитого земляка. Саме її колишній директор, Володимир Іванович Медвідь, і допоміг розплутати цей краєзнавчий клубочок.

В цьому житті все змінюється, змінилась у нас і влада, змінилися і суспільні цінності. Колгосп в Кропивному зник, а вулиця Беззуба залишилась, хоч після численних перейменувань цим іменем називають невеликий провулок, інші частини колись великої вулиці носять інші офіційні імена, про які не всі жителі села, навіть працівники місцевих організацій і сільської ради, здогадуються. Особисто переконався в цьому, одні відповідали традиційним «не знаю», інші називали Новосілля і ще якісь назви. Всі навіть не запам'ятав. Як і колись, на слуху її неофіційна назва, яку знають усі.

Село Кропивне розташоване на безіменній річечці, яку О.Лазаревський називав Кропивною. Річечка ця впадала в р. Хвощову. Хвощова ж брала початок у болотах біля села Терешихи. В Рубанці, коли люди почали селитися за річкою, на Заболотні, через неї спорудили досить хистку кладку. Тепер Кропивної не існує, на її місці створено 6 ставків і сьомий, недалеко від місця її впадання в р. Хвощову, біля Кругляка.

Кругляк – це справді круглий сад чи парк, в якому його власник, пан з села Рубанки О.К.Рачинський, тримав пасіку, створив гарний сад. Для пасічника і садівника було збудовано зручний будинок, зруйнований тільки в кінці ХХ століття. З протилежного боку р. Хвощової містилася садиба колишнього Рубанського бурякорадгоспу. Тут вирощували насіння цукрових буряків. Поселення це назвали Нове. З Рубанки до нього, а від Нового і до Кругляка проклали дорогу з асфальтовим покриттям.

У селі Голінці, колишньому сотенному центрі, зустрів куток з не менш багатозначною назвою – Босівка. Може, й справді босі козаки там мешкали? Куток той, як розповів мені краєзнавець з Білої Церкви М.І. Сербин, який колись мешкав на тому кутку, складається тепер з двох вулиць: Нової і Матросова.

І тут же пригадався давній мисливський епізод. Якось на полюванні, на крутому березі річки Лисогір, помітив кілька однолітніх дичок груші. Такі деревця мені саме були потрібні, і наступного разу на полювання прихопив із собою і лопату. З великим трудом викопав ті грушки, бо коріння вертикально глибоко йшло в землю, і посадив їх вдома, створивши своєрідну шкільку. Деревця з часом підросли, запросив Валерія Івановича Новицького прищепити на них вподобані мною сорти. І ось вони, перенесені на визначене для них у саду місце, уже плодоносять. Але лише тепер дізнався, що ті груші носять таке неблагозвучне ім'я. І всі ці роки десь в підсвідомості жевріло запитання: а чому поблизу тих дичок ніде не росла дика чи навіть культурна груша. Були то, очевидно, висранці. Справді, вік учись...

Греблі. Ставки: Писарівський, Пропудівський, Новий. Також три ставки в Щучій Греблі, в числі яких і розташований при колишньому цукровому заводі. Три ставки на правому березі в приярках р. Хвощової.

Водяні млини

Водяні млини існували до революції на р. Хвощовій в Щучій Греблі та Дмитрівці (Романкова гребля). Біля цієї греблі, на високому лівому березі р. Хвощової, до революції працював цегельний завод Райка. В післявоєнні роки на цьому місці було збудовано два цегельні заводи міжколгоспної будівельної організації. В даний час заводи лежать у руїнах. Ліва частина заплави р. Хвощової, приблизно від залізничного насипу і до Романкової греблі, називається Шумки.

Тут, попід високим берегом, збереглася якась частина русла цієї древньої річечки, яку місцеві жителі, чії городи опускаються з високого берега до заплави, час від часу поглиблюють і розширюють, використовуючи водойму для поливу городів, утримання гусей, а діти з радістю там хлюпочуться. Автор цих рядків користувався цією нагодою ще в довоєнні часи. Приярок, розташований між Шумками і Романковою греблею, з давніх давен називається Скрипчиним. Ця земля належала роду Скрипок. Вище по

цьому приярку виблискує водою невеликий ставок, а ще далі дивує людей величезний кар'єр, котлован від вибраної звідси глини – сировини для двох цегельних заводів, що працювали тут до кінця 90-х років.

Водяний млин на річці Хвощовій (О. Лазаревський називає її Кропивною), як твердить акт 1681 року, було збудовано за розпорядженням державці Кіндрата Грека, який «своїм власним підданим (жителям Дмитрівки і Рябух) наказав уфундувати (заснувати, побудувати) як і тую гребельку свому державному пану (Кіндрату) Греку займали й панщиною, як піддані, засипали й фундували».

Власність на млин на цій греблі було підтверджено в 1681 році листом прилуцького полковника Л. Горленка, який О. Лазаревський знайшов в одного з нащадків П. Довгого в Дмитрівці: «дозволили ми Павлу Довгому, товаришу військовому, греблю панську (тобто, яка колись належала польським панам), у селі Дмитрівці лежачую фундувати». В зв'язку з претензіями на млин на цій греблі в 1681 році було проведено слідство, яке підтвердило безпідставність зазіхань мельника Герасима на володіння цим млином. «Герасим – мельник, з Гайворона, тільки мельником був, а не сам був фундатором», – говориться в рішенні дмитрівського сільського уряду.

Хутори

Степ (Шкурятянів, друга назва виникла через те, що один з мешканців хутора займався ремеслом, чинив шкури) існував до 1940 року. Був заснований на рубежі XVIII-XIX століть на лівому березі приярку, утвореного струмком, що брав початок на Пологах. У хуторі було десь півдесятка хат, два ставки, великий сад. Ставок, ближчий до гирла приярка, був копаний, вище від нього створили ще один, насипавши греблю, залишки якої збереглися до наших днів. Ставок був невеликий, але чистий. У післявоєнні роки рубанські «рибалки» розкопали греблю, рибу забрали, а на ставидлі піднявся вже невеликий лісок.

Між Шкурятяновим хутором і рубанським бурякорадгоспом (тепер селище Нове) стояв гарний, вкритий тернітом будинок, що належав якомусь Сербину. Радгосп той спеціалізувався на вирощуванні насіння цукрових буряків. У радгоспівські часи будинок Сербина використовувався як допоміжне приміщення при проведенні польових робіт, а десь у 80-х роках минулого століття був розібраний, рештки ж цегляного фундаменту і цегляного погребу були зсунуті бульдозером до берега заплави р. Хвощової.

Людей тих, як на ті часи досить заможних, чомусь не розкуркулили, хоча й називали куркулями. Просто забрали хати та інше майно, не перешкоджаючи пристосовуватись до життя хто як зможе.

При бажанні ще й зараз можна знайти там биту цеглу явно дореволюційного виробництва. Садибу цю, як і будинок у Кругляку, чомусь ніколи не називали хутором, а тільки по імені колишнього власника чи користувача. У Кругляку О.К. Рачинський тримав свою пасіку, і будинок той був призначений для пасічника. А в радянські часи там проживали садівник і городник, до речі, колишній житель Шкурятянового хутора Василь Андрійович Мірошниченко та ще три сім'ї.

Чубанів (куплений після Кримської війни у полковника Полетики), Котлярів (на правому березі р. Хвощової). В яру, біля гирла якого був цей хутір, у 60-х рр. минулого століття загатили ставок, навколо насадили сосновий ліс. Це місце стало улюбленим для відпочинку жителів Дмитрівки. Втім, не обійшлося і без ложки дьогтю: ставок і ліс розташовані на землях с. Рябухи, тепер уже Талалаївського району, а гребля і невелика частина ставка за кілька метрів від греблі – на землях Дмитрівки, тепер Бахмацького району. Виникли проблеми з орендою і т.п.

Хутори Долинської, Самійловщина, Мехів (два останні, як і Семиліски, належали до с. Кропивного) були розташовані на захід від Дмитрівки.

Глинський. Хутір виник на лівому березі річки Ромен, біля переправи через неї, але на землях Красного Колядина. З боку Дмитрівки до самого русла річки ще в давні часи по її заплаві було насипано греблю. Однак міст через Ромен збудували тільки в 20-х рр. минулого століття. На косогорі, праворуч від дороги (вона ж головна вулиця хутора) аж до глибокого провалля завжди існував невеликий ліс. У 1941 році його

майже повністю випиляли для будівництва дротяного загородження (вздовж лівого берега р. Ромен у 1941 році було викопано багатокілометровий протитанковий рів), однак у післявоєнні роки ліс відновився.

Зразу ж за хутором, біля так званого провалля, ще земство збудувало цегляний лоток для скидання води з навколишніх полів і попередження ерозії ґрунтів. Утім, такі лотки земство спорудило і в інших глибоких ярах як в Красному Колядині, так і на землях інших сіл. У післявоєнні роки ті лотки населення розібрало на власні потреби. Саме урочище і поле за ним в напрямку Красного Колядина носить назву Забілівщина.

Село Красний Колядин перетинає глибокий яр Товстуха, в якому є три ставки: Сорочинський, Безухів і Лікарняний. Нижче Лікарняного яру називається Ставидло. Очевидно, тут теж колись був ставок. Гора з протилежного боку Лікарняного ставка називається Перцевою.

Щуча Гребля виникла в XVII столітті як дмитрівський хутір «біля греблі з млином о двух каменях над болотом Рудою». Тобто на правому березі р. Хвощової. Вулиця на лівому березі, що виникла на рубежі XIX і XX століть, називається Загребеллям. Вулиця, що починається біля пам'ятника визволителям села і тягнеться понад яром з боку Кропивни, називається Новоселівка. Це відносно давнє утворення. Семиліски – це кропив'янський хутір, приєднаний до Щучої Греблі після колективізації. Цікавий момент. Мешканці Семилісок досі святкують «храм» (день освячення церкви), як і кропив'яни, а Щучої Греблі – як у Дмитрівці, на Трійцю.

У першому приярку, точніше навіть ярі, паралельному головній вулиці Щучої Греблі, а це досить глибоке утворення, є два ставки: один на початку яру, а другий майже паралельно Семиліскам і носить одноіменну назву. В наступному яру також вниз по течії р. Хвощової починається ліс, на початку якого ще в 30-х рр. минулого століття було насаджено дві ділянки сосен. На розі цього яру і високого стрімкого берега над Хвощовою розташована висока доісторична могила висотою 156,1 метра над рівнем моря. Заплава р. Хвощової знаходиться тут на позначці 135,6 м.

У довоєнні роки в цьому яру ріс густий ліс. У ньому, там де зараз переїзд на поле між галями, зберігалася з давніх часів кілька вікових дубів, які для жителів Дмитрівки поряд з височенною димовою трубою парового вальцьового млина О.Костенецького – згодом Держмлина №13, були своєрідним орієнтиром на нашій лісостеповій рівнині. Давно вже зникли ті дуби, а яр помітно облісів.

Ще й сьогодні жителі Дмитрівки, особливо люди старшого покоління, називають землі на правому березі Хвощової, в напрямку Займища, Заруддям. Характерною особливістю таких гребель і млинів є утворення з обох боків греблі значних за площею водойм. Особисто спостерігав таке явище в ряді сіл Лівобережжя. Утворились вони і біля обох колишніх дмитрівських водяних млинів.

На Зарудді, на правому березі р. Хвощової, на самому краї дмитрівських земель, проліг глибокий яр, який розгалужується на два, один з яких називають Крутим, а інший – безіменний. На початку 70-х років минулого століття в гирлі цього яру дмитрівський колгосп загатив ставок, на березі якого збудували птахоферму. Птахоферми уже давно не існує, а ставок називають «Біля курятника». Трохи вище цього ставка, в ближчому до дороги на Займище яру, ще до революції існував ставок, більша частина греблі якого зберігалася до останнього часу.

Після розпаду Союзу РСР місцеві рибалки-аматори своїми силами відновили той ставок, однак у власність чи в оренду взяти його не змогли. Справа виявилася для них занадто клопітною. Ставок цей по імені одного з ініціаторів відновлення іноді називають Марушковим. Ці віддалені землі після укрупнення колгоспів у 50-х роках минулого століття в дмитрівському величезному господарстві стали з насмішкою та іронією, а недосвідчена молодь, не розуміючи глибоко прихованого гумору, і серйозно, називати Сталінградом. І не тільки через віддаленість, а і з тонким натяком на наше славне «заманювання» фашистів аж до берегів Волги.

Розпитуючи літніх жителів Щучої Греблі про місцеві топоніми, несподівано для себе почув твердження, що лівий берег Хвощової, проти жомової ями колишнього

цукрозаводу, називався Пристанню. Роздумуючи над цією інформацією, пригадав, що в перші післявоєнні роки поблизу того місця існувала вздовж берега широка і довга водойма, в якій ловили волоком рибу. Залишки тієї водойми існують і в наші дні. Сама ж заплава Хвощової, яка була сіножаттю, в наші дні перетворилася на густі зарості лозняка, справжні непролазні джунглі.

Пригадалися і записи Павла Халєбського, який проїжджав нашими землями в 1654 році. Він також пише, хоч і не вказує назви річки, про велику водну перешкоду на шляху з Кропивного до Красного Колядина. До Кропивного П.Халєбський прибув з центру полку Прилук і прямував до сотенного центру.

Отже, слово Павлу Халєбському: «За милою до Кропивного нас зустрів сотник з великим козацьким загоном під корогвою (прапором.– **Б.К.**). Козаки гарцювали попереду нас ще дві милі горами й долами, звивистим, вузьким і грузьким шляхом, через греблі, мости й засіки. Скільки разів доводилось нам у країні козаків розширювати на їхніх шляхах засіки з поперечинами-засувами через те, що наші волоські та молдавські каруци (вози.– **Б.К.**) ширші за їхні повози, скільки часу марнували на численних мостах, пристосованих тільки для їхніх повозів.

Місто, звідкіль виїхав сотник з козаками під корогвою зустріти нас, виднілось дуже близько, у ліву руку, але перед ним лежало велике, довге і широке, озеро, уже багнисте, тому довелося накидати гака, милі зо дві чи навіть більше. Нарешті нас привезли до міста під назвою Красний Колядин, з великими укріпленнями і фортецею. За звичаєм, нас вийшли зустрічати панотці, клір та інший люд і увели до церкви в ім'я Святого Різдва. При цьому тричі просалютували з великих гармат».

Р. Хвощова протікає в досить широкій долині, береги якої по мірі наближення до заплави Великого Ромна стають все крутішими, що створило непросту інженерну проблему для будівельників Лібаво-Роменської залізниці. Розв'язали вони її шляхом створення від залізничної станції і до долини Хвощової своєрідного каньйону (виїмки – по-місцевому), через який на околиці села перекинули ажурний металевий віадук (міст) з наступним, через згадану долину, високим земляним насипом і великою з арочним склепінням трубою над руслом Хвощової. Місце те – Гірки – стало улюбленим для прогулянок молоді по вечорах – від залізничної станції Дмитрівки і сільського клубу і аж до Котлована.

Кожної весни долина річки заповнювалася талою водою від краю і до краю. Вона з шумом і скреготом крижин неслася в Ромен через ту трубу. На її стінах ще й сьогодні можна бачити назви років, коли повинь була особливо великою і рівень води висотою в кілька метрів сягав арочного склепіння труби. То було грандіозне видовище, і багато жителів села, особливо молодь, приходили подивитися на те диво.

Перед насипом з боку Великого Ромна русло Хвощової було поглиблене і розширене, утворивши велику і глибоку водойму, котлован. З часом аж до створення ставка в Сосонках (біля колишнього Котляревого хутора), він став улюбленим місцем відпочинку жителів села. В центрі Котловану (ця назва з часом стала власною назвою водойми) під водою було підвищення дна, де особливо вмілі чи стомлені купальники могли відпочити, стоячи по шию у воді. Спорудили навіть трамплін для стрибків у воду. Водойма та, Котлован, брала з самовпевнених, а то й безпечних купальників трагічну данину – майже щороку хтось там топився.

Наскільки добре проєктанти і будівельники залізниці справились зі своїм завданням, видно з того, що коли в 1943 році відступаючи, німецькі війська перетворювали залізницю в зону пустелі, фугас, закладений ними в насип над згаданою трубою, висадивши в повітря добру половину того насипу, саму трубу не пошкодив.

Левівщина. Хутір села Красний Колядин. Виник на початку 20-х років минулого століття. Розташований на лівому березі річки Великий Ромен заселявся спочатку по периметру лісу, а потім і в середині нього. В 1940 році жителі хутора були переселені до Красного Колядина. В роки війни багато жителів повернулися на обжите місце, був навіть утворений окремих колгосп ім. Калініна, в якому було 83 двори, працювали початкова школа, клуб, магазин. До хутора, від дороги Дмитрівка-Дептівка, вели дві

дороги, одна брала початок ближче до райцентру Дмитрівки і вела в центр хутора, до клубу, школи і магазину, друга вела, паралельно яру Орловиця, на край хутора і в Вітрів Гай. У 1943 році по першій дорозі в Левівщину невідомий патріот направив відступаючу німецьку колону військ, яка залишила там обоз, велику кількість техніки, різного військового майна. Моста через Ромен в цьому місці не існувало. В післявоєнні роки спорудили тільки примітивний міст, яким користувалися для вивезення торфу та для інших місцевих потреб. В даний час цей міст, бо був металевий, загадково зник. Дорога ця останнім часом отримала тверде покриття.

Могили (кургани): Червона (156,3 м.), Очеретові (150,7 м) та цілий ряд безіменних.

Озера:

Макаренкове, Горбатенкове.

Урочища

Ракшина долина розташована між старою і новою дорогами на Гайворон та залізницею. За площею не менша, ніж сусідні Пологи. Цілком можливо, що в давнину Пологи і Ракшина долина становили єдиний природний комплекс, який характеризувався в першу чергу низьким рельєфом цієї місцевості. Про це говорять і назви цих урочищ. Пологи розташовані між дорогою на Рубанку і лінією залізниці.

До спорудження Лібаво-Роменської залізниці Пологи, очевидно, мали дещо більші розміри. Згадані озера знаходяться на Пологах (Горбатенкове вже висохло, в Макаренковому вода тримається інколи протягом усього року). З Пологів брали початок струмки, один із яких протікав у північному напрямку по під містком на залізницю. Місток, висаджений в повітря німцями, при відбудові залізниці не був поновлений, на тому місці зробили звичайний насип.

Внаслідок цього так звані Сміликові копанки та як їх продовження ставок поблизу ветлікарні, з північно-східного боку залізниці, висохли. Всі намагання керівників спочатку Дмитрівського, а потім і Бахмацького районів зробити «прокол» під залізницею, на місці засипаного землею містка, виявилися безуспішними. Керівництво Південної залізниці такого дозволу так і не дало.

З іншого боку, за наполяганням Міністерства водного господарства на Пологах було проведено осушувальні роботи, меліоративну каналу, глибиною до 3 метрів вивели в напрямі р. Хвощової по руслу уже існуючого струмка, що туди впадав. У наші дні Пологи практично осушені, вода буває тут головним чином тільки ранньої весни. Струмки, що брали початок на Пологах, одні текли прямо в Ромен, а інші – в р. Хвощову, а вона вже впадала в Ромен.

Могили (кургани)

Червона могила розташована на північ від Дмитрівки, на землях с.Рубанки, Очеретова могила, значною мірою розорана, розташована на Пологах, ряд безіменних могил – навколо села і навіть у його межах. На двох із них, на південь від Дмитрівки, в останні два роки з'явилися шурфи, сліди діяльності «чорних археологів».

Майдани

На полях в околицях села та і в самому селі є кілька «майданів», глибоких воронко, походження яких ніхто пояснити не може. І.Крип'якевич вважає, що то сліди видобутку селітри в козацькі часи.

Примітки:

а. Походження назви села Дмитрівки має дві версії. Перша пов'язує її з давньоруським містом Дмитрів (1184 р., Літопис руський). Друга пов'язана з актом 1681 року, в якому згадується Роман Дмитренко, «син осадці (засновника) села Дмитрівка». Думається, що перша версія є більш обґрунтованою. Пригадаємо, більшість міст

Київської Русі у нас на Чернігово-Сіверщині зберегли, за невеликими винятками, свої первісні назви повністю або з невеликими змінами, порівняємо їх:

Всеволож – Сиволож
Яришів – Ярошівка
Бохмач – Бахмач
Біла Вежа – Біловежі
Варин – Варва.

Дмитрів – Дмитрівка. І тому подібні. Цієї версії дотримується і більшість сучасних науковців, у тому числі академік Б.Рибаків.

б. Село Красний Колядин ряд істориків ідентифікує з літописним містом XII століття Гліблем. Він згадується літописами в зв'язку з усобицею в XII столітті між Чернігівським і Переяславським князівствами. Кордон між князівствами проходив поблизу по річці Остер та притоках Ромна. Так, Глібль і Дмитрів відносились до Переяславського, а Біла Вежа і Бохмач – до Чернігівського князівств. Землі Переяславського князівства тут далеко простягалися на схід, майже до Курська.

в. У 1946 році було переіменовано село Туркенівку колишнього Дмитрівського району, на Южне. Мотиви перейменування сьогодні невідомі, можливо, це було пов'язано з погіршенням відносин з Туреччиною після закінчення Другої світової війни. Тоді саме знову заговорили про протоки Босфор і Дарданелли. Про походження первісної назви існувала легенда, що якийсь козак привіз з походу дружину-туркеню, поселився з нею на хуторі, який з часом перетворився на село Туркенівку.

г. Зустрічав у пресі, в Інтернеті також твердження, що назва нашого районного центру Бахмач походить від тюркського «Бахча», слова сьогодні всім зрозумілого. Думається, що це не зовсім так. По-перше перша згадка про це місто говорить про Бохмач. А що означає слово «Бохмач», ніхто сьогодні пояснити не може. Втім, пояснити назву нашої річки «Ромен» теж важко, в усякому разі зрозуміло, що називають її так не тому, що на берегах річки цвіте ромен. Була і річечка, яку сьогодні називають «Бахмачка».

Варто також пригадати, що назва столиці Італії має той самий корінь (Roma) і думається, що це зовсім не випадково. Не варто забувати, що назви гідронімів є одними з найдавніших. Їх залишили нам у спадщину племена чи народи, які тут колись проживали. Для прикладу можна привести назви багатьох річок в сусідній Росії, які мають у своєму складі слово «ва», що в угро-фінських мовах означає «вода» (Москва, Нева, Усьва і т.д.).

ТОПОНІМИ ВАРВИ

Назва населеного пункту

Старожили вважають, що топонім «**Варва**», напевне, походить від назви фортеці Варин (XI-XIII ст.) чи від назви річки Варвиця (корінь вар означає кипляча вода чи швидкоплинна) або від міфічної дівчини Варвари, яка начебто жила на території стародавнього поселення.

Кутки (старі назви вулиць, частин населеного пункту)

Назва частин території Варви часто говорить сама про себе.

Прекопівка і Вал – територія, що прилягає до сучасного кінотеатру. Колись це було місце дитинця або центру стародавнього поселення. Воно перекопувалося глибоким ровом і обносилося валом. **Замок** – центр стародавнього поселення Варин. **Пристань** – місце спуску від нинішнього навчально-виробничого комбінату до заплавів річки Удай. У давнину Удай був повноводнішим і, напевне, саме там причалювали судна. **Зарічка** – територія за річкою Варвиця, від якої нині залишилося лише русло. А от переконливого пояснення назви **Росумаківка** немає. Можливо, там жили люди з прізвищем Росумаки. Тим більше, що такі прізвища у Варві досить поширені.

Про назву мікрорайону Руда перший краєзнавець Варви, вчитель історії І.В.Палій віднайшов інформацію, яка стосувалася XIX ст. Тоді хутір Руда, що розміщувався неподалік Варви, належав князю Якову Орбеліані й налічував 36 дворів із 219 особами. Назва хутора, напевне, походить від назви річки Рудка. Проте достовірніше вважати, що річку назвали мешканці найближчого поселення – Руда.

В іншого колишнього хутора, а нині кутка Варви, є дві назви – **Федоренків** від імені людини та **Мантянський**. Друга назва походить від прізвища поміщика Монтанського, який у середині XIX ст. володів зазначеною територією.

Підгора – територія, розміщена біля підніжжя гори, а правильніше сказати, горба Холодниця. Якщо рухатися вулицями Пилипенка та Коцюбинського, то обов'язково потрапиш у **Кут** – околицю Варви, яка нагадує чотирикутник і впирається в рукав річки Удай та підніжжя гори Холодниця.

Сага – назва території, що розміщувалася з боку від Варви, біля другого Спуску, тобто одного з рукавів Удаю, через який спускалася вода під час паводка. Старожили розповідали, що колись там стояло кілька хат, мешканці яких носили прізвисько Сагуни. Проте жити далеко від людей було важко, і Сагуни зважилися на переїзд, розмістившись на незаселеному місці (нинішня територія Варви між автостанцією та лікарнею). Так у Варві з'явилася ще одна Сага.

Рапівка або **Раківка** – місцевість упродовж вулиці Івана Кондратця. Говорять, що назва походить від слова рак. Неподалік зазначеної місцевості протікає річечка Варвиця, в якій колись, кажуть, водилися раки.

Місцевість, що нижче від бібліотеки, називається **Солевари**. Можливо, хтось колись продавав чи варив (випарював) сіль або привозив сюди на продаж, а можливо, вода мала солоний присмак.

Щодо так званого **Бриликового хутора**, то сучасна вулиця Ломоносова почала забудовуватися приблизно в 50-60-х роках. Серед тодішніх новоселів було декілька

керівників селища, й гострі на слівце варвинці хутенько прозвали те місце, де оселилися вони, Бриликовим хутором, бо тодішні керівники носили здебільшого капелюхи.

Мікрорайон **Нафтовик** названий на честь працівників нафтогазопереробної промисловості, яка в 70-90-і роки активно розвивалася в райцентрі, а мікрорайон із назвою **Сад** походить від колишнього розкішного колгоспного саду, який ріс на місці нинішньої індивідуальної забудови. **Підгора** – місцевість, розміщена біля підніжжя гори Холодниця, тобто під горою.

Поле чудес або офіційно **Аеродромний** – один із найновіших мікрорайонів з індивідуальною забудовою. Коли понад десяток років тому розпочався процес його освоєння, то через дорогу Гнідинцівський газопереробний завод уже звів для своїх працівників житловий масив, який народ охрестив **Царське село**, бо споруджувалося воно централізовано і з розмахом. А навпроти нього пересічні варвинці розпочали власну забудову – хто як міг, так і будував. Тож народ влучно назвав «**Поле чудес**».

Урочища

Назву урочища **Периуха** важко пояснити. А от урочище Березняк дістало назву, мабуть, від значної кількості берез, що нині прикрашають лісок. З'явилися обидва урочища на мапі Варвинщини на початку ХХ століття, під час запровадження Столипінської аграрної реформи. Коли перехожий рухатиметься вниз вулицею Горького, обов'язково потрапить до **Галетини**, а далі – в **Басківщину**. Неподальк від гори Холодниця розміщені урочища **Левківщина** та **Канівщина**, походження яких невідоме. Там завжди росли соковиті трави, й господарі випасали худобу. Зелені луки з розкішними травами дали назву місцевості **Лука**, що прилягає до **Підгори**.

На Заріччі, біля колишньої інкубаторної станції, розкинулася так звана **Марківщина**, яка, за словами старожилів, належала пану Марковському. А поряд із Варвою, на острівці, що омивається водами річки Удай, місцевість, яку всі так і називають – **Острів**. Далі розташувалося урочище **Сага**, походження якого описувалося вище.

Яри

Так званий **Сухий яр** – низинна місцевість, що тягнеться в напрямку від села Світличне до Варви, на дні якої відсутні джерела. Колись річка Варвиця протікала через Сухий яр.

Гори, горби

Замкова гора – центр стародавнього укріплення Варин, розміщена в історичному центрі Варви, над Приудайськими заплавами, поряд із нинішнім міжшкільним навчально-виробничим комбінатом.

Димидкова гора – пагорб перед Замковою горою, бере початок на узвозі при їзді в центр Варви. Походження назви невідоме.

Гора Холодниця – найвище місце в райцентрі. Ймовірно, назва походить від того, що пагорб завжди обвівався вітрами, а тому там постійно було прохолодно.

Могили

Якщо йти від аптеки вниз вулицею Коцюбинського, то перший вигін ліворуч називається **Могилки**. Старожил Г.Т.Василенко згадувала про те, що в роки її молодості в ході будівництва житла мешканці знаходили тут залишки кладовища, можливо, козацького. За словами мешканця Варви І.Л.Бурляя, серед інших знахідок зустрівся там і козацький пасок, який свідчив про старе козацьке поховання.

Шведські могили – місце на горі Холодниця, яке на початку ХХ ст. обстежували співробітники Полтавської вищої архівної комісії і які залишили 1909 року відповідний запис у звіті Полтавської вищої архівної комісії (вип.6, ч.1, с. 80): «На бугре

Холодниці...находиться 18 невеликих могил около 30 аршин в окружности... и представляют одно кладбище».

Річки

Найбільша річка, яка протікає Варвинщиною, – **Удай**, права притока Сули. Довжина її – 327 км, глибина від 0,5-2 до 5-6 м, нахил – 0,2 м на 1 км, швидкість течії 0,1-0,3 м за секунду. Удай бере початок біля с.Рожнівка Ічнянського району. Раніше річку живили невеличкі річечки: Варвиця, Озерянка, Журавка, Глинна (Срібнянщина) та Многа (Полтавщина), але нині вони пересохли. Удай збирає води з навколишніх територій площею 7030 кв км.

Назву річки лінгвіст та історик В.С.Голобородько пояснює так: «Гідронім Удай походить від імені язичницької богині Ут, покровительки вогню та домашнього прихистку. Адже відомо, що вік Журавської стоянки – 10 тисяч років. Отож Приудайя було заселено первісними людьми, які поклонялися силам природи. Напевне, колись стояла первісна людина на березі повноводної річки й благала богиню Ут дати їй тепло, прихисток, багатий урожай, прохаючи: «Ут, дай!..». А літера «т», мабуть, із часом загубилася, що часто траплялося».

Урочище Рим

Урочище, яке носить назву італійської столиці, відоме всім мисливцям Варвинщини. Воно розміщене на стику брагинцівських і мармизівських земель. 1095 року переяславський князь Володимир Мономах розгромив половців (кипчаків) біля поселення Рим. Бої точилися близько року. В цей час до Мономаха з'явилися двоє половецьких ханів – Ітлар і Кижак, аби попросити миру, проте їхні умови було відхилено, а дружину – розгромлено.

Напевне, про масштаби тривалих боїв можуть говорити мовчазні свідки далеких подій – рукотворні укріплення і безліч могил на озерянських, мармизівських, брагинцівських та лебединських землях. Колись тут існувало невеличке поселення Рим, яке 1938-го року було ліквідовано як неперспективне.

Земляк-краєзнавець В.С.Голобородько вважає, що наші далекі пращури були вправними воїнами й наймалися на військову службу до багатьох держав. Таким чином вони служили й у римлян. А останні в третьому столітті н.е. воювали в Криму зі скіфами. Так, під час археологічних розкопок Боспорського царства (Керч) знайдено дві надмогильні плити воїнів-слов'ян, ім'я одного – Максим. Ці знахідки, безперечно, доводять факт перебування слов'ян на службі в римлян. У кінці третього століття, коли скіфи припинили своє існування, римляни почали виводити війська з Криму. Логічно припустити, що деякі воїни-слов'яни, повернувшись до рідного дому, в пам'ять про свої військові походи назвали місцевість, на якій оселилися, Римом, адже аналогічно після війни 1812 року в Сибірі з'явилося поселення Париж*.

* Автор дякує за допомогу у написанні цієї статті краєзнавцю Г.О.Моренцю.

Алла Орешко

ОСОБЛИВОСТІ ДІАЛЕКТУ с. РОЇЩЕ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНУ В ІСТОРИКО – ЛІНГВІСТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Як відомо, слова, вживані в окремих говорах або наріччях і не поширені у мові всього народу, належать до категорії діалектної лексики – так званих діалектизмів (1).

Діалектизми складають потужний пласт української народної культури, адже саме у мові народу відображено як його матеріальне життя, так і його духовну сутність.

Діалектні слова складають частину народної лексики, яка, на відміну від лексики літературної, має значно вужче поле використання.

Вони вживаються на певній території, в певному регіоні країни, інколи навіть в одному населеному пункті. Предметом цього дослідження є діалектні слова, вживані у селі Роїще Чернігівського району. Діалектизми цього регіону відносяться до північної групи говорів.

Історично у нашому селі склався дуже цікавий діалект, в якому зустрічаємо велику кількість слів російського та білоруського походження, що зумовлено географічним розташуванням села майже біля кордонів з Росією та Білоруссю.

Розглянемо особливості діалекту нашого села з точки зору лінгвістики. Хоч велика кількість діалектних слів села має синоніми у літературній мові (плигати – стрибати, пуленята – курчата і т. п.), серед них є й такі слова, лексичне значення яких відоме лише мешканцям села, – т. зв. етнографізми (запалутник – палисадник та інші).

Діалектизми можуть збагачувати склад літературної мови, ставати загально-вживаними. Такими стали, наприклад, слова «хвища», «насупитися» (у роїщенській вимові – «насупицца») тощо.

Діалектній лексиці притаманна образність, влучність, точність у визначенні понять, що підтверджується відомим прислів'ям: «Народ скаже – як зав'яже». Ось чому діалектизми часто використовуються у мові художніх творів з метою створення місцевого колориту, передачі мови персонажа чи досягнення комічного ефекту. Так, у творах В. Дрозда, уродженця сусіднього села Петрушин, знаходимо діалектизми «соша» – шосе (2) та «лахманина» – ганчірка (3), які можна почути й від жителів села Роїще.

Викликають інтерес і особливості вимови місцевих слів, які, перш за все, характеризуються:

- вживанням дифтонгів уо, іе (куонь, двур, пієч, хлієб тощо);
- «аканням» у вимові слів (апўка, ачїні, атчепїсь та інших).

Характерним для діалектів є вживання ідіоматичних виразів, зрозумілих лише їх носіям. Не є винятком і роїщенський діалект, в якому чуємо такі фразеологізми, як «ставити залатіє верби» (робити шкоду), «перебирати кубоньми» (прискіпливо вибирати), «кубоней пужати» (залишитися в старих дівках).

Прослідкуємо особливості використання діалекту села Роїще у суспільно-історичному контексті.

За останні 20 – 30 років значно скоротився відсоток діалектних слів у мові жителів села. Це пов'язано перш за все з новими суспільно-політичними, економічними, соціальними та культурними процесами, що відбулися за ці роки й продовжують відбуватися в наші дні.

По-перше, процеси міграції населення призвели до появи у мові сільчан нових слів, запозичених з інших мов та діалектів.

Завдяки міграції з села до міста на роботу, навчання та проживання у мові молоді

© Орешко Алла Миколаївна – вчитель (с.Роїще Чернігівського району).

та людей працездатного віку з'явилося багато русизмів. Велика кількість селян почала розмовляти так званим суржиком. А серед молоді став популярним новий молодіжний сленг з безліччю технічних термінів та запозичень, що прийшли з англійської мови.

Крім того, за останні роки значно збільшилася кількість жителів села, які мігрували сюди з інших областей України, навіть – з інших країн, таких як Росія і Білорусь. Ці люди також принесли до нашого села особливості своїх мов і діалектів.

Викликали зміни у мові населення і суспільно-політичні події останніх років, наслідками яких стала українізація ЗМІ. Та односторонність цього процесу спричинила лише те, що наші діти, фактично не чуючи російської мови й не користуючись у повсякденному спілкуванні українською, все більше говорять так звану «українською» мовою. На жаль, забувають вони й старовинні діалектизми. Автор провела дослідження з цього приводу серед учнів 6 класу – членів краєзнавчого гуртка. З 12 учнів ніхто не зміг пояснити значення діалектних слів «запалутнік» і «прамоцар».

За віковим складом населення діалектні слова в своєму активному словнику повною мірою використовують лише представники старшого покоління. Так, діалектизми, подані нижче, записані від мешканок села Олександри Карпівни Терехно, 1927 р. н., Валентини Карпівни Терехно, 1935 р. н. та Агафії Петрівни Терехно, 1907 р. н. (4).

Отже, оригінальний місцевий діалект поступово відходить в історію, потребуючи збереження як історико-лінгвістична пам'ятка. Це завдання і є метою, яку автор дослідження ставить перед собою як історик і лінгвіст.

Звернемось безпосередньо до найцікавіших зразків діалектних слів та виразів села Роїще.

Дієслова

Калантір – шум, галас.

Калантір падимать (калантірить) – шуміти, галасувати.

«Чего́ ти калантіриш?» – «Чого галасуєш?»

Вічухацца – зголодніти.

Плига́ть – стрибати, плигає – стрибає.

Суня́ть – зупинити, сунімі – зупини.

«Сунімі ле лавкі!» – «Зупини біля магазину!»

Іскайо́рчицца – перекрутитися.

Атбанті́жить – відтягти.

Перекулі́цца – впасти, нахилитися. «Знов забор перекулівся!»

Перешандьо́рить – змарнувати, зіпсувати.

Хавпті́ – глитати, пожадливо їсти.

«Дівісь, як хавпé!» – «Подивися, як жере!»

Ачіні́ – відчини.

Ачіні́ть двєрі – відкрити двері. «Зараз ачінять!» – «Зараз відчинять!»

Ста́вить залатіе ве́рби (фразеологізм) – робити шкоду.

Перебіра́ть куо́ньмі (фразеологізм) – прискіпливо вибирати.

Ко́ней пужа́ть (фразеологізм) – залишитися у старих дівках.

Як ма́й змаева́в! (фразеологізм) – кудись подівся, пропав.

Раздаба́рувать – багато говорити.

Праванькува́ть – пत्याкати.

Рассасуолюва́ть – надто багато теревенити.

Хапа́цца – поспішати.

Сапсіе́ть, разапсіе́ть – розбеститися.

«Йуон сапсієв!» – «Він розбестився!»

Ша́мнуть – втекти, швидко побігти.

«Йуон як ша́мнув, аж закурієло!» – «Він так побіг, що аж закуріло!»

Зашемета́цца – розгубитися.

Уманту́лить, намахну́ть – вдарити.

«Намахну́ть аглоблею» – вдарити.

Атмасті́ть – відлущувати.

Аддуши́ть, атмакатусі́ть – побити.

Расшлехо́ніцца – розв'язатися.

«Платок расшлехоні́вся» – хустка розв'язалася.

Абмаму́рица – задрімати.
Набусі́чица – набундю́читися, спохму́рніти.
«Петухі́пею́ть, у телеві́зарі пею́ть» – «Півні співають, в телеві́зорі співають».
Забавля́цца – щось довго й старанно робити.
Забавно́ – довго.
Курня́вкць – 1) нявчати; 2) базікати.
Чеката́ць – 1) цокотіти; 2) швидко говорити.
Хава́цца (хаді́ць) па зату́ніках – ховатися (ходити) по темних кутках.
Мієцца – обіцяти.
«Йуон мівся зара́ць гаро́д» – «Він обіцяв виорати город».
Апіна́ць плато́к – запинатися хусткою.
Абапні́сь – запнися (хусткою) – у звертанні.
Шабуні́еть – шамотіти.
Адсапті́сь – віддихатися.
Тельо́мкацца – звисати, похитуючись.
Задурі́ць – відволікти когось від чогось.
Задури́цца – відволіктися, захопитися якоюсь справою.
Присундучи́цца – неквапом прийти.
Дури́ць голаву – відволікати когось від важливих справ.
Сонце вискалі́лось – сонце вийшло з-за хмари.

Прикметники

Зату́ойлі́ві – хитрий.
Парсо́тний – поважний, інколи – набундю́чений, мані́рний.
Марі́сий, марисе́нний – брудний, брудню́щий.
Меньо́ний – блискучий, переливчастий.
Разбира́куватий – той, хто добре знається на чомусь.
Канюше́нний – божеві́льний.
«Чаго́ кричі́ш, як канюше́нний?»
Буйні́й – великий (про розмір овочів, фруктів тощо).
Буйна́я картошка.
Хібе́тний – вдатний до чогось.
Хібе́т – вдатність, здібність, талант.
Хібету́ха – гарна господиня, умілиця.
Галамо́зій – 1) лисий; 2) без головного убору.
Як чорт куо́ллям па́бив – рідкий (про траву, зуби, волосся).
Чорт є́му рад – поганий, негодя́щий.

Іменники

Запо́на – фартух.
Кавніе́р – комі́р.
Спа́дні́ца – жіночий одяг, призборена спідниця з нагрудником.
Пальгі́сра́к (палі́сра́к) – пальго.
Кастіо́м – комплект жіночого одягу, що складався з кофти на гудзиках та «спадні́ці», пошитий з одного матеріалу.
Махри – бахро́ма.
Ва́ленці – і валя́нці, й шиті бурки.
Кікі́ – кукурудза.
Ка́ліва – карто́плиння.
Ду́чка – один кущ карто́плі, місце, де він росте.
Лу́нка – 3-4 рядки карто́плі, обмежені буряками.
Кашу́ля – велика кругла плетена корзина з двома ручками.
Кашо́вка – висока прямоку́тна плетена корзина з двома ручками.
Па́юр – аїр.
Гергі́ні – жоржини.
Ігру́ша (йгру́ша) – груша.
Клубні́ці – суні́ці.

Куог, кашак – кіт.
 Пуленьята – курчата.
 Апука – м'яч, який виготовляли з коров'ячої шерсті. Пізніше так називали будь-який м'яч.
 Квасуовка – пшоняний куліш з кислим варенням (смородиновим, сливовим чи порічковим) або з сухофруктами чи сушеними ягодами.
 Рулії – коливо, підсолоджена вода зі шматочками чорного хліба.
 Асущик – краєць чорного хліба, натертий часником з сіллю.
 Скваркі – шкварки.
 Рієзнікі – сушені яблука, порізані шматочками.
 Картошка в кожушках – варена картопля в мундирах.
 Набуожніки – вишиті рушники, які одягають на ікони.
 Занавіска, запіначка – завіса на вікно, піч тощо.
 Падтірачка – ганчірка, якою підтирають коров'яче вим'я перед доїнням.
 Кошла – людина чи тварина з кошлатим, скуйовдженим волоссям (шерстю).
 Заткало – нечупара.
 Рамубонне – лахміття.
 Задвуоркі – задні двері, що вели з сінець хати на город.
 Заканурак – закуток.
 Запалутнік – палісадник.
 Магієрка – невелика посудина.
 Раскіндаш – безлад.
 Лієска – драбина.
 Засланка – заслінка до печі.
 Засланіть пієч – закрити піч заслінкою.
 Причиніть верх – прикрити пічний димохід.
 Черуон – черінь на печі.
 Гарá – горище.
 Прамобцар (прамоцарша) – розумник (розумниця).
 Пе не тая (таєчка) – звертання до жінки замість імені (здебільшого у розмові жінок): «Слұхай, пе не тая!»
 Вале, Танє, Оле – клична форма жіночих імен (замість «Валю, Таню, Олю»).
 Басіла – розбійник, босяк.
 Басячить – босякувати, розбійничати.
 Дурбецало – дурень.
 Дурни, як треба – зовсім дурний.

Прислівники

Хапіть (хопить) – досить.
 Бурдягом – бігом.
 (За)дурно даром – задарма.

І це ще далеко не повний перелік діалектизмів, що складають, на мою думку, золотий мовний запас жителів села Роїще, який є історико-краєзнавчою та культурно-лінгвістичною пам'яткою мого рідного краю.

1. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української мови. – Ч. 1. – К.: Радянська школа, 1959. – С. 70.
2. Дрозд В. Маслини. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1969. – С. 27.
3. Там само. – С. 115.
4. Записано Орешко А. М. зі слів жительок села Терехно А. П., Терехно О. К. та Терехно В. К.

ВІДІЙШОВ У ВІЧНІСТЬ СТАНІСЛАВ РЕП'ЯХ

29 червня цього року пішов із життя відомий український письменник, член редакційної ради «Сіверянського літопису» Станіслав Панасович Реп'ях.

Майбутній літератор народився 14 травня 1938 року в колишній гетьманській столиці Глухові Сумської області. Дитинство минуло в с. Макіївка Носівського району Чернігівської області, у родинному гнізді його батьків. Малий Станіслав був дитиною обдарованою й талановитою: грав на баяні, чудово співав, пробував віршувати. Марив військовою службою, захоплювався футболем, німецькою мовою, історією, багато читав.

Першими публікаціями майбутнього письменника були дописи в лосинівську районну газету «Ударний труд» (1956 року). А одне з оповідань С. Реп'яха перемогло в конкурсі, який названа газета оголосила для письменників-початківців.

Працював на громадських засадах баяністом Макіївського сільського клубу. У 1957 році в газеті «Деснянська правда» було опубліковано перші вірші С. Реп'яха. У цьому ж році юний літератор стає студентом філологічного факультету Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського. Закінчивши три курси стаціонару, перевівся на заочне відділення. Працював коректором обласної молодіжної газети, у Вінницькому будинку народної творчості – на посаді методиста з клубної роботи. Тут познайомився зі своєю майбутньою дружиною Тамарою Майданюк. Одружилися вони ще у Вінниці, студентами.

У 1960 році вірш С. Реп'яха «Картина» був опублікований у журналі «Жовтень». Це вже було всеукраїнське визнання молодого поета. Того ж року на сторінках газети «Ленінське плем'я» з переднім словом Євгена Гуцала з'являється перша добірка Станіславових поезій.

Улітку 1961 року Станіслав Панасович переїжджає у Чернігів і переходить на роботу до редакції обласної молодіжної газети «Комсомолец Чернігівщини». Писав статті, нариси, вивчав життя Чернігівської області. Передовсім його цікавили люди праці, які дбали про розквіт рідного краю. Його статті розкривали власну громадянську позицію щодо проявів будь-якої несправедливості, недбальства, безгосподарності, бездуховності. Серйозно займався й художньою творчістю.

Товаришував із такими чернігівськими письменниками, як Кузьма Журба, Дмитро Куровський, Вліій Москалець, Павло Сердюк, Микола Турківський, Микола Слав'ятинський. Через рік закінчив навчання, а ще через рік став літературним працівником редакції газети «Деснянська правда», де трудився понад 7 років.

1963 року вже як молодий поет звітував у Києві перед метрами. Відбулися незабутні зустрічі з Олесем Гончарем, Платоном Вороньком, згодом – з Павлом Тичиною.

1964 року виходить книга нарисів С. Реп'яха «Незвичайне відрядження» (спільно з В. Савченком), видавництво «Молодь». 1965 року у цьому ж видавництві вийшла перша збірка віршів «Твоїм іменем», а за нею – ще кілька збірок його творів. З'явилися й схвальні відгуки літературної критики. Микола Руденко написав, що Станіслав Реп'ях – «справжній поет», гаряче тиснув його руку Василь Стус. В. Ярець, поет і перекладач з Гомеля, зокрема, писав про С. Реп'яха:

«Закоханий у придеснянський край, у чернігівське Полісся, поет прагне невимушено, без надмірної риторики й мудрування спаяти відчуття й розуміння сьогодення з досвідом попередників, сполучаючи малюнки сучасності з глибокими шарами національної культури, з особливостями традицій предків, з їх вірою в невмирущість самого життя».

З березня 1970 р. – член Спілки письменників України. До Спілки письменників Станіслава рекомендували Євген Гуцало, Володимир П'янов, Олександр Підсуха.

У 1966 році у США вийшов двотомник поезії «шістдесятників» – «Шістдесят

поетів шістдесятих років». У першому томі Богдан Кравців у передмові говорив про перспективність і гостроту творів чернігівця, а в другому томі опублікував його вірші.

Станіслав Панасович Реп'ях – поет, прозаїк, публіцист, перекладач. Видав низку збірок поезій, нарисів, краєзнавчих творів, перекладних книг. Його перу належать збірки поетичних творів «Твоїм іменем» (1965), «Барви» (1967), «Листя» (1969), «Многокутник» (1972), «Творці добра» (1977), «Синівське» (1985), «Вербна дорога» (1990), «Добриня» (1990), «Чиїсь голоси у мені» (1991), документальні повісті «Глибока борозна» (1980), «Провісник сонця» (1990), «Тарасові сліди. Марево» (1992), книга «На ярмарок і з ярмарку» (2005) та інші. У 1996-1997 рр. видано двотомник творів письменника, який містить художні твори та переклади.

У різні часи увагу митця привертала образи видатних людей України – Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Олександра Довженка, Павла Тичини...

Намагаючись осягнути вітчизняну історію, по-філософськи підійти до оцінки ролі окремої постаті в ній, автор висловлював своє небайдуже ставлення до подій і фактів, навколо яких і дотепер точаться дискусії («Перечитуючи Слово», «Відповідь Мономаха», «Коронація Анни Ярославни»).

Розмаїтим за тематикою віршам Станіслава Реп'яха властиві «органічність, доступність, зовнішня простота (хоч йому добре відомі форми світової поезики – він дає цікаві зразки сонета, терцини, верлібру), ясність змісту і повнота почуття» (В. Ярець). До цього треба додати, що вірші Станіслава Реп'яха напрочуд милозвучні. Не один композитор звертався до його творів, щоб покласти їх на музику, дати їм друге життя.

На вірші С. Реп'яха написано понад 100 пісень, які виконують професійні та самодіяльні артисти. Це такі відомі композитори, як Б. Буєвський, О. Білаш, О. Яковчук, М. Осадчий, О. Красотов, М. Збарацький, П. Зуб, С. Зажитко, С. Терлецький та багато інших. Пісні на вірші Станіслава Реп'яха виконували й виконують відомі українські співаки: М. Кондратюк, Р. Кириченко, А. Кудлай, В. Бокач, Т. Олійник та багато інших. Найпопулярнішою є пісня «Чураївна» на музику чернігівського композитора, заслуженого артиста України Миколи Збарацького, яка увійшла до репертуару народної артистки України Раїси Кириченко.

За його сценарієм у співавторстві з В. Фоменком «Укртелефільм» зняв документальну кінострічку «Люди і долі».

Як публіцист Станіслав Реп'ях у 2002- 2005 роках написав низку книг-життєписів про А. Олійника, К. Журбу, Л. Тереховича, О.Шльончика, М.Слав'ятинського, В.Інютіна, Д.Куровського, І.Кошелівця, С.Маринчика, В.Ємця, О.Мисана, В.Вошевського.

Твори С. Реп'яха перекладені на дванадцять мов. Серед перекладачів доробку письменника – Н. Гілевич, О. Писін, Т. Мельченко, В. Ярець (білоруською мовою); Л. Васильєва, Ю. Поройков, В. Паригін, М. Іванін, С. Кузькін (російською мовою); З. Іванов (болгарською); Ю. Семендер, П. Афанасьєв, О. Галкін, Г. Орлов (чуваською); Л. Міріджанян (вірменською) та багато інших. Станіслав Панасович перекладав твори з російської, білоруської, болгарської, чуваської, грузинської, німецької та інших літератур. З грудня 1976 року по вересень 2011 року С. Реп'ях незмінно очолював Чернігівську обласну організацію Національної спілки письменників України. За цей час він відредагував і здав до друку понад 200 книг побратимів по перу, молодих літераторів. Письменник був членом правління Літфонду СРСР, членом Ради Національної спілки письменників України.

Письменницька та журналістська діяльність С. Реп'яха відзначена багатьма нагородами: міжнародною літературною премією імені Григорія Сковороди «Сад Божественних пісень», літературною премією імені Володимира Сосюри, чуваською премією імені Михайла Сеспеля, міждержавною російською премією імені Бояна, чернігівськими обласними преміями імені Михайла Коцюбинського та імені Василя Блакитного, премією «Тріумф» ім. Миколи Гоголя.

С. Реп'ях нагороджений грамотою Верховної Ради УРСР, орденом «Знак Пошани», Почесною грамотою Президії Верховної Ради Чуваської АРСР. Також він – заслужений працівник культури Чуваської АРСР та України.

В особі С.П. Реп'яха ми втратили людину, яка свої знання, досвід і бажання допомогти самовіддано передавала оточуючим.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 01.12.2012. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСук., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 13,5. Обл.-вид. арк.18,9. Тираж 800 прим. Зам. № 0128.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

Тел.: (0462)972-661